

EESTI LOOMING

S i s u:

Marie Under: Kaks luuletust. **Aino Kallas:** Vilsandi linnusaared ja Toomi perekond, memuaarikatkend. **Gustav Suits:** Rootsi luulepõimikust, tõlkeid. **August Mälik:** Pärast viimast korda, novell. **Bernhard Kangro:** Kümme luuletust. **Armin Tuulse:** Eesti ehitismälestused sõja tules, artikkel. **Ants Oras:** Percy Bysshe Shelley luuletusi. **E. V. Saks:** Väikevalitseja, novell. **Artur Adson:** Kolm luuletust. **Kalju Lepik:** Kaks luuletust. **Arvo Mägi:** Eesti kultuurne sajand, artikkel. **Hilda Esko:** Luuletus. **Artur Adson:** Orjalaat, näidendikatkend. **Hanno Kompus:** Kristjan Raud joonistajana, artikkel. **Gustav Suits:** C. M. Bellman — 18. sajandi Stockholmi luuletaja, artikkel.

Ringvaade:

W. Ks: Gori †. Ameerika kirjandusturg. **H. V.:** Eesti kultuurkroonika. **V. U.:** Murranguajad ja Soome raamatuturg. Varia.

KIRJANDUSLIK KOGUTEOS
STOCKHOLM 1945

EESTI LOOMING

III

KIRJANDUSLIK KOGUTEOS

Toimetust:

A. ORAS, K. RISTIKIVI, E. V. SAKS (tegevtoimetaja),
G. SUITS, V. UIBOPUU

Öine teekond

Sõpradega kaugetega koos
istund olime me jutuhoos.

Oli veidi naernudki me suu —
seda polnud juhtund ammu ju.

Saatma läksime nüüd sõpru neid
mööda vaikseid sügisõisi teid.

Leeklill lõhnas kirbelt säält ja siit
aidadest, ja valendas kui kriit.

Ainsat valgust laotas öite laik,
muidu oli pime iga paik.

Polnud tähti ega olnud kuud,
pimedusest paksud näisid puud.

Pimedus ja vaikus. Aga kes,
kes säält kaugelt nagu lähenes?

Mingi kõmin ... nagu mingi jõu
paisumine ... nagu kauge kõu.

Mingi müdin ... mingi raske samm,
kaugel ikka veel ... nüüd lähedam.

Lähemalle jõudis samme koor:
see ju oli sõdurite voor.

Kuid neid hääli oli juba kaks:
sõjasaapa-ast ja kabjaplaks.

Ja nüüd piki maanteed liikuv joom:
marssiv sõjamees ja tema loom.

Rütmis ühises neid läks ja läks
tummalt. Kostis ainult samme peks.

Kuhu? Tundmatusse ... Kus ja mil? ..
Saateks lõhnas ainult valge lill.

Ainsaks helduseks see nelle, ning
oli nagu selle tunni hing.

Tundmatusse, mis veel tundmatum.
Mida mõtlevad? Kuid suu on tumm.

Mida tunnevad? Kuid vait on suu.
Kuhu lähed, sõdur sõnatu?

Pimedusse, mis veel pimedam,
kadus looma-ast ja mehesamm.

Nende kaasas nagu keegi veel
kõndis nägematult öisel teel ...

Meid see vaikimine vaevas nii,
ja nüüd vaikisime meiegi.

Kalurilaul

Tule kala, uju kala.
(Rida rahvaluulest).

**Tule kala, uju kala,
Libise mu noota,
Sädeleb mu püügiala:
Ära enam oota.**

**Kodus mul see noorik väike,
Tänavu vast toodu;
Tal on palju tööd ja käike:
Isune ühtsoodu.**

**Juba vara päevahakul,
Ootus silmas suures,
Istub kodakambri pakul
Kajakate juures.**

**Sôle all rind põksub sala:
Küll on magus loota!
Tule kala, uju kala,
Liugle minu noota!**

**Nüüd ta tõstab kärme jala —
Juba astub vette ...
Tule kala, uju kala,
Kingiks tema kätte.**

**Sõrmitseb su silmustikust
Oma lapsekäega;
Muudkui imetleb su pikkust,
Silmitseb sind hääga.**

**Ja siis mõõdab sinu laiust
Kasvõi küünarpuuga.
Keedab sind ja sööb su maiust
Rõõmuroosa suuga.**

**Tule kala, uju kala,
Ära enam oota —
Laine laiub sinevala:
Tule minu noota!**

Vilsandi linnusaared ja Toomi perekond

Vilsandi veelindude kuningas Arthur Thom on küüditatud Venemaa-le, ja nende aastakümnete jooksul kaitstud pesi röövivad võõrad mere-sõdurid... See kõlab umbes niisama, nagu oleks väikese iseseisva riigi peamees vangistatud ja viidud vastu tundmatule saatusele, — tema alamate sõeludes rahutult sinna-tänna ehmunud, pesadelt äraaetud tiirude ja hahkade viisi.

Vilsandi linnusaartest on kirjutatud mitu teaduslikku uurimust, ja nende kaitstud linnuasundust on käinud vaatamas kuulsad teadusme-hed Rootsist, Saksast ja Ameerika Ühendriikidestki saadik. Ta on olnud kui elav vabaõhumuuseum. Haruldased, teisel juba väljasuremisele määratud liigid leidsid siin varjupaiga Vilsandi Vaika-saartel. Olen kuulnud nende tuhandete lindude huikamist oma pea kohal ja näinud neid musta pilvena viivuks pimendamas päikest, — ja veel nüüdki he-lisevad mu kõrvus ehmunud, süüdistavad karjed...

Olen tundnud kolm põlve toda silmapaistvat Toomide sugu, alates Saaremaa prohvetist Aleksander Toomist enesest, või nagu ta ise end nimetas:

»Aleksander Toom,
Jumala loom.»

Viibides esimest suve Kaarma kõstrimajas, vaid mõne nädala peale oma pulmi, olime ühel pühapäeval läinud kirikusse, kui jumalateenis-tuse lõppedes eakas kikkhabemega, teravate näojoontega mees oma-kord tõusis kiviaiale ja hakkas seal paugutama oma jutlust, mida kuu-lama kogunes osa kirikulisi. Valdasin tookord veel puudulikult eesti keelt, aga nii palju siiski tajusin, et ta suust purskus kurje laimdusi Saaremaa ilmalike ja vaimulike isandate vastu. Nähes meid pistis ta kohe mu mehele kämbla pihku, nagu vanale tuttavale kunagi, ja üht-lasi heitis ka minule oma valju pilgu, öeldes:

»Kas maakeel juba suus?»

Vastasin midagi selletaolist, et praegu katsun teha oma parimat eesti keele õppimiseks, millega ta näis rahulduvat, sest ta noogutas heakskiitvalt pead.

Aleksander Toom oli algul olnud kangur, ent, saanud äratuse, jätnud maha naise ja lapsed, et Saaremaad mööda jumalasõna kuulutada. Ta sattus peagi riidu niihästi õpetajate kui aadlikega, kes mõneks ajaks sulgesid ta isegi vaimuhaiglasse. Need ei olnud tollaegseis oludes sugugi eriti mõnusad pansionid, vaid haigeid koheldi õige kõvakäeliselt. Saaremaa prohvet oli sealt pääsnult veelgi kurjaloomulisem, eriti kui tema piibli vasksetest nurkadest üks oli lõhutud.

»Sina, Hesse, oled murdnud minu Jumala nina!» tõreles ta õpetajaga.

Sellest alates hakkas tema ind siiski vähehaaval jahtuma, rännakud lühenesid, ja jutlused harvenesid. Ühel suvel kuulsime, et ta viibis haigena kusagil lähedases külas. Võtsime hobuse ja sõitsime sinna, ent tulimegi liig hilja — tillukese saareonni tagakambris lamas Aleksander Toom, Saaremaa prohvet Habakuk II, juba viimsete hingetõmmete juures. Mäletan pikka kõit, mis rippus laest haige rinna kohal, mille abil ta võis omal jõul ennast kergitada ja voodis pöörata. Nõnda sattusime selle arvatavasti paranoiat — jälgimis- ja suurushullustust — põdeva mehe viimsete tundide tunnistajaiks, — ta suri juba hommikust ööd.

Juba mitu aastat enne surma oli ta lasknud Saaremaa marmorist tahuda endale valmis suure hauakivi, kuhu olid sisse raiutud kõik tema prohvetlikud aunimed, — see ootas teda Kaarma kalmistul. Olen seda seal mitu korda oma silmadega näinud. Aga tema poeg, rikas laevaomanik ja suurkaupmees, ei nõustunudki seda hauale püstitama, nagu oli kadunu mõte, vaid laskis ta peita hauda ühes puusärgiga.

Selle poja nimi ei olnudki enam lihtne eestikeelne Toom, vaid peene-malt lõhnav Thom. Ta omas hästi varustatud kaubapoodi Kihelkonnal, Saaremaa läänepoolseimas kirikukülas, ja mitmeid kaugetel vetel purjetavaid laevu, — ta oli vaidlematult oma kihelkonna tähtsamaid mehi. Meie esimest kord Kihelkonnal käies oli ta meid vastu võtnud suure külalislahkusega oma kahekordses majas, mis oli sisustatud just nii uhkeldavalt, nagu võis oodatagi. Ta oli leseksjäänult abiellunud aadlimõisa virtinaga, noore sinisilmalise ja väga valge- ja punaverelise naisega, kes esines üll helesinine pitsidega kaunistatud läiksiidist kleit.

Kaupmees Thom ise oli jässakas ja härjaturjaline, pea suur, neljakandiline, vaade altkulmu põrnitsev, — juba välimuselt võis tunda te-

mas äkilist ja ägedat meest, kes vihastudes ei tundnud nalja. Ta armastas riidu ja protsessimist, ja tal oli alati käimas kohtuasju, millistes kord võitis, kord kaotas, — rahvuslik joon, mida olen sageli kohanud mandrilgi. Oma abiellunud naabruses eluneva tütreaga ei olnud tal mingit läbikäimist. Me ei jõudnud veel lõpetada lõunaeinetki, kui olime juba jõudnud kuulda pika jutu, kuidas tütar oli katsunud mürgitada oma noort võõrasema, kartes tulevast päranduse jaotamist.

Ja siiski oli selles põrnitsevas, kahtlusest ja vihast vallutatud mehes midagi tingimata mõjuvat, valitsejat ja isandat. Kes teab, ehk oli saatus alguses kavatsenud teda palju suuremaiks ülesandeiks kui kaubitsema ja protsessima siin Saaremaa rannikukihelkonnas. Teistes, avaramates oludes ja soodsa ajaloolise hetke eeldusel oleks temas olnud materjali kasvõi nüüdisaja rahvaste diktaatoriks.

Vilsandi veelindude riiki purjetasime Kihelkonna rannast selgel kesksuvepäeval, tehes pikki loovimisi hüplevas lääneililis. See oli kardetav ja salakarisid täiskülvatud reid. Poolel teel nägime naist, kes, undrukud üles kääritud, sumas vees meile vastu. Hüüdsime teda, ta oli teel Kihelkonda jalgsi, otse läbi mere. See tundus uskumatu ja hulljulge katsena, aga paistis õnnestuvat sellel, kes tundis igat madalikku ja leetseljakut.

Vees sumaja häibus me silmist lainete läikesse, ja me ees hakkas valendama Vilsandi oma valge paagiga, mis kerkis kui laeva keilamast. Mida lähemale jõudsime rannale, seda selgemalt paistis üksik mäeseljandik, mis läbistas saare, kidurad, tuultest vintsutatud männipadrikud ja igale Eesti saarele omased kadakamättad. Me peade kohal lendlesid juba kriisates ja vilistades linnusaarte esimesed sõnumikandjad.

Kapten Arthur Thom, paagiülem, oli rannal vastas hobusega. Sale noor mees, loksispäine, silmad lahtise vaatega ja kohe esimesel pilgul vallutavad. Sõitsime piki seljandikku, igas ilmakaares meri ja saatjaiks tihedad lindudepilved. Rannavesi oli täis kalastavaid kajakaid, kes lennult välkkiirelt heitusid oma saagile. Teised seisis rühmiti, justkui oleksid kokku tulnud tähtsaiks nõupidamisiks ühiskondlikes asjus. Linnuemad õpetasid veel udusulis poegi ujuma ja sukelduma.

Söönud õhtueineks ameerika konservipurgist kapsaga keedetud härjaliha ja kuulanud õhtuviiteks oma peremehe jutustisi imelikest juhtumest nii mail kui meredel, ööbisime Thomi juures paagi varjul. — Lõpude lõpuks — vana armas Maa on siiski vaid pisike tiirlev kera maailmade avaruses!

Reigi õpetaja jälil.

Luule hurm on niisama huumav-kuum kui armastusegi. Nädalad, mida veetsin a. 1924 algsuvel Reigi kiriklas Hiiumaal, olid päikesepaistelised, aga kõledalt külmad, alles jaanipäev tõi suve, — ent siiski olid nad tulvil seda hurma. Mu toa aknad avanesid vanasse aeda, kus õitsesid sammaldunud õuna- ja kirsipuud; tõusin öösel vaatlema nende valget kuma ja siniseid meelespealilli puude juurtel, — kindlasti olid nad juba kolmsada aastat tagasi õitsenud Catharina Wyckenilegi. Tundsin tema juuresolekut, nagu oleks ta hiilinud minu hinge sellest öökastestest aiast, — ma ei oleks võõrastanud, ei ehmunud, kuigi oleksin näinud õunapuud varistavat oma valgeid õisi üle tema armust raske pea.

Reigi õpetajaks oli tookord Gottlieb Meeri, leebe, vaikne mees. Ta oli õppides Tartus vaese talupoisist üliõpilasena sattunud elama kolme saksa vanapreili juurde, kes kandsid tema maapealsest käekäigust head, emalikku hoolt, — laenasid talle rahagi vajaduse tülles. Meeri õpingud edenesid aeglaselt; sooritades lõplikku õpetajaeksamit oli ta juba lähemal oma neljandale kui kolmandale aastakümnele. Ta pidas asjatuks taotella rikkaid karjamaid, leppides vähenõudlikult algusest peale väikeste ja kaugetega, oli algul kirikhärraks Muhu saarel ning siirdus sealt Reikki.

Ta abiellus noorimaga oma Tartu hooldajaist, — kas tänulikkusest, ei tea, — ja sai mõlemad teised pealekauba; nad järgnesid truult oma õele Tartust Muhusse, Muhust Reikki, just kui kuulunuks nemadki kaasavara hulka. Vanim neist oli pehme ja ümmar ning tema hooleks olid majapidamine ja teenijad; teine oli pikk ja kondine, nagu proua Meerigi, ja tema pidas aeda. Proua Meeri — *Frau Pastorin*, aitas oma meest kantseleitöodes ja saatis teda haigete külastamisel. Meie kohtudes oli ta vast natuke üle seitsmekümne, ning tema ja Reigi õpetaja Gottlieb Meeri vanuse vahet oli kuusteist aastat.

Kõik kolm õde tegid kõike võimalikku, et hellitada seda ühtainust ja ühist meest, — nende hoolitsemine oli liigutav ja väsimatu. Kõik parimad palad säästeti temale, tema ametikraed pesti ja triigiti võidu, ja tema valmistades jutlust töötoas oli kogu kirikla hiirevaikne.

Proua Meeri oli omal ajal toonud mehele veel suuremgi ohvri. Maailmasõja ajal, kui saarte saksa õpetajaid vene ametivõimude poolt oli süüdistatud salakuulamises, oli ka Gottlieb Meeri veetud Piiterisse, Petropavlovski kindlusse. Proua Meeri oli põlvedel palunud vangitsejaid; kui see ei aidanud, siis ta julgelt teatas oma kavatsusest järgneda

mehele vanglasse. Saatev ohvitser oli erilise armuna nõustunud sellega, ja proua Meeri viidi koos oma mehega. Petropavlovskis nad lahutati, ja proua pidi seal neli nädalat viibima naiste vanglas, kus suurim osa, nagu ta häbelikult jutustas, oli . . . jah, ma vast mõistsin, väga õnnetu-
tuid naisi, otse lõbumajast tooduid. Algul ta hoidis neist eemale, aga nad osutusidki lahkeiks ja abivalmiks ning jagasid oma toitu temaga. Ta oli alandlikuna meenutanud, kuidas Meie Issand maa peal rännates oli ütelnud: kes on patuta, see visaku esimene kivi! Veel enam kui nälja all oli ta kannatanud puhtuse puudusest, — ta riided kubisesid väikes-
test hallidest olevustest, — jah, ta meeleldi ei võtaks seda sõna suhu!
— täidest!

Nii kulus aeg. Mina kõndisin Catharina Wyckeni vanas aias rohtu-
nud teedel. Mõni vanadest õdedest pidas oma kohuseks alati tulla seltsi
pidama, — kuulasin poole kõrvaga väikest kahjutut keelepeksu kogu-
duse liikmeist ja teenijaist meie kõndides edasi-tagasi. Või teesklesin
kuulamist, — sest kogu aja kõndis mu kõrval nähtamatuna üks linnu-
silmaline arg olend, kellel ei olnud oma ilu katteks midagi peale kare-
date kodukootud riiete ega ühtki pärlit oma valgel kaelal, mis kord
pidi katkema timuka mõõga all. Oo, Catharina Wycken, — mu kauge
õde . . .

Minu auks oli, nagu koju pöörduvale kadunud pojale, tapetud vasi-
kas, kiriklate igivana pärimuse kohaselt. Aga ma ei tea, kas olid Reigi
kirikla panipaigad puudulikud, või oli meie ühine söögiisu nii väike,
— vasikast jätkus lõpmatuseni, nii nagu õlist Sarepta lese kruusis! Viimati
sain närida seda kiriklikku vasikat igal võimalikul kujul, küll
praetult, keedetult ja supilihana, kuni ühel päeval isegi hajameelne,
teisi asju mõtisklev Meeri märkas, et ta enam ei kõlbanud lauale toomi-
seks, ning esitas oma leebe vastulause.

Kirikla klaasrôdul võtsin vastu Meeri poolt üle kihelkonna eraldi
minu jaoks kokkukorjatud »eriteadlasi». Tahtsin nimelt saada üksikas-
jalikke andmeid Reigi randade hülgepüügist ja kalastusest, — ise olin
ühel õhtul näinud imelise nägemuse toosetulede virmalistena süttides
ja kustudes lahe vetel. Teiste hulgas tuli vana metsavaht Espenberg,
väikesekasvuline käbe vanamees, kelle teine silmalaug oli alla vajunud,
nii et kaval ja tark silm piilus selle alt nagu vargsi.

Me jõudsime Espenbergiga vaevalt juttu alustada, sest tema tead-
miste salv tundus tühjendamatuna. Järgneval korral rändasin juba
tema poole, — viinapudel käekotti peidetult! Olin saanud selguse tema
pärispatu kohta ega kõhelnud kasutamast seda enese heaks, niisama

vähe kui mitmed teisedki rahvaluulekogujad enne mind. — Mida kõike oleksingi ette võtnud, et sinu kahvatut kuju elustada, oo, Catharina Wycken!

Käisin tema juures mitmel õhtupoolikul. Ma ei oska kiirkirja, aga tema kõneldes märkisin peasjad ja täiendasin mälust samal õhtul. Istusime õuel, — räästa all rippus hülgenahk ja kõlkus veelinnu kujutis. Tema elav, kuid täiesti asjalik jutustus luigejahist Ninajas, Reigi lahel, sai kohe tiivad minu meelekujutuses, — jääkampadest ehitatud majas nägin Reigi õpetajat oma hingealus sihtivat luike, kelle kustuvast silmast vaatas teda Catharina Wyckeni hing.

Espenberg kinkis mulle meie viimisel kohtamisel mälestuseks kõvera hülgeküüne. Kavatsesin hoida seda amuletina, kuid kaotasingi ta.

Pühapäeviti pidasin oma kohuseks minna kirikusse Meerit kuulama, — kõik õed paistsid seda ootavat. Nagu olin arvanudki, oli ta halb jutlustaja, kõigele hardusele vaatamata. Seintel uhkeldasid Ungern-Sternbergide vabahärralikud ja krahvlikud vapid, ning sirgeseljalistes kitsastes pinkides istusid lähiümbruse kalurid ja nende naispere. Üha veelgi, nagu Paavali Lempeliuse — nimetatud ka Lempelensis — ajal, tõusis kiriku katusevõlvi poole maakoguduse venitatud laul. Siin kivi-kirikus ta siiski ei ole kunagi jutlustanud, — see oli ehitatud alles hiljem Hiiu-Unguru, rannaröövli pattude lunastuseks.

Lahkudes saatis Reigi õpetaja Gottlieb Meeri mind oma hobusega kuni Kärddla alevikuni. Sõitsime maanteel Ristimäest mööda. Jutt kõneleb, et kaugetel aegadel kohtusid siin kaks pulmarongi ja kumbki ei nõustunud heaga kõrvale minema, et anda teisele teed. Viinaks tekkis taplus, sest saajalised mõlemas rongkäigus paljastasid mõõgad. Ühest pulmarongist langes peig, teisest mõrsja. Jutt lõpeb siiski vähem kurvalt, sest öeldakse, et järelejäänud peiu sõitis laulatusele peiuta mõrsjaga.

Aga sellest peale püstitab iga esimest kord möödasõitja risti künka liivale, — loetlesin seal üle viiekümne risti, suuri ja väikesi.

Minagi astusin maha Reigi õpetaja vankrilt ja panin Ristimäele kaks risti murtud okstest — ühe Jonas Kempele, teise Catharina Wyckeni, kahele armastuse eest karistatule, kes hukati timuka poolt Tallinnas sel küünlakuu kuuendal päeval Anno 1641, oma Suure Armastuse pärast.

**Käsit kirjast "Kohtaloni maa" (Saatuse
maa) — mälestusi Eestist.**

Tõlkinud Virve Kallas.

Rootsi luulepõimikust

Viktor Rydberg

Ateenlaste laul

Kaunis on surm, esireas kui vaprana võideldes langed,
võitlus ju maa oma eest, heitluse hind kodu, linn.
Sest üles, uljad te, koos kodumaad tulihingega kaitsma,
ohvriks rühkida rõõm, teel sugupõlvede eest!
Sest nüüd, poisid jah, ette te, kindlalt koondudes ette,
ei elu hoidmise hirm iialgi kõiguta teid.

Teotus eks häbiväärt, kui rünnakujulgete kiilus
noormehe nõutuma ees verd valab, maas sureb rauk.
Koht ohu keerises sel, kell' nooruse otsus on antud,
juustegi salkude jaoks kell' sobib lillede pärg.
Meestele uhke ja naistele armas ta ilmudes paistku,
kaunis ka kooljana veel, langenud võitleja aus.

Sügisõhtu

Päikene loojub, pilved rändavad raskemeelselt
üle vahuse vee, üle mühava metsahämu.
Kajakas kisab, lage laid,
rookull varjab end kaljupraos,
jahilt väsind ja noka peitnud
vettind ta tiivaehmeisse.

Eha ju tund, vaob hämarus kuusikunõmme üle,
hahkund kingud, kus nõretab kanarbik, õhkab sammal.
Kõhetub kurvalt koldne viir
loodelaidude serval saos,
päeva lahkuva kustuv sosin
tihenevasse kaob varjusse.

Vihmahoos kaljukünkaile kõneleb nukrusladin,
sajab pilvist kui maaümberhõljuvaid muremõtteid.
Rannale murdub merevoog,
kohab saatuste tume käik,
hääled tormis kui oigamised
hõikavad õudselt metsapaost.

Üksinda väljas, märja toetudes kalju vastu,
seisab rändaja seal, kui võlut ta vaatab, kuulab.
Kooskõla kas ta tunneb hing,
laul kui tähetust tõuseb ööst?
Kas ta nukrus kui sosin hääbub
sügise vägevas leinaloos?

Rootsi

Rootsi, Rootsi, Rootsi, isamaa,
me asupaik, me kodu, mõnu!
Ei kuljustegi kõlas unustada saa,
et sõjakäigud kumand üle raa,
su rahvas mäletab veel ustavuse sõnu.

Nõmm süvene, kui sajab jõululund!
Täht juuniõhtul õnnehelki heitku!
Sa, Rootsi, ema! Heitlus, rahutund,
siin meie lapsi läitku elusund,
see maa ka hauakivi isade und peitku!

Kutse ja töötus

Kolm naabrit kui hüüaksid: Unusta,
su suurus maetud on maha!
ei me suurusunistust, vastaksin ma,
siin Põhjalas hüljata taha!
Veel ahvatleb valitsemiskirg
me tegude tuksuvas närvis.
Tõus kalmudest kas, ei, meeste virg
töös uurivas, kirjas ja värvis.

Ent uuesti kuristiku las äär
hulljulgust me rahvale anda!
Tõest' muudki ette võtta meil määr
täit keedupotti kui kanda.
On parem, et puruks läheks see nõu
kui rooste südameid rikuks,
ei keegi üle me rahvatõu,
see on soov, saagu töötuslikuks.

On parem, et väevõim tasumist taob
kui ei-mikski manduvad ajad,
on uhkem, et hukkudes rahvas kaob,
maal ja linnades põlevad majad.
On õigem omada täringumeelt
kui vinduda kustuval leegil,
on kaunim kuulata murdund keelt
kui et üle ei piguta keegi!

Ma valvan öösel, ei und ma saa,
veed väljas tormavad, keevad.
Nii palvele võiksin end visata
kui idamaa võitlejad teevad.
Ei anu, et päikesepaistene töö,
kullalõikust loeks iga aasta:
sa halastav saatust, mu rahvast löö,
teda viletsustega laasta!

Jah, et puhkeks kauneima kevade pung,
meid rooska ja kokku meid aja!
Mu rahvas, jäik on su naeratustung,
uut hoogu su laulule vaja.
Nüüd samme sa pigem tantsule sead
kui oma mõistatust märkad.
Mu rahvas, sel ööl kui sa nutta tead,
taas noorustegudeks ärkad.

On hädade tütar kui ilmutus,
oma silmi ta katta kui püüaks.
Sull' pühendet olgu me armastus,
sind surnuistki üles hüüaks.
Ei sinust meid lahuta ajaneel,
ööd ei unetud peta silmas,
sa maa ja rahvas ja oma keel,
me vaimu hää! siin maailmas.

Gustaf Fröding

Kolm trallivat näitsikut

Kolm näitsikut päikese kullas,
eesmärgiks neil Lindane Le,
tuuletuju seelikuis hullas,
nad trallisid kogu tee.

Jäid sõdurisammud neil kängu,
valsitakti löid vahele,
ja „paaris ja paaritu” mängu
nad trallisid kogu tee.

Kolm lõbusat oli nägu,
veel käänak, siis Lindane Le.
Ent korraga: „Kuulake, kägu!”
hüüd ja võpatus neidiste.

Surmtõsised, piiluvad vargsi,
lõi neil punagi palgesse.
Miks siis vaikisid vallatud argsi
ja punastus millest see?

Kolm tudengit käänakut tegi,
meel polnud neil tõsine,
ent naljast nüüd näitsikud segi,
kes trallisid kogu tee.

Kolm väraval tudenginägu,
hää! kõvasti naerune,
nad matkisid: „Kuulake, kägu!” —
koos trallida sobis tee.

Vana hea aeg

Taamalt terendab sajandeid tumeda
tähtede siras ja metsade vöös.
Kosed kohasid, rattaid käis kumeda,
sädemeid särises,
maapind värises,
vasarad tagusid raskes töös.

Ääsid lõomasid lõõtsade tuhinal,
nõgised seppade silmalaud,
kangide kanguse kallale vuhinal
vasara virutus,
tangide sirutus,
adraks ja rehaks vormiti raud.

„Saab maagi siin pura mait,
tööst kurnavast jalahoop,
kui kolgivad, ole vait,
troost karastav viinatoop.

Mu eide on murdnud nälg
ja käitises tütar hatt,
me valitseja on jälg
ta vanema lapse patt.

Meil põrgut see kütab saks,
ropp rusikavõim on tal —
ork tuline sull', va paks,
kord päeval veel ilusal!”

Kosed kohasid, vasarad tagusid
hoolimata tööorja loost.
Keegi ei kuulnudki, nurinad lagusid,
tallatuil, nimetuil,
sajandeid imetuil
ahastustes vaid viinatroost.

Ingalill

Inga väike, Ingalill, sa laula mull' veel!
Mu hing on nii üksinda saatuse teel,
pead norust pole päästa mul jõudu.
Inga väike, Ingalill, sa laula mull' veel!
Su viisi kui ma kuulan, hea ja õnnelik siis meel,
viis lembe keset linnuse õudu.

Inga väike, Ingalill, sa laula mull' veel!
Pool kuningriiki kingin, see ootamas sind eel,
su päralt kulla, hõbeda sära.
Mu armastus on aardeist küll ainsaks veel mul,
pool kuningriiki pool see mu murest osa sul,
oh, Ingalill, kas kannatad ära?

Roog, roog, kahise

Roog, roog, kahise,
voog, voog, tao!
Kus nooruke see, Ingalill,
te õelge, leidnud pao?

Ta karjatas tiivast kui tabatud roolind voos
ja laine mattis tuulehoos.

Nad Ūstanlidis teda ei sallind seal,
see rõhus nii noore hinge peal.

Ta varandust vihkasid kadedad,
ta armastust õilist solvasid nad.

Kui silmaterasse torgiti,
kui liiliakastesse sorgiti.

Sest laulge leinalaulu
nüüd, lained, üle kao,
roog, roog, kahise,
voog, voog, vao!

Ootus

Me tulevik on nagu tume vall,
kui vaseläiki rasked pilverünkad,
pronksrohelistes sünges metsakünkad,
järv nagu tint, jões sula kui metall.
Kui sumbunud leitsak tuulevaikes õues,
pelg ängistusse südant surub põues,
löö, äiga, tulejuga, jõul siis vätkuval
kui vasaraga kärgatavas kõues.

Puuduv pieteet

Las samojeedid kummardada konte
ja lapsed Tanganaikal karta tonte,
tark nahkades seal lummab usuhulle —
ükskõik see on mulle.
Kui aga valgete ees vempudega
ja Tanganaika nõiatempudega
fetišijutlusi peab kogu must —
siis välja naerda on lust.

Erik Axel Karlfeldt

Unelm elust

Ma tahaksin olla nii võimas mees,
et teeksin linnuse, rajaksin riigi,
ja julgeolekuks teeksin veel niigi,
kraav sügav et leviks kurjuse ees.
Mul lauda seal katta mõlguks teoks,
teelt näljaseid kokku kutsuda peoks,
küll suurepäraстал meestel siis juttu.
Suust välja seal öeldakse kartmatust,
et valge on valge ja must on must,
au antakse elul', mis kulumas ruttu.

Ma tahaksin olla nii vapper mees.
Oh, saatuse, laimatu siht mulle anna
ja sadul, mõõkade möllusse kannu,
kikh sinna, kus võit ja kaotus ju kees.
Väehulkade üle aupäeva kui läik,
neid sangareiks nimetab võidukäik,
eesotsas kes tormand ja langend surma,
ma kaasa seal tapelnud teiste seas,
eesmärgile jõudnud vast viimases reas,
saan und; ei ihkagi kuulsuse hurma,

Ma unistaja, ei uhke ma mees.
Vaid sõnapiikega vehelda loomus,
kui luuleturniiril mu rüüks ka soomus,
argikuues muidu käin väljas ja sees.
Meel mägede valgusse püstipäi,
külamajade varju laul kodune jäi,
said mälestuskeeled kui ööbikud norust.
Kuid kuulgu mu häält, kel kuulda veel ind,
kui õhku mul kopsus ja heliseb rind,
laul üles võib tõusta, ehk kostabki orust.

Moonaka laul

Näe, Punuga ma punnin
ja äestan, rullin, sunnin:
sõnn, näh, sõnn, noh!
Ta jõllitab kui mõtleks:
„Mis pärglipiits, tohoh!

Karm nõnda oldi toona kas,
ei laisemat kui moonakas,
tööpoiss, hea poiss.
Sest hoidkem targu kokku,
siis puhkus priske kois.”

Pead varsti noogutamas
ma talle vaevas samas:
Sõnn, hoi, sõnn, hoi!
Muud mul on aga mõtted
kui põhku, heinad vôi.

Seal kerkis tüdruk üles,
koirohtu, putkeid süles.
Sõnn, hoi, sõnn, hoi!
See on ju kupja Miia,
suu ahne sai ja sõi.

Krahv sõitis tõllas veatus,
ta armulikult peatus.
Sõnn, noh, sõnn, näh!
Jah, tõlda tüdruk astus,
nad sõitsid metsa säh!

Krahv foksterrieri järgi,
ma ise ajan härgi,
hoi sõnn, hoi sõnn!
Kuid moonakal ja krahvil
on siiski sama õnn.

Bo Bergman

Kuupaiste Strömmenil

Kui nõgipaberist lõigat
lõunakinkude siluett.
Kaldamüüride vahel Strömmen
all mustavat veeretab vett.

Kuu virvete üle valvel,
nii kirgas kiirte ta saat.
Kesk voolu kuupaistel hällib
seal keeristes kaluri paat.

Nüüd vinnab ta üles võrgu,
mis püüdis, vaatkem, mis näis.
On võrgusilmades vilget,
kui säravaid soomuseid täis.

Veekublad ainult need ongi
ja valguv virvete lumm.
Kuupaistet ta püüab ja laulab,
aerulöök siis äraneb tumm.

Poeet, mis oled sel õhtul
voost püüdnud sa voolavast?
Vaid kubla. Kuupaiste tilga.
Kiirelt hälbiva ulma vast.

Merdligi ma väraval ootel

Merdligi ma väraval ootel,
Icob virvatuld lainete käik,
pea mu süda on maetud lootel,
kus mereöö hiuksete läik —
hiuksete läik.
Ah, kas tuled, kas sumedalt lubada nii
veresooja sa kätt mulle saad,
et mu süda neist ummikuist tervenekski,
leiaks maad —
leiaks maad.

On hõljuks kui kauguste uju
ja tõtates kõpsataks samm,
musliin ... helgust helendav kuju
ning Kattekat sinine lamm.
Tule, pehme su põsk paob mu rinnal kui luul
sa mu südamelöökide loit,
ja sa jutled kui kaste, kui sosistav tuul
kuni koit —
kuni koit.

Kipp-kõppu küll puhangu kaupa,
randrohigi keerama lööd,
kuid kaheldes langetan laupa,
tuul ainult see tuigutab ööd —
tuigutab ööd.
Tean, kui valgeneb, jõuab ju hommikuaoks,
hallid luited ja värvitu väin,
kogu ilm paistab paljana halade jaoks,
kui ma käin —
kui ma käin.

Merdligi ma väraval ootel,
loob virvatuld lainete käik,
pea mu süda on maetud lootel,
kus mereöö hiuksete läik —
hiuksete läik.
On ju asjata ootus ja lootuse puhk,
armuihade reedet see hurm,
uhub sügavast limaste kasvude uhk,
seal on turm —
seal on turm.

Mu ootus täis uimlevat hala,
sees-elu, mil lainetav vorm,
mu armuhääl kõneleb sala,
on varsti kui nuutsuv ju torm —
nuutsuv ju torm.
Mul on südamesõnu, ei sõnuda saa,
kui need välja ei pihi nüüd rind!
Jala-asteid ma kuulen ... siis tõesti kas ta?
Leian sind?
— Sind!

Lund

Ausamba roosid närbund need küll pea,
Tegnérile mis öitsnud suve-ea,
päev poetab lehti roostekollaseid
ju piki Lundagårdi puisteid.
Kui tulukeste kuma öhtul näib,
septembrisurm nii hilju ringi käib,
aedtänavaile oma hõngu koob
ja mõtiskluste mõnu kaasa toob.
Ei linnadest nii vaikset nagu Lund,
kui lehti langeb, süüdat lambi tund:
toas vana raamatu siis avat hing,
hõrk lugemiseks õhturahu ring.
Ei üksi uida unelmate mees,
ta elu mõistnud suured surnud ees,
Athene pilk kel olnud ligidal
kord sama taevalaotuse all.

Mu keel

Väike viljelda antud keel,
ohus luule mu laad,
sõda kui süsimustal teel
rüüstab taevast ja maad.

Lennult pomme võib saada linn,
langeda majatrepp,
käis veel viimseni värsipinn,
töötlen kui kutsesepp.

Mõtted kehtetu ajaviit,
tank on päevaparool,
luulel vahest lastega liit,
mängu sõnades pool.

Aja tormist küll purunend
võimsaid väärtusi maas,
vormida, leian elus end,
värssi habras mul vaas.

Rahvaste ragin verine,
raudsete rataste käänd —
endakaitseks keel ainuke
väike, ohustet jäänd.

Tõlkinud Gustav Suits.

Pärast viimast korda

1.

Väike sügav lahekäär oli kodune ja vaikne.

Siia varjatud paika oli koondatud sadasid suuremaid ja vähemaidsid paatisid, mis olid teinud raske reisi üle sügisese mere. Mõned neist olid uhked ja rõõmsad ja kui valmis iga hetk minema uuesti lahtisele merele. Teised näisid hädised ja viletsad, ja kui poleks teada olnud, et nad on tulnud siia sealt poolt Läänemerd, poleks keegi iganeski seda uskunud. Ja kui mõned seesuguseist olidki ehk kadunud teele, siis paljud ja väga paljud tõendasid siin, et nad on jõudnud sihile, tuues kaasa kalleid inimelusid.

Herman Tuisu paat oli teiste reas üks äärmisi.

See polnud suur ega kinnine. Esitäävi poolt oli vaid kolmandik paadi pikkusest kinni ehitatud. Suur paat ise oli aga lahtine ja serva külge oli kinnitatud ainult üks tormilaud, mis pidi tõrjuma tagasi laineharju ja kaitsma sissemurdu eest. Sõidu viimasel veerandil oli aga ilm muutunud kurjaks ja neil oli tulnud loopida välja paadist palju vett, kuid nad olid siin ja paat oli siin ja kõik oli läinud hästi.

Nüüd käis Herman Tuisk ise tihti veel vaatamas, kuidas ta paadi tervis on. See ei paranenud küll vaatamisest ja ta sai siin vähe oma laeva heaks teha, kuid ometigi ta süda oli rahul, kui oli kord jälle siin ära käinud. Oma kätega oli see paat ehitatud. Üheskoos sõpradega andud end saatuse hooleks ja jõutud sihile. Nüüd siis ei tahtnud jätta paati hooletusse, nagu ei taheta jätta head sõpragi. Ja kui tal polnud siin palju teha ei paadi ega mootori juures, siis ta vähemalt käis paar ringi ümber laeva ja istus siis tunni või paari selle istelaudadel, tõmmates piipu ning mõeldes äsja möödunud viimasele sõidule kodumaalt siia.

Kui ta nüüd ühel ilusal sügispäeval, mil päike veel soojendas merd ja maad ning heitis rõõmsat helki kolletanud, kuid veel puude küljes püsivaile lehtedele, nägi ta suuremate laevade juures koperdavat kedagi kaua ja rutakalt. Ta vaatas sinna poole. On ju hea teada, kes see ka on siin. Ja on hea kõnelda kellegagi, missugust teed mööda see tulnud ja mida teel näinud. Kuid ta ei läinud otsima juttusid ega inimesi. Ta

istus omas paadis ja vaatas ainult eemalt. Kuid siis tuli suurel mootorpurjekal koperdanu kaldale ja piki kallast edasi kuni Tuisu paadini, ning Herman nägi, et see oli tuttav mees.

Mitte paaditööstusest, kus ta ise oli viimati paaditööliseks. Mitte ka keegi seal kodurannalt, kuhu ta viimasel ajal ei pääsenud. See oli linnamees. Kuid ta tundis seda meest. Mõni aeg enne põgenemist olid nad käinud paikamas seda purjekat. Sama advokaat Kurgja oli siis ka seal ja oli siis märgata, et ta oli selle laeva osanik.

Kuid Herman Tuisk tundis teda juba varemgi. Juba aastat kümme tagasi, kui oli veel noore poisina kodukülas. Siis käis advokaat Kurgja seal, kuigi mitte protsesside pärast. Ta oli siis ka juba küllalt advokaat, et ajada protsessegi. Kuid Ohesaare külas käis ta teise asja pärast ja Herman oli sel ajal väga tige, et ta seal käis. Nad ei sallinud külas keegi, et tuleb linnast üks asjamees, ajab auto Arila väikese majakese ukse ette ja läheb siis majja, kingitusepakid käes. Niisugune tüdruk, kes käis linnas koolis ja oleks veelgi käinud, kui vanemate tervis oleks lubanud, oli neile endilegi rannas silmarõõmuks ning küllap mõnele südamerahutusekski. Seepärast mõtlesid mitu korda, kas tõrvata ära Kurgja auto või tõsta kummuli või teha veel kurjematki nalja, et see mees siit rannast kaoks. Mees kaduski, kuid mitte üksinda. Ühel kevaldel oli ajalehes teade advokaat Kurgja pulmadest. Ja sest peale polnud autot enam Arila väikese maja ees ega olnud ka Arila Aimet enam jooksmas süstikuna võrgumajade vahel või kilkamas ringmängudes.

»Tegi hea otsa!» kõnelesid vanainimesed.

Poisid heitsid pahaselt käega, et ei ole veel teada, kuidas ta elulaevuke merd kannatab. Herman aga istus need päevad rannas kusagil üksinda ning siis sõitis ära meredele ning otsis hiljem randades juhtöid, kuni sai püsivas teenistusse paaditööstusse ja siis oli see elu niimoodi läinudki. Nüüd siis oli oma paadiga siin ja see oli advokaat Kurgja, kes seal tuli suuremate laevade poolt. Ta tuli Hermani poole ja tervitas, kuigi nad polnud tuttavad. Kõigist üle käinud kuri saatus oli kiskunud igaühe küljest maha selle, mis ta oli enne. Siin olid nad tulnud üle sama mere. Siin oli neil osaks peaaegu sama saatus. Ja kõhnenenud ja vananenud advokaat Kurgja ei läinud enam rannapoi- sist mööda, hõbedaga kaunistatud mapp käes, vaid jäi sinnasamasse seisma.

»Ja-hah!» ütles uuepäraselt. »Käite aga alati oma paati vaatamas?»

»Mis nüüd alati! Kui juhtub!...»

»Üleile olite ka siin! Ma vaatasin, et silitasite tal kõik servad üle!» lausus Kurgja, nõjatudes paadiservale.

See polnud hea jutt. Herman ei tahtnud ajada seesugust. Ta vaatas mere poole ja tõmbas piipu. Ta mõtles, et tahaks olla jälle üksinda.

»Kuidas ülesõit oli? Läks hästi?» päris Kurgja.

»Pole viga. Oli keskmist tuult ja oli vaikset vett ka!» lausus Herman.

»Jah, kui saite ilma valida! Meie ei saanud! See äratulek tuli nii robinal...», ohkas Kurgja.

»Noh, selle eest oli teil kasutada pisut suurem laev!»

»Laev suurem, aga kui see meri ikka kuri on... Pole hõlpu! Purjeka asi! Kui oleks saanud talle mootori sisse, aga see, mille saime, ei vedanud. Nii et... purje abil. Ja nii kuidas tuul andis! Jah, oli parem, kellel oli endal seesugune paras paat — võis minna, millal tahtis ja võtta kursi, kuhu tahtsis! Ja kaasa võtta, mida tahtis!»

»Mis sealt ikka muud võtta kui inimesi. Neid sai toodud!» lausus Herman tujutult.

»Jah, kes sai omad kokku ja sai ära tuua! Kõik ei saanud sedagi!» ohkas Kurgja ja Herman jäi kuulatama. Jah, ta oli näinud Kurgjat siin juba paar korda tuhnimas laeval ja pakkidelaos. Kuid ta polnud küsinud ega kuulnud, kellega ta õieti tuli ja missuguse rahvaga. Kuid et ta tõi kaasa rohkem kui ühe seljatäie oma varast, on selge. Ja et Aimel on siin samuti kasukaid selga panna kui seal, see peaks ka olema selge. Ja nii ongi hea. Tema ei ole kadel...

»Ihupaljalt pääsesin!» seletas Kurgja nukker hää! juba ta mõtete sekka. »Ihupaljalt. Mõne kohvrinatukesega!... Mis see kõik tähendab selle kohta, mis mul maha jäi!»

»Mul ei jäänud kohvreid maha, aga... isamaa ja häid inimesi jäi maha. Mis seal kohvreid lugeda!» ütles Herman etteheitvalt.

»Aga omad tööte ikka kõik üle?» oli teine visa.

»Polnud muid omasid kui ma ise. Kuid ise olen siin. Ja sai toodud kaasa paaditais võõraid ja... see on sama hea!»

»Jah. Võõraid oli meiegi laevas. Ühe tuttavaid ja teise tuttavaid ja niisuguseid, kes pole kellegi tuttavad. Mis sa teed inimestega! Kõigil oli tuli jalus! Ja sai suvel seda laeva parandatud... Kui ma ei eksi, siis te ise... jah, küllap te ise käisite vist paaditööstusest ka seda putitamas? Jah, eks ma mäleta õieti! Rahasid sai sisse pandud, et hädajuhuks! Aga häda tuli nii äkki, et... lõi kõik käest katki! Nüüd on niimoodi, et... olen ise siin, aga... perekond jäi maha!»

»Aime?» küsis Herman peaaegu jahmudes.

»Tunnete?»

»Ma olen Ohesaare mees. Küllap tundsin!» kogeles Herman.

»Ohesaare mees? Jah, siis te teate!... Kuidas ma sain veel minna sinna taha rannapõhja ja teda ära tuua? Polnud enam saada autosid ega midagi!» ohkas mees.

»Kui oli kõva tahtmine, siis ikka sai!» ütles Herman.

»Küllap ma tahtsin! Ja tegin, mis teha andis! Aga liig lõpu peale jäi see asi! Saatsin kirju ja käskisin tulla ja ootasin. Ning siis äkki, et raudtee ei tulegi enam. Väljasõidu aeg oli määratud... See polnud ju minu laev üksinda! Hulga peale! Nii siis otsustatigi!... Sain veel ühe veomasina kätte, kuid paarkümmend kilomeetrit linnast eemal võeti püsihirmuga käest ära. Lasin jalgsi linna tagasi. Seal juba lõhuti ja purustati... Näha oli, et lõpp... Sain siis ise kuidagi laevale ja lasime otsad lahti ning naine jäi kuhu jäi!»...

»Jah, seda juhtus! Kel oma nahk hästi armas, see ei riskinud enam...» pomises Herman.

»Mis see minu nahk seal oleks päästnud? Tean ma midagi merest

või laevadest? Jõudsin ise viimisel pilgul veel ära. Kui oleksin jäänud — oleksime jäänud mõlemad sisse!»

»Randades oli ka paatidid!» lausus Herman.

»Randades, jah! Aga kelle juurde sa tead nii kiiruga minna? Varem oli kõik seatud teisiti, aga siis saatsin Aime pommitamishirmu eest ära. See oli igavene rumalus, sest meie maja ei saanud külge ja jäi terveks... Aga kes seda ette ütles?...» kaebas mees, kes oli vahvalt kaitsnud kõigis kohtutes teisi inimesi, nüüd aga halises oma saatuse pärast, mille vastu ta oli jõuetu.

»Täismees poleks nii teinud!» usaldas Herman öelda.

»See on kerge öelda! Aga kui niisugune paanika ja krabin käes, jõuad siis mõelda!...»

»Mõtelda jõuab veel nüüdki!»

»Jah, kui mõttega kusagile ulataks!»

»Näe, kallas laevu täis. Nendega ulatab!»

»Teada, mis seal rannas nüüd ootab, kui nina näitad!»

»Võib minna näitamata. Ööd on pikad ja rannad tuntud! Kui inime teada on, saaks ära tuua!...» ütles Herman.

»Kas saaks? Kas arvate, et saaks?» muutus advokaat ärevaks.

»Kui hästi läheb!»... ütles Herman.

»Aga kui ei lähe?...»

»Ega kahte surma ole!»

»Jaah! See ta on! Saavad kätte, võtavad hinge välja!»

»Enne peavad saama kätte. Aga ega keegi seisa neil otse ees ega jää ootama. Rand on suur ja omane!»

»Arvad, et... võiks läbi lipsata? Et pääseks?»

»Siia kohta on seda raske arvata. Arvata oskab siis, kui asi käes! Aga kui mul oleks niimoodi, mina küll ei jookseks siin randamööda. Lähaksin tooksin inimese ära!»

Mees istus kõssivajunult paadi kõrval. Näis, nagu murduks ta siin-samas aastaid vanemaks ja nagu laotaks talle just praegu koorem turjale, mida ta ei jaksa enam kanda. Neelatades ja ohates kõverdus siis paadi servale, vaatas mere ja siis jälle piipu tõmbava mehe poole, kuni usaldas tasakesi küsida:

»Kas teie julgeksite?»

»Kui on vaja, siis julgeksin.»

»Teie tahaksite minna?»

»Tahtmine loeb siin vähe. Kui asi nõuab, võetakse vanakuradil ka sarvist kinni!»

»Aga nii-kui selle reisi? Mis?»

»See pole nii lihtne!»

»Jah, ega ta ole! Aga teil on paat! Ilus paat, ja te tunnete randa ja merd! Mis oleks?... Kuulge, kui palju see ettevõtte ära nõuaks?»...

»Ma mõtlen, et nelisada!» arvutas Herman rahulikult.

»Kullas või?»

»Kuradile oma kullaga! Mootorikütet on vaja! Nelisada liitrit! Kui muretsete selle — ega inimene või sinna jääda! Teeme reisi ära!»

Nii siis jäi Kurgja tuhande hea sooviga maha ja ütles, et ta tuleb oma südamega kaasa. Teised aga istusid igäüks oma paigale ja mootori rütmilise sumina saatel lõikas paat endale läbi skääride lähedal risti-põiki loksleva lainetuse teed otse merele, itta.

Mõne tunni pärast kadus rand. Üle mere laskus hämarus ja seetaga pimedus. Läbi selle pimeduse läks nende sõit edasi muretult ja häirimatult, kui oleks see meri vaid nende päralt ja nagu oleks neil kindel kaup oma õnnega. Alles uue päeva tulekul hakkasid nad rahutult vaatama ringi, kas ei ole merepinnal midagi, mida nad peaksid kartma. Nende paat on küll korras ja tugev, aga nad ei jõuaks sellega põigelda ära ühegi valvelaeva eest. Pealegi võib üle taeva lennata mõnigi luuraja ja siis on ainult mõne hetke küsimus, mis neist saab.

Onneks oli meri mõnepallise tuule tõttu laineline. Lainete vahele aga võib paat end peita nagu jänes kartulivagude vahele. Jah, ta tõuseb muidugi ka vahest laineharjale, kuid tuuline meri on siiski kindlam kui vaikne ja hele. Sel päeval tibutas aga isegi peenikest vihma ja nähtavus oli õige paha, nii et seni oli õnn olnud nendega.

Kuue lühikese valgusetunni jooksul pidid nad lähenema rannale niivõrd, et kauge kaldapiiri järgi oskaksid määrata pimeduse tulekuks täpse sõidusihi. Ometigi pidid nad jääma niivõrd eemale, et neid keegi ei märkaks kaldalt, sest siis oleks ehk kaldani jõudes juba ling valmis, kuhu nad ise pistaksid oma pead.

Suletud mootoriga lokslesid siis niimoodi mõne tunni ülamerel, silme ees kauge ähmane kaldapiir. Juba nad tundsid ära üksikud metsakõrgendikud ja maakäärud. Juba oskasid märkida, kuhu peavad pimeduses minema. Ja kui hakkas hämarduma, lasksid mootori jälle käima, et jõuda varakult kaldale lähemale. Öö ei kesta igavesti ja hommikuks peavad nad olema siit paigast juba jälle kaugel. Maa on aga suurem kui paat ja kuna nad näevad hästi randa, ei nähta sealt veel väikest paati ja nad võivad julgesti hämaruse ees veel mõnevõrra läheneda ohtlikule rannale.

Kui lootsid, et see päev on juba seljataga ja kogu ettevõtte oleneb sellest, kuidas nad pääsevad kaldale ja kaldalt ära, kuulsid eemalt mootoripõrinat. Nad olid arvestanud seda ja sõnagi üksteisele hüüdmata katkestati mootori töötamine ja kõik peitsid endid paadi ninasse väikese poolteki alla. Herman ei unustanud viimast paatigi kursist välja. Nii see nüüd hällis külgepidi lainete ees nagu tühi ja tuuletoodud laev. Ülelendav lendur võib seda uskuda või mitte. Kui ta laskub aga madalamale ja kui ta tühjendab mõne sarja padruneid oma pardarelvadest sõidukisse, siis on ikkagi veel kaks võimalust — kas ta tabab või ei taba. Ja pinevusega seda oodates hoidsid mehed isegi hingamist tagasi, nagu võiks seegi neid reeta.

Lennuki põrin lähenes. Tugevad südamed tuksusid nii lähestikku, et üks tundis teise verelööke. Saatuslik pinevus sundis ärevile iga närvirakuse mõneks pilguks — siis kaugenes mootorimürin. Lennuk eemaldus lõuna suunas ja merel oli juba peaaegu hämar. Nad tulid lõbusaina oma redupaigast välja ja kohe asusid käivitama mootorit. Her-

man aga istus roolipuu juurde ja võttis selle kindlamalt kätte kui kunagi varem. Nüüd see pidi õnnestuma.

Midagi pole aga nii ohtlik, kui sõita mootorpaadiga vaenulise ranna poole. Kui kord ollakse maal, siis on rand ja mets tuttavad ja need aitavad varjata. Nüüd aga pidid minema läbi pimedade vaikuse ja kes ütleb neile, et nad just ei lähe vahiposti või patrulli sülle? Peale poole-tunnist sõitu peatasid mootori.

Nad pidid olema kaldast veel kaunis kaugel, kuid ilm oli vaikne ja kerge tuul mere poolt. See kandis mootorikaja kilomeetrite taha. Nad teadsid väga hästi, kui kaugemale see kajab üle mere ja kui kerge on selle järgi valmistada neile kiire lõpp, niipea kui panevad jala kaldale. See-pärast arvasid, et on targem kaotada pisut aega, kui riskida liigjulgusega. Nii tõmbasid ettevaatlikult ja kobamisi üles väikese hädapurje ning üks mees läks paadi ninasse loodima vett. Selle järgi oskaksid siis arvata, kui maa läheneb. Ja oskaksid ehk rannavete tundjaina arvata ehk ka lähemalt, missuguse maakäärjuures nad täpselt on, sest hämaruse tülles võetud kurss, millest hoiti kinni suurima täpsusega, võis ometi kaunistestigi viia mõeldud paigast kõrvale.

»Kolm meetrit!« hüüti surutud sosinaga paadininast.

Kolm meetrit! See ei võinud olla enam kaugel! Nad ju tundsid seda randa! Kahju ainult, et nad ei saanud enam heita ühtegi pilku kompassile, sest ka peidetuna laevaparda varju ei julgenud nad sellele lasta enam ühtegi elektrilambi helki. Kuid nad oskasisid juba leida igal paigal seal rannal peale mõningat ristikõndimist esemeid ja maapinna iseäraldusi, mille järgi orienteeruda. See oli ju Hermani kodurand. See maa seal oli ta sõber ja kuigi ta oli selle juurest olnud aastaid ära — küllap ta mäletas oma noorusaastate sõpra üsna hästi.

Vesi muutus uuesti sügavamaks. Jälle neli meetrit. Selle järgi püüdis Herman arvata, missugusest kaldalähedasest ebatasasusest nad on üle sõitnud. Ta polnud selles veel päris selgusel, kui sosistati juba, et vett on veel vaid kaks meetrit. Ning nüüd ta ütles neile seal eespool, et nad võtaksid ka väikese hädapurje maha. Ning loksutatuna kergest laine-tusest ning lükatuna nõrgast meretuulest liikus paat hääletult edasi, kui eespoolt kuulus sosinat, et nüüd hakkas juba jalgi põhja!...

Sõnatult ja hingamist tagasi hoides seisis nad igaüks omal paigal. Üks mees vahtis esitäävil, kuigi õo oli kottpime, ja ta ei näinud midagi. Teine mees oli mootori juures. Kiire põgenemisvajaduse puhul oli iga kaotatud silmapilk tähtis ja võis tähendada surma. Herman aga hoidis rooli ja siis — siis kaksatas paadi põhi ühe kivi vastu. Veel paar pilku ja juba puudutas laeva nina kerge rudinaga kaldapõhja. Nad olid jõudnud pärale.

Mõne silmapilgu seisis kõik kuulatades. Silmad olid otse valutamiseni pingul, vaadates kaldapoolsesse pimedusse. Kuid polnud kuulda midagi peale vee solina kaldakivide vahel. Ja polnud näha midagi peale mõnede kühmukeste eespool, mis pidid olema rannakivid.

Meresõit oli küllalt pikk, et kõige üle täpselt kokku leppida. Nüüd polnud ses osas enam vaidlusi, vaid nagu juht ja parim maatundja

libistas Herman end üle paadiserva. Ta käsi tuksatas pisut, kui laskis lahti paadipardast. Siis astus ta ettevaatlikult läbi vee — ikka kalda poole. Ning kuiv maa jalge all, hingas sügavalt rinnatäie värsket adru-lõhnalist õhku ja vaatas tahapoole pimedusse. Sealt paistis paadi tume mütsakas. Varsti see ei paista enam, sest kavakohaselt pidid nad lük-kama paadi kaldast kaugemale ja ootama seal parajas ankruvees, mil on aeg võtta maale läinu jälle peale — kas siis üksi või koos teistega, kas tervelt või vigaselt — nii kuidas saatus lubab. —

Herman seisis nüüd üksinda rannatühjuses. Pimedus ja kerge tuul olid ta ümber. Eemalt paistis midagi tumedat — kivid või põõsad. Kuid ei teed ega elumaja, ei puud ega märki, mille järgi ta täpselt teaks, kus ta asub!

Ta läks ettevaatlikult sada sammu otse maa poole. Ikka sama tasane, pisut kivine maa. Rannakarjamaa, tähendab. Ta läks samavõrra pare-male — ikka sama maa. Tuli tagasi endisele paigale ja, võttes tuule järgi suuna, läks jälle paarsada sammu edasi ja siis komistus ta ma-dalale kiviaiale. Kobas seda kätega. Kui see aed nüüd kõneleks! Ta peab ju ometi täpselt teadma, kus ta on, sest kuigi oskaks minna igalt poolt Ohesaarele, kui saab kätte mingi raja — ometi ei oskaks ta siis tulla samasse paika tagasi. Ja tagasi pidi ta oskama tulla täpselt samale kohale, sest siis pole ta arvatavasti enam üksi ja tal pole palju aega, kui peab kutsuma paadi kaldale võtma vastu kallist koormat.

Hakkas liikuma piki põlluaeda. Igal aial on kusagil ka lõpp. Ja iga põld siin rannalagendikul on isemõõduline. Küllap ta jaksab juba ar-vata. Ja kui ta nii aia ääri mööda edasi minnes püüdis mõistatada, missuguste põldude juurde nad õieti on tulnud, läks otse silmili ligidale paarile majamütsakale. Need olid pimedad majad. Tuletud ja aknutud Need olid võrgumajad. Need pidid olema Kihumeeste rannamajad. Need ju seisis siin paarikesti. Siit pisut eemal oli suurem rand rohke-mate majadega. Ja kui kusagil võis olla patrull või vahipost, siis oli see seal.

Nad olid arvestanud seda ja tahtnud hoida pisut paremale. Nad olid-ki hoidunud paremale, kuid liialt pisut! Kuid seni polnud sest mingit häda. Nüüd ta aga teadis juba, kus ta täpselt oli ja hüppas üle aia. Ning nagu vanasti, kui hulguti ehast koiduni mööda külavahesid ja välju, läks nüüdki otse üle põllu ja karjamaa ning siis läbi heinamaa. Tal oli vaja minna Ohesaareni ja tal kulub seks siit peaaegu tund aega.

Ta ei käinud kiiresti, kuid oli üleni higine. Tundis põlved imelikult surisevat. Kas ta kartis nii väga? Ei, seda ta ei uskunud! Arvas, et on rahulik ja külm kui koera nina, kuid kui oksake praksatas jala all, siis ometi jahmus kohe seisma, kuulatas ärevalt pimedusse ja siis astus jälle edasi läbi koduste tuttavate heinamaade, mis sel ööl olid aga nii väsitavad oma teadmatute ohtudega.

Seal siis — vana madal maja. Tema kunagine kodu. Nüüd elas seal keegi. Aknasilm oli valge. Oleks hea, kui isa veel elaks. Nüüd oleks hea minna üle ukse ja öelda: poeg on tulnud korraks kodusse! Jah, aga siis, kui seda vaja oli, ta ei pääsnud tulema. Isa suri sel ajal, kui

ta oli laevaga sõidus. Ning ema kustus hiljem, juba sõja ajal, siit kaugel eemal, venna juures. Kuid maja oli alles. Ta vaatas seda pimeduses ega näinud midagi. Kuid nagu oleks päev paistnud sellele õuele, nii selgesti nägi ometigi oma mälestusis kõike: maja, sauna, võrgukoda, väikest sealauta, pistandeid, vanu puid ja ennast noore poisina jooksmas nende vahel. Jah, kui mitte muud, siis... ta arvas, et jättis jumalaga oma koduga, kuid nüüd seisab ta siin kuuri taga. See on isegi midagi, ning ta pole sõitnud päris tühjalt üle vee. Ning tasakesi nõjatust ta kuuri seina vastu ja puudutas selle sammaldunud, pehastunud laudu hellalt sõrmeotsadega nagu mõnda kallist aaret.

Siisamast läks väike jalgrada läbi kopli, kus oli vana saunaase. Seal läks teeke, kuid pääses ka otse üle aia. Ja siis oligi seal Arila — väikese seljaku ääres, kus oli viletsaid mände ja kadakaid.

Ei, nüüd ta ei karda enam. See maa siin ei anna teda ära. Iga põõsas peaks siin olema tema nõus! Ja kergejalgselt kui kunagi aastaid tagasi lippas ta läbi kopli, otse üle pimedas tõrkjate aedade kuni Arila õueni. Kui nüüd kõik ainult klapi! Kui Aime on siin! Ja... kui ei juhtu midagi!...

Hiilis majale ligemale nagu varas.

Läks otsaakna juurde. See oli hiline ja ta ei näinud sest hästi läbi. Kuid teisest aknast ta nägi, et vanamees istus ahjunurga juures ja sidus mingit puupaari kokku. Pliidi alt paistis veel sõeraase. Nad olid juba söönud. Laua nurga juures aga istus noor naine, kulm pisut kipras, huuled kõvasti koos ja vaatas otsesilmi oma ette. See oli Aime.

Ta juuksed olid samuti lahtiselt õlgadel nagu kümne aasta eest. Kui ta siis jooksis üle välja, olid need laiali nagu linnusaba. Nüüd tal peaks küll olema linnasoeng, kuid ei olnud, ja Herman naeratas klaasi taga. Ja niisama noor näis ta ikka kui siis, kuigi pisut ahtama palgega. Ja sõrmed olid tal nagu pikemad ja heledamad. Kuid muidu ta oli seesama, kuid pidi nüüd olema juba kahekümneseitsmene.

Ema tuli kambri — kõver ja hädine. Ta ütles midagi. Isa vaatas ahju juurest üles ja toimetas siis oma töö juures edasi. Aime aga tõusis, raputas tujutult lokke ja hakkas siis päästma lahti pluusinööpe — siinsamas akna läheduses, otse väljast vaataja pilgu ees.

»Ta hakkab minema magama!» mõtles Herman. »Ta ei tohi minna magama! Mitte enne kui laevas!...» ning ettevaatlikult ukseni kobades läks ta kotta ja koputas siis tasakesi toauksele.

Keegi ei vastanud. Kes võis siin käia nii hilja koputamas? Ja kellel siin rannas oli õieti kombekski koputada? Küllap nad nüüd kuulatasid ja vaatasid üksteisele, et mida see tähendab? Kuid juba avas Herman ukse ja oli väikeses soojas poolhämarias toas ning ta kuulis, kui valjusti vana seinakell tiksus.

»Tss!» ütles Herman ja pani sõrme suule. Kõik vaatasid niigi hääletult ja jahmunult hilise võõra poole, silmis arusaamatus ja kohkumiski.

»Tss!» kordas Herman uuesti. »Mitte üks sõna! Ja tehke ruttu! All rannas on paat! Ootab! Te peate tegema ruttu!»

»Mis asi?» ei saanud ema aru.

»Tulime Aimele järele. Mootorpaadiga. Enne koitu peame olema ranna silmist kadunud. Mida rutem me tagasi merele saame, seda parem!» seletas Herman.

Aime hakkas rahutult hingama. Ta sõõrmed vabisesid. Käsi hakkas mõttetult näppima pluusirinna küljes. Vanamees ahju juures aga tõstis rahulikult pea ja küsis:

»Kas Kurgja oma või?»

»Kurgja jäi sinna. See on minu paat. Kuid see viib teid siit ära sama kindlasti!...»

»Jah, aga sa risti-vägi — nüüd äkki, öösel?...» hakkas ema hali-sema.

»Päeval siit juba ei minda. Siin on ju valvet ikka ka?» küsis Herman.

»No, ikka on! Aga... üks ole valve vahet ka! Kui juba saite siia! Nojah, kui niimoodi, siis... Kui niimoodi, siis... Aime? Mis sa veel ootad?...»

»Ta jättis mind siia maha!»... ütles Aime jonnaka ärevusega ja näis, et ta ei jaksa seda iganeski andestada ja tahaks sellega kätte maksta, et viivitab nüüd minekuga.

»Jah, saatis sõna, et... Oli siis just haiglane. Ja siis läks ootas jaamas...» seletas ema. »Aga ega siit läinud enam rongisidki, ning siis tulid körisesed juba tankid ning oligi! Sai siis mõeldud, et... midagi ei osanud enam mõelda!...»

»Aga tema on seal, üle vee?» küsis Aime jälle, kulm ikka kipras, kuid kätes endine ärevus.

»Ta on seal. Ja teil on parem kohe minna kui mitte kunagi!»... ütles Herman.

»Jah, aga nii äkki! Ja öösel! Jõu võtab jalust!» ja ema laskus lähemale pinginurgale. Vanamees pani aga köietüki käest ja lausus:

»Siis peab tegema kiiresti!»

»Jah. Kiiresti. Siit on pisut maad minna ka. Paat ei ole just siin. Ja... kui siin on veel teisi, kes... kellele võiks öelda ja kes tahaksid minna... ja keda võiks usaldada, siis ütelge. Tunni aja pärast peak-sime olema teel. Saame keskköösel veel rannast ära. Ja nüüd... nüüd ma lähen välja väravasse. Lähen kuulatan ja valvan. Pakkige kambris ja pange igaks juhuks seks ajaks aken kinni!... Ja tehke üsna ruttu!»

Herman astus tagasi ukse poole.

»Paat on hea ja mehed kindlad. Kui kord oleme rannas, siis on nagu pool teed käidud!» ütles veel julgustuseks.

Ta läks välja ja jäi maja seinaalusesse pimedusse peatuma. Kuulis toast segast jutusuminat. Muutus kannatamatuks, et mis nad seal veel kallist aega raiskavad. Kuid siis klõpsatas toauks ja keegi astus välja.

»Kuule! Kuule!...» ütles keegi tasakesi.

Herman läks vanamehele vastu. See seletas, et juba seal toas paki-takse. Kuid siin olevat üks linnaperekond... lapsega. Ja üks noor mees, otse sõjast. Kas need võiksid tulla ka randa?

»Tulgu randa!» lubas Herman.

»Kuhu?»

»Sinna ma viin nad ise! Too nad siia kopliteele. Oodaku seal võsas. Ja et poleks häält ega tikutuld! Niisugustel asjadel on praegu eluhind küljes! ... »

»Nojah, nii targad me juba oleme! ... » ütles vanamees ja kadus.

Möödus pikk pime tund.

Siis tuli jälle keegi uksele. See oli Aime.

Tal olid käes kohvrid ja seljas seljakott. Ema liipas hädiselt talle järele. Herman võttis talt sõnatult kohvrid ja siis läksid nad edasi mööda koplirada. Seal nad ootasid, kuni pimedusest tuli veel teisi kogusid ja siis mindi vaikides ja aegamisi edasi ja üksnes ööpimedus teadis, kuipalju oli kellegi südames hirmu ja kuipalju huulil palveid.

Jõudnud rannalagedale, hakkas kellegi süles laps vääksuma. See oli võetud unepealt ja ta polnud selles eas, et mõistaks juttu. Ta vääksumine muutus imelikult umbseks ning Herman tundis, kuidas keegi haaras tal käest. See oli väike kindel käsi ja see oli Aime sosin, mis ütles talle otse kõrva: »Ta lämmatab ta ära!» ...

Siis jäi laps ometi natuke rahulikumaks. Herman läks nende juurde ja ütles, et nad peatuksid pisut siin viimaste põõsaste vahel. Kuid inimesed ei tahtnud jääda sammugi temast maha, kuigi ta ütles neile, kuhu nad peavad nüüd tulema ja et astub ise ainult mõned sammud eespool edasi, nii et kui midagi juhtub, siis võivad kaduda laiali pimedusse ja üks või teine pääseks. Kõik aga tahtsid hoida kinni just tema varrukaist ja nii nad läksid ikkagi üheskoos nagu lambakari alla ranna poole.

Eemal loksus meri.

Osa taevast oli selginenud ja tähise taeva helk tervitas neid kaldaveelt. Suur meri oli aga endiselt pimeduses, ainult tuul oli tõusnud ja lained jooksisid pisut suurema kohinaga vastu kaldakive.

Siis — siis nad jäid peatuma. Herman sundis nad pisut tahapoole. Kõik, peale enda. Teised läksid ja istusid maha, et vähem silma paista. Aime aga jäi otse ta kõrvale. Siis ta võttis elektrilambi ja valgustas. Mitte lahtiselt ja rutates, vaid läbi selleks valmistatud paberirulli. Nii see ei võinud paista mujale kui merele. Ta valgustas kaks korda lühidalt. Siis jälle kaks korda. Ning siis ootasid kõik, ning Herman tundis, kuidas naine ta kõrval oli võtnud kinni ta käest ning kuidas ta küüned tungisid ta käelihha.

Laine veeres laine järele pimedusest. Tuul jooksis nuhkides üle ranniku. Herman andis uuesti märku, kuid merelt ei kuuldunud midagi. Ning siis, kui nende kannatus oli juba katkemas ja oleks tahtnud joosta kas vette või tagasi metsa — siis tuli äkki hääletult paadi suur kogu neist pisut vasakul nähtavale ning Herman haaras kohe oma kõrvalseisja süle ja sumas läbi vee.

Tugevad käed sirutusid neile vastu. Üks inimene oli paadis.

»Ma toon kohvrid kohe!» sosistas Herman.

»Enne inimesed!» sosistas Aime paadist ja see oli hea, et ta sel pilgul seda oskas öelda.

Jah, muidugi enne inimesed! Kuid neid polnud enam vaja tuua. Need sumasid juba ise läbi vee, unustades isegi ettevaatuse. Kuid nad ei mõelnud sel hetkel kaugemale kui ainult paadile, mida nad olid nii väga oodanud. Nad ei mõelnud ka üksteisele, nagu see juhtub tihti niusugustel pilkudel. Ja kui Herman tuli uuesti kaldale, polnud seal kedagi enam ootamas, muudkui kaks vanainimest kõrvuti pimedas öötuules.

»Noh, ruttu peale!» käskis Herman ja võttis kohvrid.

»Ei meie... Kuhu meie veel? Ainult siia saatsime! Aidaku nüüd Jumal!»

»Paadis on ruumi,» kutsus Herman.

»Mis mulda enam paigast paika vedada!» lausus vanamees.

»Tütrega ühes!» ütles Herman.

»Tütrel oma, kelle juurde minna. Noor elu! Jah, kui elu jaoks... Aga nii kui meie, vanad... surra tahaks siin! Kodus!» ning vanamehe hää murdus.

»Kas Aime sai paati? Kui saaks veel öelda tervist!» hakkas ema juba muretsema.

»Kui Jumal tahab, ütled. Kui ei taha — kaugele ta selle sinu viimse sõnaga ikka!...» keelas isa ja lisas:

»Jah, meie jääme siia, oma paika. See oli nii kõneldud. Ning nüüd... kui sel julgel teol on õnne, siis minge pealegi — saate valgeajaks ära kaugemale...»

»Jah, jõuame kaugemale!» oli Herman nõus ja surus mõlema kätt. Ning siis, kui oli juba lahkumas, küsis vanamees:

»Teada, merel külm ka? Kui... annad talle selle salli!...» ja võttis selle oma kaelast ning andis Hermanile. Siis jäid nad kahekesi sinna pimedusse.

Herman sumas läbi vee paadi poole, kus seisid ta kaaslased juba mõladega, et lükata laeva kaldaveest välja.

Herman surus rinna paaditäävi taha. Koormatud inimestega, ei tahtnud see hästi paigast nihkuda. Ta käskis nad minna keskpaati ning tõukas uuesti. Paat liikus nüüd. Liikus pimedas mere poole.

»Ela hästi, ema! Elage hästi!» ütles Aime tasakesi. Kas nad kuulsid seda kaldale? Küll ei vastanud sealt keegi ja seda ei tohtinudki. Ning seda ei jõudnudki, sest ägedasti tõugati paati edasi mere poole, kuni ridvad ulatusid. Pealelõöv laine heitis aga paadi põiki tuule ette ja nende töö polnud suurt edu. Siis löödi mootor käima ning paat tõusis selle tõukel pisut püstemaks ja pööras kiiresti nina ulgumere poole. Kaugelt vasakult, kus asusid ranna kalamajad, kuuldus aga mingi kauge hüüe ja siis lajatasid paar püssipauku läbi pimeduse.

»Laske, kuradid!» sisistas mees mootori juurest ja ta hääles oli suurt võidurõõmu. Inimesed aga hoidsid endid parda varju, kui jaksaks see neid kaitsta. Tagakopil istus Herman ning hoidis kõige jõuga kinni roolipuust, kui aitaks ta sel kujul paati kiiremini edasi. Paat läks aga

isegi kiiresti vastu ulgumerelt tulevaid laineid ning läbi veepritsmete ja pimeduse jõudsid nad rannast ikka kaugemale ja kaugemale.

Kui hommikukahvatus paljastas jälle suure, piiritu mere, ei näinud nad enam midagi maast, ei millestki muust peale tigemaks muutunud mere. Rasked lained veeresid nende paadile otse vastu ja lõid plartsatades üle esitäävi ning valasid kõiki külma veega üle. Kuid kõigi näod olid rõõmsad, nagu poleks see midagi.

Perekond lapsega oli kohe paigutatud esitäävi juurde poolteki alla. Seal need nüüd lamasid ning ema tõstis vahest pead ja naeratas, kui nägi, et laps magas. Hermani vastas istepingil, üsna mootorikasti juures istus aga Aime ja niipea kui hakkas seletama läbi hämaruse, puhkas ta hallide silmade pilk Hermanil. Ning siis leidis see taskust isa antud salli ja ulatas selle Aimele.

»Ma ei tundnud sind ära!» ütles see tasakesi ja sidus vana aukliku halli salli endale hoolikalt kaela.

»Sest on palju aega!» ... pomises Herman, vaadates merele.

»Sest pole niipalju aega. Aga meie tuba oli hämar ja ... ma ei osanud mõelda! ... » ütles Aime kui vabandades.

»Sellele pole ka vajagi mõelda. Peaasi, et pääseme üle. Me pole veel seal! ... »

Jah, nad polnud veel seal. Kuid nad olid sõitnud juba tüki maad ja nad sõitsid ikka edasi ning keegi ei seganud neid. Kord paistis kauge auriku suits ja nad ei teadnud, kas pöörduda kursilt või mis teha. Kuid juba see suits kadus. Siis hakkasid lained liialt paati üle ujutama ja neil oli palju tegemist pumpamisega. Kuid nad läksid ikka edasi.

Siis, vahepeal, kui loojanguesine päike heitis kuldset helki üle kurjaks muutunud mere, tuli Aime roolimehe juurde, juuksed ja nägu märjad, kuid silmad rõõmsad.

»Kuhu sa mind nüüd viid?» küsis nagu nokkides.

»Sinna!» ütles Herman ja ta pilk oli kinni taevarannal.

»Kurgja juurde?» küsis Aime.

»Kaldale!» lausus Herman.

Aime istus ta kõrval.

»Mäletad, kui vahest tegime rannas paadisõite?» küsis äkki, võttes Hermanil käest.

»Hästi mäletan!»

»Siis mäletad mindki, eks ole?»

»Hästi mäletan!»

»Mina mäletan nüüd ka! ... Kõike!» lausus teine peaaegu sosistades ja küsis siis:

»Miks Kurgja ise ei tulnud?»

»Ta arvas, et me oleme seks kohasemad!»

Aime vaatas talle kestvalt ja nii lähedalt näkku, justkui püüaks ta midagi lugeda teise suletud raamatust. Siis küsis tasakesi:

»Aga kui sa poleks tahtnud tulla?»

Ta ei oodanud vastust oma küsimusele. Ta surus korraks Hermani küünarnukki ja läks siis pumpama vett. Ja kuna laeva ninas vaeveldi

merehaiguses, jaksas ta töötada ja naerda ning ta oli sootuks seesama tujukas ja julge tüdruk, kes oli kunagi elanud Arilal.

Kui läks jälle pimedamaks, jäi tuul vähemaks. Lained olid aga sootuks madalamad, sest eespool kusagil oli maa ja nende jooksuhoog oli juba väiksem. Nii oli aega istuda kõrvuti roolipingil. Kuid kui mõni suurem laine tõstis laeva siiski veel ohtlikult püsti või paiskus üle parda, võttis ta Hermani randmest kinni ja nii nad istusid tihedasti üksteise kõrval, saadetuna mere igavesest kohinast ja mootori ühtlasest laulust.

Kui uue hommiku kahvatu valgus levis jälle üle mere, istusid nad ikka üksteise kõrval. Eest aga paistis sombane hall viir — küllap vist juba maa. Ning nähes seda, lausus Aime tasakesi kui ainult endale:

»Ma ei tea, kas ma lähengi enam ta juurde! Ta jättis mind ise maha!»

Ja kui keegi ei vastanud, ütles ta veel vaiksemini, peaaegu sosistades.

»Sina poleks seda teinud!» . . .

Herman ei vastanud nüüdki midagi. Ta ainult vaatas otse ettepoole. kus maa tõusis üha nähtavamaks. Ning ta südames oli suur heameel. et ta sai niimoodi sõita veel üle selle vee ning ta tahtis, et ta paadil oleksid tiivad.

Kümme luuletust

Mu kodumaa

Kui pilve vahelt päike,
mu kodumaa,
su põski harva paitab,
ei kätte saa
ta käsi keegi siin.

Kui põhjamine äike
sind raudse käega lööb,
mu kodumaa,
ei kätte saa
su südant piksenool. —
Nii elad sa!

Ja kui sa pulmapidu pead,
su laual mureleib ja sool,
su kruusis peie-viin,
mu kodumaa.

Sügis

Sügis köidab kase latva juba kollast paela,
mure sidus eile mulle mustad kirjad kaela.

Sumpan laial luitenõmmel, keset kanarbikku,
olen üsna liiva-ligi, üsna põlve-pikku.

Äsja alles kumalane kurekellas kõikus,
nüüd on südames ja rüpes pihla verev lõikus.

Äsja alles künkal leekis kuldne kukehari. —
Vaata, nüüd on meelismaadel tuhi-tume vari!

Tuul see raiub taevaseinal sinkjaid pilvepahku.
Mina lähen kurakätt — ja elust hoopis lahku.

Lähen musta mere poole, meeled-mõtted laokil.
Mere igavene uks on minu jaoks praakil.

Olen võrendik

Olen võrendik
mustal metsajõel,
raskeid rampeid täis,
sala-külm ning õel.

katk ja palavik
nakkab minu veest ...
Kuri mälestus
jääb mu rännuteest.

Karmil sügisel
murrar välja soost:
kallas puruneb
minu jooksuhoost,

Kuni taevani
kohab vihavool —
läbi südame
lendab surmanool.

Mere kolde ees

Eks vaju iga õhtu eel
vee alla taevasina.
Nii kaua hoian teda veel,
kui langeb uduvina.

Mis kiirgus äkki merevees!
Lääs hõogub nagu süsi.
End soenda mere kolde ees,
kui kaua — ära küsi!

Ehk süttib kauge tulepea,
veab veele päästva triibu!
Ehk annab keegi — kes? — ei tea —
kaks paari valgeid tiibu!

Minu nägu

Olen miljoneid päevi lamand,
mu nägu on murenev paas.
Kuid mu süida ilal ei sure.
minu hing — see on kohisev laas.

Rahetormid mu rinda on peksnud,
mu näkku löönd vihmahood,
east ikka uhtund mu palgeid
valujõgede vihased vood.

Niit, põllud ja murud ja külad,
vana kask, mis on värava ees, —
minu mõtted on ammu ju põlend
vaikse lõkkena koduses lees.

Taevatuli mu laasi on laastand,
mu külades pidutsend nälg,
sajast tuhandest sõjavankrist
minu näkku on jäänud jälg.

Kuid ikka ma püsin ja elan.
Minu hingus on põhjamaa tuul,
minu mõte on põhjamaa õite
rõõmus naeratus kivisel suul.

Nad tulevad

Nad tulevad, tulevad õhtu eel,
kui taevas on tume ja pilves.
Mu koduse metsa vaikselt teel
juba varitseb murdja ilves.

Me kambri põrand on nutust märg,
kuid väljas ei ole kastet.
Iga maja on hirmul: kas minu järg?
Vaev varitseb viimset astet.

Käib õõ oma rada ja langeb hall.
Mõte pimedas rahutult tõmbleb.
Ja hommik mustade pilvede all
surma-sirpi taevale õmbleb.

Labkumine

Nüüd paati!
Tuul juba puudutab plagu,
paisub kummi kiirustav puri.
Kõik hävineb, mis sinu jagu
juba esiisadest saati.
Ainult silmavesi ja meelekuri
leinalätetest kaua veel uhkab,
kus ääretu lagedal laukasool
su seitsme-sôja-vanune hõim,
kümne-katku-põlvne puhkab.

Löö lahti laulu igine võim!
Mana kaelani maasse vaenlase hõim!
Keele-koerad sajata sohu!
Sest et kodumaad tagasi võita,
tuleb merele sõita —
läbi tormi ja lainete kohu.

Nüüd sa sõuad ja sõuad.
See maa jääb sust maha.
Soonõidade ähvardav mõna
kaob lainete taha.
Kui kord uuele rannale jõuad,
siis su sõna
saab veel suurema võimu
ja hurjama hoo.
Kuid ei miski, ei miski tagasi too
sinu hävivat hõimu.

Nägemus

Vaikus valvab tühja paati,
cemal tukub meri.
Päike külvab lainevaku
rohelisi teri.

Vaikne tuul veab üle mere
sini-valgeid lõngu.
Kerkib kivipoolikutest
muistset merehõngu.

Kaldalt rühib mere poole
ruske kivirodu.
Olen samuti kui needki
kaotand päriskodu.

Ärkab vanu viikingeid ja
sõuab muistseid laevu,
kuuldub purje plaksumist ja
undab tormiraevu.

Kuigi raksav laine murdub
vahuks peelepuudel,
lehvib rõõmus laulukangas
laevurite suudel.

Sügis rannal

Üks hiline linnuke laulab,
täis kevade viise veel nokk.
Kuid ju jaluli kiviaial
sügishalliks sammaldund sokk.

Vaata, jahedaid ädalalilli
puisniitudel sügis ju müütab
ja hallaöö kaseküünlaid
rannametsades leekima süütab.

Vihm vilunud käega lõikab
merepeeglit, halli ning tuhmi,
kärbib kõrsikvoonade kari
paekadaka madalaid puhmi.

Nende valgel ma kõnningi alla
rändrahnude viiratud teed.
Minu käekõrval mere poole
käivad karged põhjamaa veed.

Minu laev

Olen tuulemänni tüvest
källa ehitanud.
Aga meri omalt poolt on
laeva mehitanud.

Olen purjekanga kudund
näljanurme linast.
Meri värvid laenand taeva
hommikusest sinast.

Olen ise mastid raiund
tagametsa puudest.
Aga purjepeeled voolind
laine linnuluudest.

Olen katku-musta plagu
tõmmand masti tippu,
kuigi meri ängas mulle
helesinist lippu.

Eesti ehitismälestised sõjatuules

Eesti ajalugu on rikas sõdadest, milledega on kaasas käinud hävitamised ja rüüstamised. Need on olnud sageli nii põhjalikud, et arhitektuurist on jäänud järele vaid põhimüürid, ning materjaalne kultuur on kohati kadunud nii, et selle üldpildi loomiseks hiljem teadus on saanud opereerida ainult oletuste ja rekonstruktsioonidega. On korduvalt purustatud õitsevaid linnu, mis aga ikka ja jälle on uuesti ehitatud, kuigi teisel kujul ja teises ulatuses. Kultuurivarade loojate — inimeste — arv on sageli vähenenud sellise miinimumini, mida ei tunne teiste maade ajalugu, kuid jälle on tõusnud uus elu ja loodud uusi varasid.

Viimati oli see nii suure Põhjasõja päevil, mil maa rüüstati sedavõrra põhjalikult, et vajati mitme generatsiooni pingutust haavade lõplikuks parandamiseks. Vahepeal oldi peagu unustanud, mida tähendab linnade maatasa tegemine ning muud hävitussõja kaasnähted, kuni alles käimasolev heitlus uuesti elustas kõik minevikuõudused. Ajavahemikul 1941—44 on Eesti uuesti vaesustunud kultuurivarade ja nende loojate poolest niivõrra, et võiks kõne alla tulla võrdlus Põhjasõja sündmustega. Muidugi ei saa samal ajal hävitusi võrrelda läänerrinde kolossalsete materjalilahingute purustustega, kuid suhteliselt, maa suuruse ja kultuurivarade hulga taustal, on Eesti kaotused teistest kannatada saanud maade omadest võib-olla suuremadki.

Vaatamata sõdaderikkale ajaloole oli Eesti küllaltki rikas ehitismälestistest ja vallasmuististest. Kaitseehitistena omal ajal vaenlase pealööke vastu võtnud linnused olid enamikus küll juba mitu sajandit varemets, välja arvatud vaid mõned üksikud, mis andsid eriti olulist lisa põhjamaade kaitsearhitektuuri uurimisele. Keskaegsest kirikuarhitektuurist oli rikas eestkätt Lääne-Eesti, mis seisis mõõdu- nud sõdade ajal kõrval vaenlase hävitavaist löökidest. Märksa hõredamaks oli juba eelmistel sajanditel jäänud keskaegsete kirikute võrk Ida- ja Lõuna-Eestis. Linna- dest Tartu kannatused on sümboolsed Eestile, — neid on kirjeldatud nii riimis kui ka proosas; seevastu seisis veel keskaegse dominandiga Tallinna linnapilt ning baroki stiiliperioodi esindas ainulaadselt Narva.

Nendesse linnadesse olid viimased rahulikud sajandid koondanud uusi väärtusi, ning lõppeks Eesti iseseisvuse kahel kümnendil oli Tartust ja Tallinnast kujunenud vaimsed keskused arvukate muuseumide ja teaduslike asutistega. Eesti materjaalse rahvusliku kultuuri varaaidaks oli Eesti Rahva Muuseum, mis viimasel ajal oli kujunenud Põhjamaade üheks tähtsamaks etnograafiliseks muuseumiks. Tallinna Ajaloomuuseumi kogud olid imetlusväärselt rikkalikud kunsti- ja kultuuriajaloolis- test varadest. Eesti Kunstimuuseum Tallinnas võimaldas üsna täieliku ülevaate

eesti ajaloolise ja moodsa kunsti arengust. Tartu noor kunstimuuseum esindas peamiselt moodsat maalikunsti ja skulptuuri, seda aga eriti valitud kujul. Lisaks neile leidus muuseumi veel provintsilinnades, suuremad neist Narvas, Pärnus, Kuresaares, ning samuti omasid Tartu ülikooli instituudid väärtuslikke kogusid eesti kunsti- ja kultuuriloolistest materjalidest.

Oma rikkaliku sisustusega moodustas terve rida linna- ja maakirikuid samuti muuseumi. Sellisteks olid näiteks Niguliste kirik, Toomkirik ja Pühavaimu kirik Tallinnas, kirikud Narvas, Pärnus, ning maakirikud eriti Põhja- ja Lääne-Eestis.

Avalike kunstikollektsioonide kõrval leidus arvukalt ka väärtuslikke erakogusid. Neis oli nikerduskunsti näiteid peamiselt rootsi ajast, kuid esines ka keskaegset kunsti.

Neist osa võis koguni võistelda ametlike kogudega, eriti mis puutub maali- ja rakenduskunsti. Mainitagu meie vanemate kultuuritegelaste kollektsioone nii Tartus kui Tallinnas, kuid leidus ka nooremaid kunstisõpru, kes suure energia ja varakultusega olid loonud endile võrdlemisi lühikese ajaga rikkalikud eragaleriid. Lisaks kõigele oli eelmisele maailmasõjale järgnenud revolutsioon mitmel teel paisanud Eestisse suure väärtusega kunstiteoseid, milliseid jätkus avalikesse ja erakogudesse. — kuid veeti ka välja. Vabariigi algaastail oli Eesti tänuväärselt maaks välismaa kunstikaupmeestele, ning sellest kõrgkonjunktuurist on osa saanud ka rootsi antikvariaadid.

Eriline muinsuskaitse institutsioon loodi juba omariikluse algaastail, tõhusamaks muutus see aga eriti sajandi kolmekümnendais aastais, mil kunstikaitse organiseerimisel suurel määral võeti eeskuju Rootsist ja teistest Põhjamaadest. Mainitagu väljakaevamisi eelajaloo alalt, eriti aga ajalooliste ehitiste restaureerimist ja konserveerimist. Esimese ulatuslikuma sammu sel alal astus Tartu ülikooli esimene kunstiajaloo professor Helge Kjellin, kelle algatusel ja juhtimisel viidi läbi ajavahemikus 1923—24 Saaremaal asuva Karja kiriku restaureerimine. Hiljem samuti rootsi päritoluga kunstiajaloo õppetooli täitja professor Sten Karling algatas ja juhtis terve rea ajalooliste ehitiste restaureerimist ja konserveerimist. Mainitagu Padise kloostrivaremete parandustöid, samuti Põltsamaa lossi rokokooruumide aastaid kestnud korrastamist, ning lõppeks väljakaevamisi Pirita kloostrivareteis ajavahemikul 1934—37, mis ühtlasi kujunesid eesti ja rootsi kunstiajaloolaste koostööks. Igal suvel korrastati uuemate muinsuskaitse nõuete kohaselt terve rida maakirikuid, võeti ette võimaluste piires kaitsetöid arvukais lossivareteis, kus eriti maa lõunapoolses osas varisemisohus maakivimüürid vajasis pidevat hoolitsemist. Kus ehitismälestiste kunstiajalooline ja ajalooline tähtsus seda nõudis, võeti ette ka üsna varisenud müüride säilitamine, nagu see toimus näiteks Pärnus, sealse ordulossi ja rootsiaegse ülikoolihoone müüristiku juures.

*

Selle hoolikalt korrastatud ja armastusega valvatud väikese varakambri on viimaste aastate sündmused lõhnud põhjalikult segi. Kuigi ei ole täielikku ülevaadet kõigist hävinguist, on kaotused üldjoontes siiski teada, ning ametlik lõppkokkuvõte ei saaks sellele vist lisandada palju uut.

Sakraalarhitektuuri vallas toimunud hävituste reas seisab esikohal Tallinna Niguliste kirik, mis põles suurel märtsipommitamisel 1944. Arhitektuuri osas see ei toonud otseselt korvamatuid kaotusi, sest tugevad müürid ja võlvid pidasid tulele vastu ning pommipurustamisi kiriku juures ei toimunud. Küll kaotas

aga torn oma iseloomuliku kiivri, mis oli Tallinna linnapildi lahutamatuks osaks. Üldiselt oli Niguliste kirik teistest Tallinna kirikutest kõige vähem kannatanud tule läbi, ning kuna ka pildirüüstel suudeti päästa sealsed kunstivarad, oli Niguliste oma sisustusest üks rikkamaid kirikuid mitte ainult Tallinnas, vaid kogu Baltikumis. Eriti arvukalt oli esindatud barokk, kuid leidis ka nikerdusi renessansi ja gootika stiiliperioodist. Need kõik hävisid tules. Varemalt oli maale evakueeritud osa tähtsamaid keskaegseid varasid, Lüübeki meistri Hermen Rode suur altarikapp valmistas aga transpordiraskusi, ning see oli asetatud kooriruumi, uusgooti ajastust pärineva altari taha. Uus altar jäi tulepiiriks, nii et selle taga asuv altarikapp ei saanud vähemalgi määral kannatada. See, mida keskajal kindlasti oleks tunnistanud imeks, oli tingitud asjaolust, et suure aknaavaga läänetorn, mis varemalt juba oli kaotanud oma võlvid, tõmbas korstnalaadselt leegid kiriku siseruumist üles, nii et need ei saanud levida koori idapoolsesse ossa.

Niguliste kirikust tugevamini sai kannatada 1944. aasta saatuslikul märtsikuul Narva endine linnakirik, hilisem Issandamuutmise katedraal. Siin hävis peale rikkaliku sisustuse ka arhitektuur. Kirikuga on Eesti kunstiajalugu kaotanud ühe silmapaistvama monumendi 15. sajandist, mil levisid ordukunsti ikonoklastilised vormid kaheksakandiliste piilarite, geomeetriliste kapiteelide ja konsoolidega.

Ligikaudu samalaadseid hävinguid toimus ka keskaegsete maakirikute juures, peamiselt ühenduses 1941. aasta suve sõjategevusega. Kannatada said eriti Saare-Läänemaa ja Põhja-Eesti kirikud. Nagu Tallinnas, nii ka maakirikuis pidas arhitektuur enamikus vastu tule hävitavale mõjule, — täpsalt nagu see enamike Eesti maakirikute juures oli olnud juba varemalt. Eriti Vene-Liivi sõjas ja suure Põhja-sõja ajal põletati suur osa maakirikuid, ning need seisis sageli aastakümneid või kauemgi katusetä. Vanad kroonikad jutustavad, et võlvikuplitele olid kasvanud pöösad ja puud, ja et nii mõnigi kirik oli alles peale mitmete inim põlvkondade taasavastatud keset põlist metsa. Alles nüüd mõistame, et neis lugudes on vaid üsne vähe liialdust.

Ka nüüd on terve rea maakirikute võlvid asetatud samasugusele tugevusproovile kui kauges minevikus. Ainult osalt oli võimalik kohe peale põlemist varustada hooneid katusega. Kannatada saanud kirikute hulgas on Märjamaa Läänemaal, mille arhitektuur küll kannatas vähe, hävis aga imekaunis ning Eestis omalaadne nikerdaltar 17. sajandist. Väike Muhi kirik kaotas samuti 1941. aasta suvel oma puuosad, mis jäid olude tõttu taastamata. Kuni 1944. aasta suveni pidasid soliidset ehitatud võlvikuplid eeskujulikult vastu. Kahest Hiiumaal asuvast keskaegsest kirikust põles Käina. Selle pikihoone oli võlvimata, koori võlvikuppel näitas aga samasugust tugevust kui kõigi teiste maakirikute võlvid. Varises ainult krohv sise-pindadelt, ning selle alt tulid nähtavale hiliskeskaegsed maalingsid. See ei ole mitte ainuke juhus, kus ehitismälestise osaline häving või kahjustamine toob endaga kaasa avastusi ehitusajaloo osas.

Saare-Läänemaa kõrval kannatasid eriti Virumaa kirikud. Keskaegseist hävisid tules Lüganuse, Viru-Nigula ja Jõhvi. Kõigis neis põles hulk väärtuslikku inventari eestkätt rootsi ajast. Osaliselt sai vigastada Kadrina, see aga ei toonud endaga kaasa kaotusi ei arhitektuuris ega inventaris. Maa lõunapoolseist kirikuist põles veel Laiuse ja Põltsamaa, mõlemas neis oli kirikumööbel uueaegne, ning arhitektuur ise oli kannatanud juba eelmistes sõdades. Palamuse kiriku koor sai granaa-

dikillust tabamuse; see tõi endaga kaasa omakorda ülitähtsa avastuse: keskaegsed kvaadrimaalingud kiriku välispinnal, mis on ainulaadseks kogu Põhjamaadel.

Keskaegsete kirikute kõrval väärib mainimist väike tagasihoidlik puust abikirik, mis pärines 17. sajandi lõpust: Kärge Pärnumaal. Ehitati see Karl XI ajal kuningat antud toetusel talupoegade poolt, ning samadelt külameistreilt pärines ka lihtsalt nikerdatud sisemööbel. Möödunud sajandil maalis kirikule uue altaripildi esimene eesti soost maalija-akadeemik professor Johan Köler. Nii oli Kärge ainulaadseks näiteks, kus nii arhitektuur kui ka sisekaunistus pärines ürikuliselt tõestatud kujul eesti soost meistreilt. Kärge põlemine on seda suuremaks kaotuseks asjaolul, et kirikute inventariseerimise ei olnud jõutud veel sinnamaani, ning hoonest on säilinud vaid mõned ebaõnnestunud ülesvõtted.

Hävis ka mitmeid uueaegseid kivist kirikuid, nii linnas kui maal. Narva linnapildi ühe iseloomulikuma osana purustati 1944. aastal end. rootsi kirik, mis oli rajatud 17. sajandil, ning mille kolmelööviline interjäär ja barokse kiivriga kaetud sale torn olid tugevalt traditsiooniseotud. Tartus hävis 1941. aastal Maarja kirik, mis oli ehitatud linna ehitusmeistri Geisti poolt ajavahemikus 1837—42. Nii jäi kirikul pühitsemata saja aasta juubeli tähtpäev. Maakirikuist klassitsismi esindas Vaivara, mis hävis viimase aasta sõjategevuses.

*

Hävlingud profaanarhitektuuri alal on suhteliselt suuremad kirikute omast. Põlemisele lisandusid purustused ning mitmed sajanditevanused kaitseehitised hävisid nüüd täielikult. Lisaks sellele oli korvamatuid kaotusi vanades stiiliühilastes linnapildides, eeskätt Narvas ja Tartus, kuid ka Tallinna vanalinnaosas löi sõja hävitustöö parandamatuid lünki.

Keskaegsete kaitseehitiste hulgas tuleb suuremaks kaotuseks lugeda Paide lossitorni purustamist 1941. aastal. Hävitus oli nii põhjalik, et ehitisest jäi järele vaid vormitu kivivare, mille tippu paiskus Kristuse nägu kujutav raidkivi, mis oli möödunud sajandi restaureerimistöödel müüritud torni alumise sissekäigu seinale. Torn oli ehitatud 13. sajandi teisel poolel, ning ehitusmaterjalina oli kasutatud kohalikku valkjat paasi hoolikalt tahutud kvaadrites. Pooleldi soisel ja lamedal Järvamaa maastikul avanes tornist vaade kaugele ümbruskonnale, ning horisondil ulatusid sõrmedena taevasinetusse ümberkaudsete kirikute tornid, — asjaolu, mis oli tähtis signaaliühenduse pidamisel keskajal, ning mis sai saatuslikuks tornile 1941. aasta suvel.

Kuni 1944. aastani kuulus Narva Hermannini linnus väheste enam-vähem tervelt säilinud ordulinnuste hulka Eesti alal, mis oli seda märkimisväärssem, et kindlus oli keskajal idapoolsemaks orduriigi eelpostiks, ning pidi korduvalt vastu võtma vaenlase lööke. Käesoleva aasta märtsis hävis ka see linnus, nii et müürid moodustavad vareme, nagu neid leidub külluses nii Eestis kui Lätis. Samal ajal Hermannini linnusega kaotas oma senini hästi säilinud algupärase kuju ka idapoolisel jõekaldal asuv Jaanilinn. Et siin seisavad vastamisi kaks erinevat maailma, seda tõendasid kõige paremini ehitiste vormid.

Tallinna tähtsamad keskaegsed profaanehitised ei saanud oma üldkujus mitte oluliselt kannatada, küll aga hävis väiksemaid hooned, mis moodustasid ajaloolises linnapildis olulisi sidelülisid. Vaekoda purustati väga tugevalt. See väike kelpkatusega ehitus raekoja platsil oli väheseid näiteid keskaja maalilikust väikearhitektuurist, mis andis raekoja monumentaalsele siuetele keskajale tüüpilise kontrasti-

efekti. Juba varem oli ühenduses linna ümberplaneerimisega kaalutud selle hoone lammutamist, ning vaid vaevu õnnestus muinsuskaitsele ehitist päästa.

Raekoda ise pääses suurel pommitamisel ainult väheste purustustega torni osas; kiiver põles, selle tipus asunud »Vana Toomas» aga leiti täiesti tervelt hoone kõrvalt rusuhunnikust. Suuremad purustused toimusid Niguliste kiriku ja Harju tänava vanalinna rajoonis. Niguliste kiriku õu oli üks vana Tallinna romantilisemaid nurki, kus 15. sajandist pärinev õpetajamaja oli tüübiliseks oma portaali ja suure eeskajaga, mille seinu kaunistasid keskaegsed puuskulptuurid. Ka siin jällegi see keskajale omane kontrasti rõhutamine, mis asetas väikehooneid monumentaalsete kõrvale, tahtes nagu antud juhul rõhutada: siin jumalakoda, seal inimese elamu! Niguliste õpetajamaja oli väheste muudatustega säilitanud oma hiliskeskaegse välimuse, ning selle katuse mitmes nüansis moduleeriv tellispunane oli kauniks fooniks maja ees kasvavale põlisele pärnale ja kastanitele. Hoone sai täistabamuse ja hävis täielikult, ka põline pärn ja kastanid on kadunud.

Märtsis hävitati ka Narva. Peale juba mainitud sakraalehitiste ja linnuste kaotas vanalinn peagu täielikult oma ajaloolise linnapildi. Rootsi riigivõimu poolt teadlikult juhitud ehituspoliitika koos kaupmeeskonna seisusliku iseteadvusega oli annud avalikke ehitisi ja eramaju, mis oma portaalide ja rikkalike sisekaunististega moodustasid ainulaadse stiilipuhta terviku, ning millesse ei olnud lõõnud auke ka möödunud sajandi plaanitu ehituspoliitika. Kommunaalhooneist Raekoda kuni viimase ajani seisis võrdlemisi väheste vigastustega, samuti ka Millesi loodud portaal, mis oli saanud vaid vähesteid killukriimustusi. Peagu täiesti oli aga tuli hävitanud selle kõrval asuva Börsihoone, mis oli koos Raekojaga klassitsistliku ametliku baroki kaunimaid näiteid Narvas. Suurtest eramajadest Poorteni maja juba 1943. aastal sai pommitabamuse katusesse, kusjuures ilmnis ehitise solidsus: tugevad seinad ja katusekonstruktsioon pidasid vastu tabamusele, mis ei kuulunud küll suuremate hulka. Juba varakult põles end. linnapea Schwartzi maja stiilipuhas puunikerduportaali, samuti hävis suur osa teisi portaaale. Peetri maja, kus kunagi asus rikas Narva muuseum, põles, nii et järele jäid vaid vormitud müürid.

Maal asuvaist uueaegseist profaanehitistest tuleb eriti kahetseda Põltsamaa lossi hävimist 1941. aasta suvel. Selle ehitise ajalugu on seotud nii keskajaga kui ka 18. sajandiga. Juba 14. sajandil rajati kohale ordulinnus, mis maal valitsevate traditsioonide kohaselt ehitati tüübilise ordukastellina. Sellisena ehitisi ei oleks veel olnud mingi haruldus. Põltsamaa lossi ja kogu väikese linnakese hiilgeajaks sai aga 18. sajandi teine pool, mil lossi omanikuks oli ettevõtlik major Lauw, kes ajutiselt lõi sinna maa ühe kunsti- ja kultuurikeskuse oma trükikojaga ja portselanivabrikuga. Keskaegne foogtiloss ehitati uute nõuete kohaselt ümber, pealmisel korral kaunistati rida ruume valitseva ajastiili — rokokoo — vaimus. Tööd teostas Berliini päritoluga meister Graff aastal 1772. Põltsamaa lossi nn. marmorsaal ja sellega liituv salong oli tükike esmaklassilist potsdamirokokood oma mängleva kergusega kesk karmi põhjamaiselt tõsisest loodust, mis on seda märkimisväärses, et see õhuline flirtiv kunst ei leidnud olude tõttu üldiselt suurt pinda Eestis. Kõik need sisedekoratsioonid hävisid täielikult, ning Põltsamaa on jälle ainult keskaegne linnusevare, nagu ta oli seda olnud enne Lauw suurejoonelist ehitustegevust.

Eesti alal eriti levinud klassitsistliku arhitektuuri kaotused on otseselt seotud Tartuga. Juba sajandite kestel on Tartu linnapildi ajalugu olnud kõige tihedamalt seotud Eestit tabanud hävitavate löökidega. Tuli on teinud Tartus rohkem hävitus-

tööd kui teistes Eesti linnades, millest tingituna linna üldpilt pärineb vanemas osas alles 18. sajandi viimasest veerandist ja 19. sajandi algusest. 1775. aasta suur tulekahju tähistab piiri, kust peale alles kujunes see Tartu, millesse viimane häving lõi suuremaid auke.

Tartu linnapildi 18. sajandi lisandeist Kivisillaga kaotas vana ülikoolilinn oma iseloomulikuma ehitusmonumendi. Selle tekkimine nagu ka häving olid seotud katastroofidega. Suures tulekahjus aastal 1775 hävisid üle Emajõe viivad puust sillad, ning kuna sealt kulges tähtis Tartu-Peterburi ühendustee ja Tartust kavatseti toorkord ehitada tugev kindlus, otsustati valitsuse enda poolt küsimus kardinaalselt: uus sild tuleb rajada kivist, ning nii tugeva ehitusviisi — graniidikvaadritest — et see tookordseis oludes näis püstitatud olevat igaveseks ajaks.

Juba aastal 1775 alustati sillaehituse eeltöödega, — tuli ehitada vastavad töökodajad, barakid sunnitöölistele jne., tegelikud silla ehitustööd algasid alles 1781. aastal. Säilinud ehitusarveist nähtub, et kogu tookordne Tartu elas silla ehitamise tähe all: äritsesid kõik, alates suurkaupmeestest ning lõpetades raehärrade ja pastorigega. Tööde käigust jutustas raidkiri sillakaarel: »UNTER DIREKT. D. H. OBRISTL. UND RITTM. VON SCHROEDER WURDE 1781 DER ERSTE STEIN ZU DIESEN BAU GELEGT. 1784 GEENDIGET. JOH. ANT. ZAKLOWSKI». Ning teisel raidkivil seisis iseteadva valitsejanna käsk: »SISTE HIC IMPETUS FLUMEN CATHARINA II IUBET» («Jõgi, vaigista siin oma voolu, seda käsib Katarina»). Ürikuliselt on teada, et raidkirjas märgitud obrist von Schröder oli sillatööde üldjuht, Zaklovski aga tegelik tööde kontrollija, või nagu teda nimetatakse — müüri-meister. Silla ehitusprojekti autori kohta puuduvad otsesed ürikulised andmed, kuid stiilikriitilise analüüsi põhjal võib suure tõenäolisusega oletada, et projekt ei pärine mitte kelleltki vähemalt kui tookordselt Euroopa tuntuimalt sildadeehitajalt, — prantslaselt Jean Rodolphe Perronnet'lt. On nimelt teada, et samal ajal kui alustati Kivisilla eeltöödega pöördus suurejooneline Katarina Perronnet' poole, tellides temalt terve rea sildade projekte Peterburi jaoks. Neist on üks säilinud — Tšernõševi sild Fontanka kanalil — ning see on tähelepanuväärselt sarnane Tartu kivisillale. Tartu kivisild tähendas oma aja kohta insenerikunsti meistriteost, ning selles oli esmakordselt Põhja-Euroopas rakendatud terve rida uuendusi, milliseid tõi sillaarhitektuuri alles Perronnet.

Peamiselt oma klassitsistlikult kujundatud väravakaartega rääkis Kivisild otsustavalt kaasa Raekojaplatsi arhitektoonsele ilmele. Temaga suleti plats Emajõe poolsest osast, ning seda omalaadselt ruumikujundavalt. Kuna Kivisilla ehitusvormid olid laenatud dimensioonidelt suuremalt arhitektuurilt, mõjus see juba ainult üksikult vaadatuna suuremana — oma tegelikest mõõtudest, millele lisandus veelgi teisi asjaolusid. Platsi väljaehitamata küljed Kivisilla poolses osas petsid silma, nii et Raekoja poolt vaadatuna sild tundus kaugemana, plats suuremana kui tegelikult. See kõik lõi nn. optilise maasstaabi, mis eriti oli armastatud 18. sajandi ehitusmeistrite poolt linnapiltide kujundamisel, ning mis siin kas teadlikult või ebateadlikult oli eriti hästi õnnestunud.

Tartu klassitsistlikult kujundatud ühtlasesse pilti lõi sama aasta sõjategevus suuri auke. Hävis terve rida esinduslikke hooneid, ning terveid tänavatefronte klassitsistlike kodanikemajadega. Vanemad neist pärinesid veel 18. sajandi viimasest veerandist ning neis elasid edasi ehitustraditsioonid vanemast ajast. Selliste hoonetega palistusid eriti kõrvaltänavad, mis oma paindliku joonega andsid fas-

saadirütmile elavuse, — iseloomulik just väikelinnadele, kus seda pole muutnud mõõdunud sajandil joonlauast juhitud ehituspoliitsei määrustik. Selle vana romantilise Tartu iseloomustavaks tänavaks oli Gustav-Adolfi tänav, mille toomepoolset külge palistuvate majade rütm pääses eriti mõjule ülikooli poolt tulles. See hävis täielikult sõjatuules. Enamikus need olid ühekordsed hooned, kelp- ja poolkelpkatused sügavalt vajutatud valgeks lubjatud müüripindadele, milliseid omavahel sibusid paindlikuks idülliliseks frondiks samuti valged tarad. Needki osalt veel pärinesid 18. sajandi lõpust, ning 19. sajandi esimene pool andis sinna vaid üksikuid lisandeid. Ka nüüd jäid ehitised enamasti ühekordseiks, nii siis madalaiks küllalt, et üle nende ulatus nägema Toomemäe põliseid puid, ning et üle tarade ulatuksid sirutama oma oksid õunapuud, need kevadise Tartu kaunid lisandid. Enamik neist majadest kuulus mõõdunud sajandil professoritele. Toomepoolsel küljel liitus hoonetereaga aedade võõd, mis kulges kuni mäenõlvaku kõrgema osani, ning kus biedermeierlikud lehtlad rohkem kui sada aastat olid traditsiooniderikka Tartu üliõpilasromantika tunnistajaiks.

Hävinud klassitsistlikest kommunaalehitistest seisab esikohal Kaubahoov. See ehitati aastail 1815—21 linna ehitusmeistri Geisti poolt ja oli vene ametliku klassitsismi esimesi näiteid, kuid ühtlasi ka üks venepärasemaid ehitisi Tartus. See oli Aleksander I valitsuse ajal, mil range dorism sai juhtivaks. Endine vabalt arenenud ehitustegevus normitakse, antakse välja kindlad mustriaraamatud, kus kõik oli ette kirjutatud, fassaadist kuni värvin. Selle suuna heaks näiteks oligi Kaubahoov. Hoone kujunes peagi Tartu ärielu keskuseks ning selles ja selle ümbruses kohtusid maa ja linn kuni viimase ajani.

Tartu ülikoolile tõi sõjatuli 1941. aastal kõige suuremaid kaotusi loomaarstiteaduskonna hoonete hävinguga Vene tänaval. Mõlemad olid 19. sajandi esimesel poolel Tartus valitsenud klassitsistliku ehitussuuna näited, ning fassaade kaunistavad dooria sammastega portikused meenutasid ülikooli esimese arhitekti Krause stiili. Krause loomingust on monumentaalsemaks ülikooli peahoone, mille esinduslik portikus seisis tervena kuni viimase ajani, kuigi hoone muudes osades sai tugevalt kannatada. Monumentaalhoonete kõrval hävis 1941. aastal terve rida samasuguselt kavastatud erahooneid, mis kõik kokku tegid Tartust klassitsistliku linna par excellence.

Sajandi keskel algas Tartus, nagu ka teistes linnades halvamaitseline eklektitsismi periood, ning eriti neid ehitisi on hävinenud palju. Üleminekunäiteks klassitsismist renessansi motiivide rakendamisele oli Eesti Rahva Muuseum, endine Liphartti härrastemaja Raadi mõisas. Hoone põles 1944. aastal. Ühenduses sellega ei tohiks olla suuri kaotusi muuseumivarade osas, kuna need olid juba varemalt enamikus maale evakueeritud.

Vabanemine historismist toimus Eestis käesoleva sajandi algul, ning see oli ühenduses omapära ja iseseisvuse taotlemisega eesti kunstielus. Nagu üldiselt, valitses ka kujutavas kunstis Soome orientatsioon. Uutele monumentaalehitistele, teatritele ja kirikutele telliti projektid soome arhitektidelt. Neist ehitistest põles 1944. aastal »Estonia» Tallinnas ja tugevalt sai kannatada »Vanemuine» Tartus, — mõlemad ehitatud Armas Lindgreni kavandite järgi käesoleva sajandi esimesel kümnendil, meenutades eesti vaimset tõusu sajandi alguse majanduslikult soodsa konjunktuuri taustal. Samal ajal valitseva »Noor-Eesti» liikumise kujutava kunsti

näiteid hävis eriti arvukalt Tallinna kunstimuuseumis, kuid ka Tallinna ja Tartu erakogudes.

*

Kokku võttes ajavahemikul 1941—44 toimunud hävitusi Eesti kunstimälestiste alal, tuleb asendamatutena mainida Narva linnapilti ja Tartu osas ligikaudu samasuguseid purustusi. Üksikmonumentidest asendamatuks kaotuseks on Paide torn ja Põltsamaa loss. Lahtiste kunstivarade osas suuremaks katastroofiks tuleb lugeda Niguliste kiriku interjööri ja Tallinna kunstimuuseumi põlemist. Neile lisanduvad üksikkaotused maal, mis mõnel juhul, näiteks Märjamaal, viisid endaga kaasa eesti kunstiarengu šedöövreid. Maakirikute arhitektuuri osas näitab ajalugu, kui võrra nende põlemine on saanud saatuslikuks müüridele ja võlvidele.

Kõik need üksikpunktid ja üldulatus toovad uuesti esile võrdluse põhjasõjaaegsete sündmustega. Ka siis kaotas Tartu oma endise ajaloolise linnapildi, — veel 18. sajandi algul oli Tartut nimetatud gooti iseloomuga linnaks; sama linna uus stiiliühtlane pealeehitis hävitati nüüd. Nii viisi võrreldes näivad viimatised purustused koguni ületavatki põhjasõjaaegseid: siis jäi puutumata Narva ajalooline linnapilt, samuti ei olnud kahjustusi Tallinnas. Tookordsed üksikmonumentide purustused ei olnud samuti nii ulatuslikud kui viimati, — alles ajahammas on kahe sajandi jooksul suure osa tookord osaliselt kahjustatud hooneid viinud varemetesse. Suuremad olid võib-olla põhjasõjaaegsed hävitusööd maa väikearhitektuuris ja vallasvaras üldiselt; kuid ka siin võib võrdluse pilt muutuda. Maakirikud kaotasid oma sisustusest peagu samapalju nüüd kui tookord, ainult võib-olla selle vahega, et siis vaatamata sõjategevusele ikka jätkus kunstiline tegevus maa läänepoolsemis linnades, kuhu ei ulatunud otsene häving. Viimaste sündmuste laine on aga ühevõrra puudutanud nii Ida-Eestit kui ka varemalt suhteliselt hästi kaitsitud lääne rannikuala ja saari.

Percy Bysshe Shelley luuletusi

Ood läänetuulele

1.

Oh metsik läänetuul, oh sügisvõimu
külm hingeõhk, kes lehti keerlevaid
viid ees kui sortsisõna tondihõimu,
mustpaatjaid, leekjaid, kahkjaid, punakaid
kui kopsuhaigeid, katkust haarat summi!
Kes tiivulisi seemneid mööda maid
viid unne, jättes tarduma noid tummi
kui hauda, kuni heliseb fanfaar
su kevadöel all taeva sinikummi,
et ärkab maa ning naerev eetrikaar
toob õhku jooma pungakarjad puule
ja hõngab, helgib kink ja neem ja saar:
oh vaim, suur vaim, kes üürgad läbi tuule,
oh hävitaja, päästja, kuule, kuule!

2.

Sa, kelle hoovus kannab taevarajus
ees pilvi nagu lehemüriaadi,
mis mere-taeva põimund okstelt vajas —
saju ja äikse ingleid, kelle laadi
teeb vihasemaks tuiskav iil su suust,
mis heidab neid kui hulluva mänaadi
tormlakatavat, lendutõusvat juust,
et äärest harjani suur sinisaal
näib maru süngeid lokke täis. Sa, luust
ja lihast läbi tungiv morn koraal,
võim, kes loob võlvi aasta surmakuule,
kust rõhub udu koondund hiiglakaal,
et ööst lööb sajunooli, rahekuule
ja kõrgatust ja pikset: kuule, kuule!

3.

Oo, sa, kes ajand unest suvesängis
õrnsinetavat Vahemerde, mil jahe,
kristalne vesi suisutavalt mängis,

kui huljuv viirg käis üle Bajae lahe,
kus unelm näitas torne ja paleid
all sügaval, kus helendus nii mahe —
täis sinisambлайd, lilli-võlureid,
nii ilusaid, et meel neist nõrkeb! Sina,
kes ookeani lõikad vahuteid

ja kuristikku viskud võimurina,
et adrulaante mahlatule puule
lõõb lehtedesse võpp, et, hall kui tina,

jääb kuulma merilill su pasunhuule
suurt kohinat ja kohkub: kuule, kuule!

4.

Oh oleksin ma koolnud leht su keerus,
oh oleks lendav pilv su pilvereas
või veerev voog su vete võimsas veerus,
et lõõtsuda su puhangute seas,
vaid vähem kõitmatuna sinust, kel
ei mingeid kütkeid! Viiks kui lapseas

su lend mind kaasa — kui tol põlisel
hää! ajal veel, mil ületetav näis
su pikserutt! Ei nõrkeks süda hell

nüüd hädast, mis tal kaua kannul käis!
Oh tõsta mind kui pilve, lehte, voogu!
Näe elu okkail mind! Näe haavu täis!

On sünged tunnid lõõnd liig raskelt loogu
su hõimiku — täis uhkust, tuld ja hoogu.

5.

Tee oma kandleks mind nii nagu laas:
mis sest, kui laastad lehtedest mu krooni!
Su voolsa viru pöörítav ekstaas

lõõb keeltest kohiseva sügistooni,
küll kurbliku, kuid kauni! Võimsaim, saa
mu vaimuks! Las mind tõusta enda hooni!

Kui lehed puista mõtted üle maa
uut elu andma! Võim, kel hoog ei puhka,
sind vannutab mu laul, sind hüüab ta:

vii nagu koldelt sädemeid ja tuhka
mu sõnad inimsoosse! Tee mu huul
trompeediks, sellest mürise ja uhka,

sa prohvetlik! Kui saabub talv, oo tuul,
eks jõua varsti aeg ka kevadkuul!

Mälestus

Kiiremalt kui suve sööst,
kiiremalt kui lemme trööst,
kiiremini õndsast ööst
pagevat sind näen.
Nagu maa, kus hallad käind,
nagu öö, kui uni läind,
nagu hing, mis õudu näind,
üksinda, üksinda jään.

Küll pääsut-suve pea näeb niit,
öö huuk taas algab kaebeviit,
metsluik-noorus ent lahkuib siit,
sind viib tal petlikult lend.
Mu süda kurdab nukral palvel,
pikki öid ma veedan valvel —
oleks lehti veel mu talvel,
haljail oksil ehiks end.

Liiliaisse mõrsja peitke,
roose ema pää jaoks leidke,
meelislilli hauda heitke —
käärvikuist mu pärg.
Nagu haud siin kõnnin veel
üksi, saatjateta teel —
ärgu kurb teil olgu meel
ega silm teil leinast märg.

Laul

(Rarely, rarely, comest thou)

Harva, harva näitad end,
rõõmu kiirgav vaim!
Palju öid sind igatsend,
palju päevi aim;
palju raskeid päevi-öid
ootas hing su võlutöid.

Kas eal vaatad, võrratu,
minutaolist veel?
Rõõmsas seltsis naerad ju
neid, kel raske meel.
Reetlik vaim! sa hoolid vaid
neist, kes sind ju küllalt said!

Nagu lehe võbinast
kohkuv sisalik,
page mure eest su ast:
kõik, mis murelik,
noomib ju su põgusust,
ja sa vihkad noomitust.

Las mul kurvad riimid vilka
viisi pääle viia —
üksnes lõbu sa ei pilka:
lõbu toob sind siia,
siis sind härdaks teeb mu piin —
raugeb tiib ja peatud siin.

Kõik, mis eal sull' armas, vaim,
on mu õnnepõlv:
niidul puhkev kevadtaim,
taeva tähisvõlv,
sügisõhtud, puhtenurm,
tõusva udu kuldne hurm.

Mulle armas vaip, mis puul
helkiv lumi koob,
armsad lained, torm ja tuul —
kõik, mis loodus loob:
armas kõik, mis vaba sest
raskest inimnukrust.

Armsad üksindus ja nood
targad, vaiksed, truud,
kelle hinge hädust tood:
ons meil, vaim, veel muud
vahet kui et käes sul see,
kuhu eksib veel mu tee?

Mulle armas arm — mis sest,
et ta kiir kui lind!
Aga enam kõikidest
armastan ma sind —
arm ja elu! Õnnehool
ela, ela minu pool.

Ööle

Liuelgu pea üle lääne lahe,
öö vaim, su lend!
Ida koopast, mis sünk ja jahe,
kus pikal päeval sa pesitsend,
kududes õnne ja hirmu ulmi,
armsaid ja õudseid, õrnu ja julmi,
oh näita end!

Selga säe rüü täis tähtede vilku,
hall, ääretu!
Juustega mähkides päeval pilku,
rammetuks suudle ta õhkuv suu,
siis käi üle linna ja maa ja vee,
maguna puutel kõik hääletuks tee —
oh tule ju!

Vaevalt ma ärkasin algavas aos,
kui õhkasin sind.
Päev oli kõrgel ja kaste paos,
roid oli lill, raugend linnul ind,
aeglaselt veel kui väsinuks jääv,
vastumeelt võõras viivitas päev,
kui õhkasin sind.

Hõljudes küsis mult surm, su veli:
„Kas tahtsid mind?“
Uni, su laps, kel nii hellik heli,
tiirles mu ümber kui mesilind,
sosistas, pilk nii loorit ja vaga:
„Mind ju vist tahtsid?“ Ma kostsin aga:
„Ei, mitte sind.“

Uni tuleb, kui sa kaod,
pea, liig pea
saabub surm, kui hauda vaod —
mida neilt loota, neilt tahta ei tea,
loodan ja anun sult, armastet öö:
sahisev tiivapaar laiali löö,
ah, pea, pea!

Stroofid

kirjutet masenduse tunnil Napoli läheduses

Soe päike, särav taevakaar
ja kiirelt tantsib laineid vahus,
jääharjad, mõni sinav saar
on uinund lõuna selges rahus.
Maa äsja alles tardus kahus,
nüüd pungi hellitavad tuuled;
rõõm kõigil üks, vaid hääled lahus —
siin merd ja tuult ja linde kuuled
ja kuuled linna häält kui üksinduse luulet.

Pilk uites sügavas all vee
kui vikerkaarset taimi tajuks;
näen, randa viskub laine kee
ja killub kirkaks tähesajuks.
Ees kiirte välgatlevaks rajuks
lööb vete helk. Mu ümber liivad.
Vee mühinas kui hõljuks, vajuks
ja tõuseks nägematud tiivad —
oh oleks veel üks hing mu hinge tundest riivat!

Ah, lootus, tervis tuulde kant,
nii kaugel rahu, raviv hool,
see ülim rõõm, mis osaks ant
tol seletet, tol üllal sool,
kel ümber mõtte-oreool —
võim, au ja arm! Neist tuhat näidet
näen teiste päralt igal pool,
kel süda naervast õnnest läidet —
vaid minu karikas on teisel mõõdul täidet!

Kuid siin ka meeleheit on hell
nii nagu märglev tuul ja laine:
kui laps end nutaks unne, kel
liig raske elu vaevav paine,
liig kurb ja koormav kõik, mis maine,
et tuleks surm ja rahu tooks,
et pudeks hingelt habras aine
ning jahtuks põsk ja laine jook
häält tõstaks veel kord viimseks luilutavaks looks.

Ehk mõni kaebaks, kui ma läind,
nii nagu kurdan noruspäi
kord päeva, mille kiirgust näind
meel, mis liig vara vanaks jäi;
ehk kaebaks — ent ei elus näi
mul sõpru — mul, kes nukraks neeti ...
Ei päeva kannul kaebeid käi:
kui unund muu, mis kauniks peeti,
ta särab mõtteis veel täis rõõmsat majesteeti.

Sophia'le

(Mrs. Stacey'le)

Oled õrn — kus õrnem süütab
südant nühf või neitsit maine!
Ilu, mille rüü sind rüütab,
täidab liikmeid, mille laine
tantsib, virvendab ja kiirgab
elust, mille hoog neis viirgab.

Sinu silme kaksiktähe
pehme leek teeb hulluks targa,
leeki lõõtsuv iil — su pähe
tähtsuv ulm täis hellust arga —
nagu tuuling vetel mängiks,
teeb su hinge oma sängiks.

Sinu silme peeglis meeli-
uimav pilt teeb kalbeks jume,
kui su sõrm lööb kandle keeli,
haarab meelt laul kurblik-kume:
nii su hää, mis hõrgust hõrgem,
haarab mind, kes nõrgast nõrgem.

Nagu lill, mis tuulest ärgand,
nagu järv, mis tormist tabat,
nagu lind, kes äikest märgand,
nagu kõik, mis vait, kuid rabat,
tumm kui tunduks vaimutiivad,
on mu hing, su hingest riivat.

Laul

Lesk linnukene nuttis armsat puul,
mil lehed riisund hall;
ning ülal hiilis külmand tuul
ja külma vesi all.

Nii raagund metsad keset surnud maid,
ei lille nurme jääl,
ja talve tardund õhus vaid
veel veskiratta hää.

Leinalaul

Morn torm, nii lohutu,
torm täis hullund jõudu,
öövõlv täis tohutu
piksepilve sõudu,
meeletult nuuksuv tuul,
oksastik raagund puul,
murdained koopa suul —
nutke ilma õudu!

Väikevalitseja

1.

Just nagu mõni keskaegne linn oli Suurekõrve linavabrik hüttidest ja karjamõisa võlvitud lautadest võrsunud ja paisunud kogu ümbruskonnale mõõduandvaks keskuseks. Ka siin oli puudunud ühe juhtiva ehitusmeistri määrav tahe ja ilu otsiv käsi. Ometi see punasest telliskivist ehituste rühm hoolimata oma siksakilisusest ja korstnaterikkusest moodustas ümbruse raami hästi sobiva silueti. Igaüks kopsis siin omapead ja siiski juhtis neid nagu mõnes suures sipelgapesas alateadlik vormimeel. Siin puudusid kaasajale omased klaasi-betooni ja sammaldunud puu karjuvad kontrastid. Sedagi, mis siin ehk algul oli kriisanud värvis ja vormis, oli aja jooksul luitunud üldtoon enesesse sulatanud ja muutnud pehmeks ning ümbrusele alistuvalt leplikuks nagu kogu Suurekõrve elugi. Olud ja aeg lihvisid siinses soorabade ja metsakõrvete ääretuses inimesedki pikapeale üksteisele sarnaseks. Elu möödus pisikestes askeldustes nagu mõnes unarusse jäänud rõskes aianurgas, kus umbrohu kasvule on pind eriti soodus. Tarn kattis siin kõik imeruttu ja isegi vabriku tulekahjude armid paranesid väheste aastate jooksul tundmatuseni. Jäi vaid mälestus ja mõnikord ka teadmine, et peremehed olid kortsus kulmul kuulanud ettekannet tulekahju rutulise kustutamisest. Mingi hea haldjas oli kogu sajandi kaitsnud Suurekõrve linavabrikut kahjutulede ahnuse eest küll rutulise abi kohalejõudmise, küll tuulesuuna õigeaegse muutumisega. Nii oli siinseis inimesis juurdunud üleolev arusaam, et nende töö ja elukeskus on nagu mõni võimas luide, mis tõrksamadki isiksused varem või hiljem enesesse sulatab.

Vastavalt sellele suurekõrvelaste meelelaadile ei äratanud okupatsioonivõimude poolt uueks käitise juhatajaks nimetatud Kurt Wolfbütteli kohalesõit vähematki tähelepanu. Siinseil inimesil ei jätkunud sõrmi nende võôrkeeli rääkivate meeste üleslugemiseks, kes Suurekõrves olid

nii või teisiti, kuid kõik lühikest aega võimutsenud. Nende praeguses kõnekeeles võis veel leida imelikke moonutatud sõnu, mis põlvnesid karja- ja jahimõisa loovutamise vabrikule aluse rajanud parun Steinarti päevilt, või siis nendest paljudest hollandi, böömi, belgia ja muudegi maade meistritest, kellest olid vaid tuhmid mälestusküllud säilinud.

Kurt Wolfbüttelist jäi suurekõrvelastele aga kestav mälestus. Tollel punasenäolisel ja punasejuukselisel pidevalt sigarit suitsetaval mehel oli oskus esimese päeva jooksul kogu alevit enesest rääkima panna. Juba ta välimus, mille juurde kuulusid vähemalt kahekäraadilise brilljandiga sõrmus, rohekat värvi imeliku lõikega kuub, kalifeepüksid ja tugeva läikega kõva krae ühes proovireisjaliku hoolsusega seotud lipsiga, ei võinud jääda tähelepanematuks. Kui ta esimest korda hääldas vabriku nime ja Suurekõrve asemel sündis sõna »Suurekirve«, oli ta end rahva seas ristinud »Kirve Kurtiks«, ja selleks ta jäi surmani. Vabriku põlist juhtkonda esitati ükshaaval. Hallpea Vidrik Luup, kes kandis kudumisvabriku juhataja nime ja oli tegelikult kogu produktiooni käsutaja, kummardus vaid peaga ja kaapsas jalga, nagu seda vanasti hea kasvatus nõudis. Pikaks veninud näo ja liigetega hoovimeister Torma Jaak ulatas käe kohmetanult nagu ikka, pearaamatupidaja esines laitmatu viisakuse ning paraja tagasihoidlikkusega ja ketrusmeister muheles enne tervitust ning keerutas peale seda vurrusid. Oma aastate kogemusist ta juba teadis, et tema kui toodangu esimese astme juhataja kallale asub iga uus isand värske reformeerimistahte ja -vihaga.

Vähemtähtsaile ametnikele ei osutanud Kurt Wolfbüttel mingit muud tähelepanu peale ükskõikse ja üleoleva peanoogutuse. Kaasasolevatele mingi sõjamajanduse keskorganisatsiooni härradele toonitas Kurt Wolfbüttel korduvalt, et koht ja vabrik talle meeldivad, sest need meenutavat nende perekonna Vestfaalis asuvaid vabrikuid (mis hiljem osutusid olematuiks). Ta ei unustanud ka asjatundliku tooniga juurde lisamast, et Euroopa mõõtude seisukohast on Suurekõrve muidugi ajast ja arust ning ta kardab tõsiselt, kas ta üksi suudab siinset moderniseerimise hiigelülesannet teostada. Oma sõnade kinnituseks tõi ta ringikäigu kestel mõningaid näiteid, mis paljastasid teda saatvale ketrusmeistrile otseselt ta täieliku asjatundmatuse. Kaasasolevad kõrged isandad aga noogutasid heakskiitvalt, sest enamik neist viibis esimest korda linavabrikus. Suurekõrvelased olid liikunud seltskonna taga vaikides nagu teenrid heas inglise majas. Nende poole pöörduti võrdlemisi har-

va, sest uus käitise juht näis juba kõike ise tundvat ja teadvat. Kui aga Kurt Wolfbüttel toonitas, et keelioskava korrespondendi kutsumine on paratamatu, et keskorganisatsioonidega kirjavahetus ei jääks lonkama ja sinne lihtne rahvas saaks kõik vajalikud täpsed korraldused, oli pearaamatupidaja Enn Varma esimene suurekõrvelane, kes omal algatusel avas suu. Ta hää l pisut värises, kui ta rõhutas, et vabriku kauaegne korrespondent valitseb viis keelt kirjas ja sõnas. Kui ka vana Vidrik Luup sama tõendas, andis Kurt Wolfbüttel küll järele, kuid lisamärkusega, et stenograafiat siin muidugi ei osata. Millegipärast ei suutnud muidu nii väljendusi valiv Enn Varma seekord ütlemata jätta, et korrespondent kahjuks valdab vaid eesti- ja inglisekeelset stenograafiat. Kurt Wolfbüttel heitis talle vastuseks karistava pilgu ja üksikud härrad ta saatjaskonnast avaldasid valjult imestust, et sihukeses metsakolkas inimesed nii palju võõraid keeli valitsevad.

Pärast kauakestnud lõunasööki korraldas Kurt Wolfbüttel külalistele paadisõidu jõel ja vastu õhtut tutvus ta peakontori ruumidega. Ühes avaras nurgatoas jäi ta pikemaks peatuma ja ütles siis, et ta valib selle endale kabinetiks. Keegi ei protesteerinud, vaid Vidrik Luup märkis ükskõikselt, et see on senini kuulunud pearaamatupidajale ja direktori tarvis on veel ilusama väljavaatega ning paremini sisustatud kabinet. Vastuseks Kurt Wolfbüttel selgitas juuresolijatele suure paatosega, et uues Euroopas käitise juhataja on vaid esimene mees töömeeskonnas ja endisaegsete kapitalistlike direktorite eluviise seal ei harrastata. Direktorite kabineti ta jätab käitise juhtkonnale nõupidamisruumiks ja pearaamatupidajal on otse eeskirjade kohane istuda üldsaa lis kõikide ametnike keskel hõlpsasti kättesaadavana.

Kuigi virisemine lокkas nagu orashein Suurekõrve elus, oli neile sõnakuulmine ja ülemuste austamine iseenesestmõistetavalt tabu. Vaid Saaremaalt põlvnev ketrusinsener Tiit Voomees ei saanud jätta juhataja kõne lõpul märkimata:

»Härral on ikka õigus. Eks härra ise teeb, teab ja ka vastutab.»

Kuid veel sama päeva hilisõhtul istus Voomees Kurt Wolfbütteli toas tugitoolis, jõi veini, suitsetas sigarit ja kuulas oma uue isanda targutusi. Kurt Wolfbüttel püüdis olla kõigiti armastusväärne ning vaid korra langes oma osast välja. Nimelt siis, kui Voomees ta küsimusele kostis, et ta on õppinud Brünni tehnikaülikoolis ja täiendanud end Bradfordis. Wolfbüttelilt lipsas poolkogemata halvustav lause kingseppadest, kes kipuvad rätsepa tööalale. Ent ka Voomehele selgus sellest õhtusest jutuajamisest, mida uus isand õieti taotles. Kirve Kurt

vajas kratti, kes oleks tal hämaras tagatoas luku taga, tassiks talle kokku vajalikke teadmisi, pistaks talle õigel kohal õiged sõnad suhu, kuid ise jääks nägematuks. Ja Voomehele meenusid ta enda noorusaastad, mil ta koos teiste õpihimulistega siin Suurekõrves pidi böömi meistrite tagant iga vähematki teadmisraasukest varastama. Kui nad lahkusid, olid mõlemad mehed teineteises pettunud ja tehtud naeratused suutsid hädavaevalt jumalagajātu jahedust varjata.

2.

Suurekõrve avarad sood ja rabad kuivasid ja hõõgusid leitsaku virvenduses. Luhad värvusid lillaks küpsevast heinast ja põlluveertel hakkasid angervaksad üha enam levitama oma uimastavat lõhna. Kui polnud koduaias peenraid kitkuda, siis vabriku naised käisid talumeeste juures loogu võtmas ja kõrgemaa pered vajasid juba rukki põimimisekski abistavaid käsi. Ka naabruses asuva turbaraba aukudes välkusid labidad. Alati oli siin nõnda teenitud talvemoona. Sel suvel olid aga kõrvaltöö väljavaated tunduvalt pahemad, sest Kurt Wolfbütteli korraldusel läbiviidud tööaja muutmise tõttu võidi hommikul küll hiljem tööle tulla, tekkis eriline lõunavaheaegki, kuid kaotati väärtuslikud vabad õhtupoolikud. Ja kui veel sõjamajanduse huvides kõik noored naised lähetati millegipärast just paarkümmend kilomeetrit eemal asuvasse turbarappa, oli personaali töömeeleolu lõplikult rikutud. Taas oli Enn Varma, kes püüdis käitise juhataja juures Suurekõrve rahva vanu tavasid kaitsta, pidanud nõökavat suhtumist ja kibedaid märkusi taluma.

Algul irvitati, kui Kirve Kurt varahommikust hilisõhtuni vabriku osakondi pidi ringi liikus, pentsikuid nõuandeid jagas, veel rohkem aga sõimas ja tosinate viisi laskis kontori seintele üles kleepida korraldusi ja nende muudatusi ning tõlkeid. Peagi aga asendusi irvitused vaigse omaette vandumisega, vabriku meeoleolu muutus närviliseks ja Kirve Kurti hakati kartma. Inimestele selgus üha enam, et pikemaks või lühemaks ajaks on võim keskendatud tolle punapea kätte, ja kes tahtis edasi elada, pidi seda kui paratamatust arvestama. Kindlasti pidid tolles segasepilgulises ja täis võõrast vaimustust rahmeldavas mehes ka inimlikud jooned peituma. Oli vaja lähenemisoskust ja kannatust. Enn Varma oli veendunud, et mida enam Kirve Kurt teistest eraldatuna oma üksikus toas istub, seda rohkem ta haudub kummalisi ideid ja ei põrka tagasi nende rakendamise katsetestki.

Tänane eine, mille korraldamiseks Varmade perekond rakendas kogu oma ilumeele ja oskuse, oli mõeldud uustulnukast juhataja ja vabriku vana kaardiväe vahelise koostöö nurgakiviks. Enn Varma polnud küll sünnipärane suurekõrvelane, kuid niivõrd siinse õhkkonnaga kohanenud, et temasse suhtuti täielise usaldusega — eriti kui tuli uute sissetungijate vastu tõrjeasendit moodustada. Kurt Wolfbüttel oli lahkesti lubanud tulla. Ainus, kes selle ürituse edukuses kahtles, oli proua Varma ja, nagu pärast selgus, ka vana Luup. Usaldades oma naiselikku vaistu oli proua Varma korduvalt toonitanud, et Kurt Wolfbüttel kuulub meeste liiki, kellel on väär arusaamine koostöö mõistest ja kes ei karda midagi muud kui endast tugevamat rusikat ja kes on põhiolemuselt väiklane ja närune inimene. Küllap selleks andsid põhjust ka alevis tehtud tähelepanekud. Nagu väikeses kolkas kunagi, nähti siin ja kuuldi kõik. Polnud seegi jäänud märkamata, et Kirve Kurt oma aknast loosis õue kogunenud lastele kompvekke. Ja tundis erilist headmeelt, kui pisikesed magusa ümber kisklema sattusid. Kui aga lõppesid kompvekid, jätkas Kurt oma mängu paberossiote ja pudelikorkidega ja ta ei jõudnud oma heameelest korisevat naeru taltutada, kui mõni visatud ese juhtus lapsi tabama.

Kõik külalised olid saabunud ja Enn kostitas neid sigarettidega. Puudusid vaid peakülaline ja vana Luup. Viimase eemalolek ei üllatanud kedagi. Vanahärra erakordne tagasihoidlikkus nii omade kui uue juhataja suhtes oli silmatorkavaks muutunud eriti pärast seda, kui Kirve Kurt tahtis ta korterit vabriku hotelliks ümber ehitada lasta. Sellest kavatsusest loobus Wolfbüttel õieti alles siis, kui talle väljastpoolt seda mõista oli antud.

Kuigi pererahvas kibeles ja närvitses, tundsid külalised end päris kodusena ja Voomees ei väsinud jutustamast lugusid, kuidas Kirve Kurt oma asjatundmatuses oli mitu priima ketruspartiid lasknud niivõrd ära rikkuda, et heast materjalist kõlbas vaid kotiriiet kududa.

Proua Varma oli korraldamise ettekäändel seltskonnast tagasi tõmbunud ja Enn leidis ta rõdu künnisel trepil istumas, pisarad silmis. Mehe muretsevale järelepärimisele ei kostnud naine algul silpigi. Kui aga Ennu toon muutus kurjustavalt pealetükkivaks, kostis naine avameelselt, et ta ei suuda vabaneda pahast eelaimdusest, mis ennustab nende perekonnale siinses kaunis kodus viimast suve. Nii pühalikult tõsine oli naise hää, et seekord mees ei naernud. Nad vaikisid mõlemad ja selle hetke jooksul neis otse päevapildistus südasuvisest õiteküllusest

ja lopsakusest lокkav koduaed. See hetk püsis teravalt nende mälestuses — ka paljud aastad hiljem.

Külaliste juurde tagasipöördumisel ütles naine Ennule, et oleks parem, kui Kurt Wolfbüttel jääks tulemata. Neil ei pruugiks siis sellele vääritule tehtult nacrutada ja end asjata alandada. Einet ootav seltskond viibis endiselt heas meeleolu ja Voomees jutustas juba, kuidas Kirve Kurt on lasknud hoovimeistril oma perekonna tarvis mune ja pekki hamsterdada ja remonttöökojas valmistatakse erilisi õhukesest plekist karpe, mis on mõeldud postiga rasva kojusaatmiseks. Ei jäänud ka sõelumata Kirve Kurdi vihasauna ehitamise lugu, tööliste lilled müügi keelamine, vägevate siltidega jõeäärsele supelkohale viivate teede sulgemine ja palju muid selliseid inimeste igapäevaseid eluharjumusi riivavaid pisi-asju. Kirve Kurt oli mõne nädala jooksul kujunenud pahaks vaimuks, keda meenutati ka siis, kui ta viibis kaugel ja polnud midagi paha teinud. Kui oli läbi arutatud uue sakslannast korrespondendi tuleku võimalused, põlastavalt kritiseeritud turbalõikuse hooajal tööjõu kasutamist lilleklumpide rajamiseks ja kaasa tuntud vabriku perenaisele, kelle roogadest polnud ükski enam Kirve Kurti maitse järgi, ja irvitatud härrastemaja vilunud vana teenija põhjusest vallandamist ühe noorema huvides — katkes jutuajamine. Proua Varma juhatas neid lauda, milles oli täpselt niipalju istmeid kaetud kui kohalolijaid võõraid. Kõik teadsid, milleks eine oli korraldatud, kuid keegi ei riivanud seda pererahvale ehk hella küsimust. Kuna kogu seltskond kohmetanult teineteise otsa vahtis, kõhata Voomees tähtsalt ja ütles:

»Mina olen välimuselt Kirve Kurtile kõige sarnasem ja, nagu üldiselt teada, tema lähim ning senini kõige enam kitkuda saanud abiline. Ma usun, et seltskond ei protesteeriks, kui ma võtan perenaise paremal käel aukoha enesele!»

Kogu seltskonna vaba naer ja majaproua poolt Voomehe rinda kinnitatud roosinupp olid talle tänuks ja tunnustuseks. Hoogsat eine algust ei suutnud seegi enam rikkuda, kui Varmade väike poeg tuli nuttes koju ja suure häälega kaebas, et Kirve Kurt tapab jahipüssiga vabriku aias laululinde. Et alevis kõik teated nagu nägematute käskjalgade poolt kantakse majast majja, siis sai Varmade juures koos istuv pidu-seltskond veel enne keskööd teada, et vabriku aias vareseid plõksutanud Kurt Wolfbüttel oli kas ulakusest või siis eksitusest mõne talle tundmatu looma pähe aedniku ainsa halli lamba maha lasknud. Kui järgmisel hommikul Kurt Wolfbüttel oma pearaamatupidajale kõrgilt hak-

kas käsklusi jagama ja poole sõnagagi ei vabandanud õhtueinelt eemalejäämist, oli Varmale lõplikult selge, et teda meelega solvati ja et selle võimust joobunud punapäise mehega tuleb tal varem või hiljem halastamatu võitlus.

3.

Oldi juba harjutud sellega, et Kurt Wolfbüttel tuli hommikuti büroosse turris, tigatedana, sageli joomisest punaste silmadega, viskas ametnikke tühiste asjade pärast uksest välja ja rahunes alles pealelõunal. Ent nii ärritatuna ja vihasena kui täna polnud Kirve Kurti veel keegi näinud. Kõik said eranditult sõimata, ka truualamlik hoovimeister, ja isegi äsja saabunud uuele korrespondendile, kuklale rõngasse keritud patsidega Gretl Stumpfnagelile käratas Kirve Kurt nõnda peale, et see pisarsilmi oma tuppa läks. Ometi oleks tohtinud oodata vastupidist, sest härrastemajast oli juba teist päeva kuulda heledaid trille-reid, mis kuulutasid auväärse Juuli asemele ümmardajaks astunud Reeda kohalolekut. Pealegi oli Reet — ühe sõjakeerises bolševikuna mahalastud lukussepa lesk — käitisejuhataja isiklikul soovil vabrikust härrastemaja teenistusse üle viidud. Ennelõunal lukustas Kurt Wolfbüttel kabineti ukse ja oli kuulda, kuidas ta jämeda häälega dikteeris korrespondendile kirju, millede lõppu ei näinud tulevatki. Neis kirjades ta luges üksikasjaliselt üles kõik oma arvatavad heateod vabriku rahvale, kuid ei unustanud lisamata ka halvustavaid märkusi päriselanike käitumisviisi ja hoiaku kohta. Et ta kõiki ida pool Preisi piiri elavaid rahvaid poolasiaatideks pidas, seda teati, sest kord taltsutamatus vihahoos oli ta end reetnud. Ta oli lubanud ja tahtis ka olla siinsele teenivale rahvale hea isand, ent omaks meelehärmiks ta koges, et nii Suurekõrves kui ka mujal igasuguste akadeemiliste kraadidega isikud — ja neid oli soovimatult palju — oma üleoleva isekuse ja enesetundega rikkusid kogu selle pimedale sõnakuulmisele rajatud valitsussüsteemi, mille sisseseadmiseks tema end tundis kutsutud olevat. Ta oli kaunistanud vabriku ümbruse lilledega, lasknud üles künda muruplatsid ning seemendada juurviljaga ja ehitanud töölislastele teede äärde liivakastid. Tänuks selle eest oli täna hommikul keegi ta varnas rippuvaist jahipüssidest ühe varastanud. Mingisugused huliganid olid roojastanud ta isikliku vihasauna põrandad, löönud aknad sisse ja tagunud pilpakatusesse võõrastele sauna maa-alale juurdepääsu keelavad sildid. Mida

pagan need inimesed tahavad? Ka uus korrespondent ei osanud sellele küsimusele midagi kosta. Vaatas vaid oma vihast punetavale šefile süütute sinisilmadega otsa. Saatuse oli Kurt Wolfbüttelile andnud tõesti ainulaadse võimaluse — olla peale kujutluste ka tegelikkuses juhtiv isik. Võimu- ja käsutamishimu istus temas maast-madalast nagu hagi-
jal uluki haistmismeelel. Kõik oli ta korraldanud täpselt oma kodumaa tarkade meeste poolt väljatöötatud mustrite järgi. Kõikjal vabrikus rippusid värvilised juhtimise ja alluvuse skeemid. Ometi juhtus tegelikkuses iga päev kümnete kaupa segadusi. Meistrid tulid teinneteisele kaebama ja terve rida tarvilikke asju jäi lihtsalt tegemata, sest ülesannete jaotamise juures olid need unustatud või asusid tegevusrajoonide piirijoontel.

Tööliste kohtlemises aga osutus Kurt Wolfbütteli meetod algul üsna edukaks. Ta keelas oma allüksuste juhtidel töölistele igasuguse soodustuste andmise, seisis see siis vabade tundide, sõidulubade või muu tühja-tähja möönmises. Kui siis elu pisiasjade survest kimbatusse sattunud mehed julgesid ettevaatlikult ja müts peos astuda tema kabinetti, võttis Kurt Wolfbüttel neid suurima lahkusega vastu ja andis ilmselt mõista, et väikeste inimeste väikeste huvide mitterahuldamine on tingitud vaid meistrite pahatahtlikkusest. Vana Luup ja Voomees aga avastasid Kirve Kurti sõjakavaluse jäljed üsna peatselt ja rühkisid tasahilju vasturünnakule. Nad ütlesid nagu muuseas, et nad ei tohi pisimaiski isiklikes soovides otsuseid teha ja tagajärjeks oli muidugi tööliste kogunemine juhataja kabineti ette. Kurt Wolfbüttel otse säras sellisest ootamatust populaarsuse tõusust, ent mõne päeva järele muutus ta närviliseks. Tööliste isiklike asjade lahendamine vältas päevad läbi ja lõpptulemuseks oli, et mitmedki kavalad mehed, kasutades käitisejuhi võhiklikkust kohalikes oludes, nurusid enesele soodustusi, millele neil üldse õigust polnud. Kirve Kurt hakkas otse kartma seda kisakat ja saamahimulist massi, keda kutsuti tööliiskonnaks. Nad ei andnud tal vabrikus ka ringkäikude aegu silmapilgukski rahu. Lõpuks ei jäänud tal muud üle, kui kanda taskus kartongi, millele oli kirjutatud — »Isiklikes asjus käitisejuhataja vastuvõtt ainult kontoris». Seda silti näitas ta igale ühele, kes temale lähenes, ja naeruks oli taas rikkalikult põhjust. Kirve Kurtil ei puudunud ka mõningad eriharrastused. Neist oli populaarsem Voomehe poolt talle näidatud võte — nimelt käival teljel käigu pealt süstiku vahelamine. See trikk nõudis erakordset täpsust ning kiirust ja seda suutsid vaid mõned töölised puhtalt teha. Kurt Wolfbüttel ei jätnud aga ühtegi juhust kasutamata, et seda

näppude nobeduse meistrinäidet vabrikusse saabuvaile külalistele esitada.

Tänagi, tulles kudumissaali, pöördus ta koheselt ühe pikliku kõhna mehe poole.

»Joosep... süstik...» ja tegi sellejuures käega poolkaares viipe. Joosep oli tal välja koolitatud nagu toakoer sitsimise peale. Piisas vaid härja viipest ja koheselt välkus süstik mehe käes. Seekord aga midagi vääratas. Süstik lendas liikuvalt teljelt vilistades nagu rakett, möödus Kurt Wolfbütteli näost ja tungis otsaga saali vanadusest pehkinud lakke. Vabriku pika ajaloo kestel oli mõnigi mees kantud kalmistule lahtipääsenud süstikust saadud hoobist. Kurt Wolfbüttel ehmatas nõnda, et hakkas kogeleva ja oli kontorisse jõudeski näost veel kriitvalge.

Ta jutustas kõigile lahtipääsenud süstiku lugu ja avaldas tõsiselt kahtlust, et Joosep seekord meelega lavastas selle vingerpussi. Kas selleks, et teda hirmutada või koguni mõrvata? Vana Luupi vastuväited olid küll veenvad, kuid kahtlus jäi nagu roostepilek Kirve Kurti hinge. Sellele lisandusid veel teated, et tolmusesse taku ettevalmistamise osakonda ümberpaigutatud insener Voomees ei olevat käitisejuhi otsusega rahul ja lubanud kogu küsimuse täies ulatuses üles võtta. Avaliku riidni asi ei jõudnud, sest mõni nädal hiljem tabas juba aastates olevat Voomeest kergekujuline halvatus ja viis ta pikemaks ajaks töötajate rivist välja.

Süstiku lugu kujunes siiski põhjuseks, et Kurt Wolfbüttel oma viimaseski juhtivas kaastöölises rängalt pettus. Tema nõudele, et Joosep saaks paigutatud karistuseks välistöödele, kostis Vidrik Luup ootamatult:

»Selle korralduse teeb ehk härja käitisejuhataja ise!»

Kurt vaatas vanahärrale pilguga, nagu oleks teine neist aru kaotamas või ilmselt alkoholi mõju all.

»See on ju teie kohus ja selleks on teil võim», ütles ta teravalt.

»Ringkirjaga nr. 47 on mul see võim võetud», vastas Luup.

»Kui juhatajail ei ole võimu, siis teeb selle korralduse masinapreili!» lahkus Kurt Wolfbüttel järsult.

Vana Vidrik Luup muigas ja mõmises:

»Tee aga tee...»

Tänane päev oli Kurt Wolfbütteli elus tõesti saatusrikkalt otsustamis- ja tegevusrohke. Tal piisas ka õhtupoolikuks tähtsat tehtavat. Tuli lõpetada ettekanne kohalikule maakonna komissariaadile majandus-

teadlase Enn Varma ülalpeo ja riigivastasuse üle, mille loomulikuks järelدuseks pidi kujunema näidatu kui üldisele julgeolekule ohtliku isiku teise elamisrajooni saatmine.

Kurt Wolfbüttel oli enesega rahul. Ta oli talitanud resoluutselt. Et Enn Varmale peale vallandamise veel järgnes ebamugavusi, selles oli ta lõpuks ise süüdi. Kes käskis tal hakata jonnima korterist lahkumise küsimuses ja veel suureliselt viitama mingisugusele sõjaväevõimude poolt maksuma pandud korraldusele, mis sõja kestvuse ajal ei luba inimesi korterist välja tõsta. Küllap Kurt Wolfbüttel tunneb teisigi teid selliste tõrkujate meeleparandusele kutsumiseks.

Pärispõhjus aga seisis õieti selles, et Kurt Wolfbüttel pidas Enn Varma kõigi tema isikuga seotud ohtlike kuulujuttude algallikaks. Alates aedniku lamba tapmisest olid kõik ta väikesed ja suured patud üsna laialt levinud avalik saladus. Kurt tundis üsna hästi oma mõjukaid ja kõrgeid sõpru, kes teda olid aidanud vabriku juhi kohale, kuid kes ta ka külmavereliselt ohverdavad, kui need ohtlikud kuulujutud ei lakka. Tal ei jäänud muud valikut, kui paised järsult välja lõigata.

4.

Kui Enn Varma jõudis rabaäärsesse metsatukka, polnud veel idataevale tekkinud aoviirge. Ta jalgade all krudisesid kohetanud kulu ja sammal. Surmavaikus rabal ja pimeduse matt tihedus mõjusid ängistavalt, isegi õudselt. Varmal polnud vähematki põhjust kartuseks, sest ta oli paljude aastate kogemusel siinset maastikku nii üksikasjaliselt tundma õppinud nagu oma isatalu uiboaeda. Veel hilisõhtul, siis kui silm enam hästi puude kontuuregi ei seletanud, oli ta käinud siin luuramas ja mõtuste sisselendu kuulatamas. Ehkki ta oli kümned korrad selles oma endise jahirajooni parimas kvartaalis luurel seisnud, ei suutnud ta seegi kord eneses summutada rambipalavikule sarnast võbinat. Neli mõtust oli ta siit hüppamist alates lasknud. Ja ta võis ikka uuesti kinnitada, et ei ole midagi erutavat ega kõitvat kui jaht aohämaruses laulvale metsisele.

Ta kuulatas, kontrollis püssi. Oli nii vaikne, et ta kõrvasid kumisesid. Ükski elav olevus ei häälitse kilomeetrite ulatuses. Võhikule oli siinne maastik vastik, raskesti läbipääsetav kolgas. Temale kui metsaülemale pojale jutustasid juba maast-madalast just sellised rabaveered ja puitniidud. Ta arvestas koeratagi tihnikute asukohtadest loomade pesapaiku, võis jälgede salakirja järgi määrata ulukite söögi- ja joogi-

lätteid. Ta tundis oma jahipiirkonnas iga looma saatust, oli külvanud neile kaera, naereid, rajanud talviti kitsedele heinasõimi. Bolševikud aga tühistasid jahiload kui härrasrahva eesõigused ja hiljem järgnenud Saksa okupatsioon kuulutas üsna lihtsalt kõik maad ja veed oma sõjahärrade jahialaks. Enn Varma oli tõsiselt üritanud oma jahipiirkonna tagasisaamist, et see aga äpardus, selle eest võis ta tänada Kirve Kurti — ühe Vestfaali puuvillavabriku proovireisijat (seegi oli talle vahepeal soodsa juhu tõttu selgunud).

Kurt Wolfbüttel oli teda korra kohanud jahipüssiga metsas ja muidugi sellest teinud naaberlinna Saksa politsei juhile isikliku ettekande. Oletatavat salaküttimislugu peeti niivõrt tähtsaks, et veel samal õhtul Varma vahistati ja ta kodus korraldati põhjalik läbiotsimine. Tõeline eesmärk oli nähtavasti mingi relvalao otsimine. Enn Varmal õnnestus küll peatselt selgitada, et ta on külalisena oma endises jahirajoonis lihtsalt uidanud metsavahi püssiga. Tõu vana tru mees ja esmajärguline rebasekütt oli kokkurääkimatult sama seletanud ja nii veenvalt, et Ennu vastu süüdistust ei tõstetudki. See vahejuhtum oli aga kindlasti määrav tõik Varma jahipiirkonna tagasiandmise eitaval otsustamisel. Et oma truud sõpra — metsavahti — mitte segada neisse keelatud jahiretkedesse, oli ta seekord tulnud kõrvalradasid pidi metsa ja õöbinud ühes heinaküünis.

Pingul nagu hea setter ootas ta nüüd pisimatki häälistsust eemalolevalt mändidelt, mis vihjaks, et mõtus on ärganud ja valmistub pulmantantsuks, võib-olla ka surmalauluks...

Nüüd see algas... Unine eelmäng lubas oletada, et on tegemist võimsa linnuga, kes sõandas üleolevalt valida enesele mängupaigaks keskel asuva männi, mis üksikul raba liivakünkjal laotas oma hiigelskooni vastu taevast ja alumiste kuivanud okstega joonistas pentsiku mustri uduhalli enneaegsesse pimedusse. Vana metsisekuke armulaul, millele varsti järgnevad raba äärepoolseil puil nooremate ja kartlikumate kõhutused, kõlas võitlusse kutsuvana ja ahvatlevana. Laulvale metsisele juurdehiilimine kujutas enesest iidset rituaali, mis kirjutatud sugupõlvede kogemusel. Pisemgi vääratus või äpardus polnud siin enam heaks tehtav. Vana metsavaht oli talle esimesel retkel hoivatavalt öelnud, — komista pigem elus kui mõtusejahil. Igakordne komistus oli maksnud talle võib-olla jahihooaja kaunima linnu. Kuid ta ei suutnud kunagi unustada seda varahommikut, mil nad metsavahiga koos hüppasid ja kukkusid ühte sügavasse loiku nii õnnelt, et vana-

mehe nägu oli porises vees ja Enn lamas tal risti seljas. Metsavaht kannatas välja, oleks pigem lämbunud, kui liigutanud end.

Kui mõtuse lauluseerias saabus esimene ihumine, tegi Enn välgkiirelt kolm hüppesammu. Püss risti peos seisatus ta ühe vaevakase kõrval nii kangestanult, et silmaripsmedki ei pilkunud. Lind vaikis, näis kuulatavat. Ja algas taas...

Igakord, kui selle ainulaadse pulmalaulu hingestatuim haritipp ihumise näol saabus, mil mõtus mõneks hetkeks minetas nii kuulmise kui ka nägemise võime, hüppas Enn. Kütitava kui ka jahimehe panus oli nii täiuslik, et Varmagi unustas kogu oleviku. Tal ununes seegi, et Kurt Wolfbüttel taotles peale vabrikust vallandamist Varma juhtimise alla läinud ühiskaupluse tehasele ülevõtmist. Ununes ka naine, kes kodus pisarsilmi pakkis asju, sest korterist väljatõstmist võis iga päev oodata. Ununesid need paljud solvamised tollelt isekalt ja võimuhullult inimeselt, mida ta pidi taluma vaid sellepärast, et polnud nõus sulase kummardusega ja käis pea püsti. Jahirõõm on üks neist vähestest rõõmudest, mis on alati uus ja mitte kunagi tüütav. Käesoleval kevadel oli ta lasknud mõned tedrekuked. Ent juba südatalvest alates oli mõtuse küttimise võimalus ta kujutlusvõimet nõelunud nagu valutav hammas. Isegi ulmades oli talle ilmunud too männi alumisel oksal armuimas lohakil tiibadega edasinihkuv lind.

Varmal tarvitses vaid viiskümmend sammu veel hüpata, et jõuda laskepositsioonile, mis asus ühe põõsasmätta taga. Lind jäi sealt vastu tõusvat koitu asuvasse vaatevälja. Paar korda oli ta jäälagunemisest pehmunud rabal põlvili vette kukkunud ja korra raginal läbi jääkirme vajunud. Hirm südames oli ta siis kartnud mõtuse äralendu. Too oli aga jäänud ootama ja taas alanud uut pulmamarssi.

Jõudnud mändide rivi viimaste hõredate puudeni, jahmatus Enn ja peatus keset hüpet. Eemal, poolpõiki tema hüppesuunale, tõusis hämaruses mingi kogu, tegi kiired hüppesammud ja jäi siis kummargile uut ihkumist ootama. Võõras mees oli linnust vaid neljakümne meetri kaugusel ja kasutab laskmise asendit kas järgmise või ülejärgmise hüppe järel.

Taas mõtus algas laulu. Ennu peas vasardasid mõtted ja ärevuskihk. Higi voolas tal mööda rinda ja veresooned tuksusid oimude kohal kuuldavalt. Ta kujutlusse oli jäänud pilt, et too võõras jahimees kandis rohelise sulega kübarat. Kes? Hetkeks katkestus tal hingamine. Kirve Kurtil oli ju rohelise sulega jahikübar. Kirve Kurt oli praalinud, et sellel kevadel laseb ta mitu mõtust ja soku. Kirve Kurt oli viibinud

metsaülemal külas, viies talle niivõrt palju riiet kingituseks, et piisas metsavahilegi püksteks, milliseid see toretsedes Ennule näitas.

Enn seisatus nagu lummutise ees. Võõras jahimees aga hüppas. Selle hetke jooksul plahvatas Ennus viha nagu kuiv kadakas leekidesse. Kõik muu võib sündida, kuid tollele punapeale anda võimalus tema enda jahimaal temale määratud metsist lasta! Ei! Seda mitte iialgi!

Vaistlikult tõstis ta relva, sihtis huupi kõrgele puu latva ja laskis.

Mõtus lendas rabinall puult ja hetk hiljem järgnes jäme mõirgamine.

»Hei, tuli ja põrgu! Kes sa oled, neetud sell, et julged minu lindu ehmatada? Tule siia, lurjus — või muidu ma lasen...!»

Ja Varma, kuigi ta võis vaevalt loota jõult üleolekut tollest tugevakaelalisest lääne-preislasest, kostis samuti sõjaka hüüdega:

»Mis te õige kisate siin minu maa peal, salakütt sääranell!»

Püssid laskevalmis käel, lähenesid mehed teineteisele. Teeseldes üllatust, pahvatas Varma:

»Teie, härra Wolfbüttell! Oleks ma seda teadnud. Mõtlesin, et salakütt.»

»Niisugune sigadus, jultumus. Teie ise olete siin salakütt. Teil pole mingit maad ja ei saa ka kunagi olema... Julgete hirmutada minu lindu, teie sääranell noor lurjus!» karjus Wolfbüttell vihast lõõtsutades.

Samal ajal ta astus väikeste sammudega Varmale lähemale — ilma kavatsusega kallale tungida.

Järsku purskas Varma:

»Siin ei ole meil midagi muud peale looduse seaduse. Võtke seda arvesse!»

Ta hoiak oli nii ähvardav, et Kirve Kurt seisatus. Kohe ta kogus end ja karjus:

»Pidage meeles — vähemalt kuus aastat saate. Ja nüüd relv siia!»

Varma taganes sammu ja sellest hoost põrkus tal püssilaad vastu maad.

»Ei iialgi!»

Samal hetkel kõlas pauk. Kurt Wolfbüttell ahmas kätega õhku, vaarus ja kukkus siis selipidi samblasse. Mõned viivud kestnud rõginalle järgnes vaikus. Laeng oli tabanud Kirve Kurti otse silma. Kogu nägu oli täis püssirohusuitsu täppe ja kübemeid, vaid kitsad verenired ilmusid palgele. Laeng tabas teda mõne sammu pealt, seetõttu oli hajunud haavlite märkegi üsna vähe. Peaaegu vägivaldse tahteponnistusega rebis Varma end tardumuse sarnasest asendist välja ja ruttas ohvri juurde. Kurt Wolfbüttell ei avaldanud vähemaidki elumärke.

Kes usuks seda, et Kurt Wolfbüttelit tabas saatusliku õnnetuse tõttu lask võõra jahimehe relvast? Peale Jumala taevas ei usuks ükski seda Varma tunnistust. Maailm tembeldaks teda oma vihavaenlase Kirve Kurti tapjaks. Ta kuulatas hetke, kas pole ümbruses koera kilkamist, tulija samme. Talle tundus korraga, et ta on imeliku saatuse tööriist, kes pidi suurekõrvelased sellest väikesest türannist vabastama. Talle ei meenunud hetkekski lähemas politseiasutuses meldimise võimalus. Ka surnuna ei pea sel mehel olema võimalust Varmat ja ta peret hukutada!

Selliseid õnnetusi on jahil ka küti enese käe läbi juhtunud — tärkas mõte. Kirve Kurt lamas seliti, kolmeraudne risti jalgadel. Kuidas ta võis seda unustada! Õnnetuse ohvriks langenud jahimehe relvast polnud ju ühtegi pauku lastud. Ta kummardus ettevaatlikult ja päästis Kurt Wolfbütteli püssi esimese trikli. Kolmeraudne hüppas paugust ja vajus siis otsaga samblasse.

See oli siis lõpuvaatuse eelviimane samm. Kodus ootasid teda murelik perekond ja pakitud asjad. Sinna randa, kus tal seisis juba ammu valmis vaadatud mootorpaat, oli vaid kümne kilomeetri pikkune teekond. Tal polnud üldse vaja otsustada. Sündmuste vääramatu ahel dikteeris ise ta sammud. Üht ta aga teadis — äsjatekkinud rasket murekoormat tuleb tal kogu elu üksi kanda. Seda ei saa ta ei oma naise ega kellegi muuga jagada. Truuna vanale jahimehe kombele kergitas ta langenule kübarat ja pöördus siis rutates laande, sest hommik-taevas sündis juba uus päev.

Kodutse' tsirgu'

Egä päivä sünnü aigu,
Egä hämäriku paigu

Lennäs varessit nink hakke,
Nii et taivas oll neist sake,

Jagelden nink tiirelden,
Maja kottal piirelden —

Hommingul iks söödämaale,
Odangul jäll koduraale —

Üle Sinu-minu maja
Lennätä neil olli vaja.

Luudu mustass, tettü ahass,
Keäki neid ei omass tahass.

Kuulnu ilmsi nink kui maanu —
Niida ematsess nä saanu.

Lennäs siivuliste rodu
Üle Sinu-minu kodu.

Lennäs siivuliste rodu —
Too oll kodu, too oll kodu ...

Murepäivil

1.

Seon sügüsliku kulla paisten
Sa istut nii kui unenäon,
Nink aigki nigu püsüss saisten
Su ümbre vaiksen tunniveon.

Sa istut näoga päivä sisen
Nink silmä' omma kinni Sul,
Om rammetus Su olemisen,
Ent rahutus Su otsmikul.

Nii istu võit Sa pikki tunde,
Ent kas om puhkamine seo?
Ei vao Sa eälgi niida unde —
Jäll tuksaus kaüp üle näo ...

Jo Sinun kaomata püsüp
So põhiline mure kõik,
Su nägu nigu hirmul küsüp:
Kas viil ei ole otsan kõik?!

Kuis egä Sinu poole saadet mõtte teräst
Mul nõsep mure Sinu olemise pärast!

Seo mure nõsep, kasvap, püsüp, vaiva valap
Nink nigu rabakamara all turvas palap.

Su nägu väikuss jäänü om nink häälekene
Lääp järest piinümbäss nink om kui latse kõne.

Su väsün silmä enge sissepole kaeva,
Sääl vannu vaive manu tulnu vastse vaiva.

Küll ümbretsõori puien kulda om nii pallu
Nink sinitaivan määnestki ei ole vallu,

Ent Sinu silmä ütteviisi jäävä kurvass
Kui oless vahti neil iks üts nink sama turvas.

Kui süärest om pellätedü elulust,
Sis illus ilm nink maa om kõik ütssama must.

Kalju Lepik

In memoriam

Tuuled on vaibunud, kaskede ladvus
kõneleb õhtu veel kaua,
Järveviir udude sinasse kadus,
jätsin kui, sõber, su haua.

Tuled siis vaikides, õhtune rahu
üle su hõõguvi palge.
Peipsi toob laulvate lainete vahu —
kahvatu, ette su palge.

Kivile istud ja mõtetes vajud
lainete õhtusse kõnne.
Üle su pillavad vaikides pajud
hõbedalehelist õnne.

Hää on siin istudes unelda kahel,
unelda vaikides kaua,
kuni kord õhtuste varjude ahel
katab su lilletet haua.

Vallatu sügis

Sügis on, lehti ees pudeneb teele,
pudeneb alla mu talle.
Siis oma rahutult tüksleva meele
lasen ma tuulena valla.

Lähen ja igast mu sammust jääb lõke
niidule, maanteede veerde,
kuni veel valgete pilvede tõke
zheldab tuiskudekeerde.

Pihlakakobara punase huule
suudlus, mis iharalt röske,
puudutab lehtedel kepsleva tuule
pingule puhutud põske.

Vilet siis vallatult kaskede vahel
sügisetantsudeks puhun,
kuni kord valgete tuiskude ahel
lehed kõik minema uhub.

Eesti kultuurne sajand

Eesti ühiskonna areng on praegu järsult ära lõigatud. Välised sündmused on asetanud sellele punkti, ilma et see sisemise arengu seisukohalt kuidagi oleks õigustatud. Mis järgneb, on esialgu veel täpselt teadmata. Keegi meist pole kaotanud lootust eesti rahva ja eesti kultuuri edasielamisse, kuid selle tulevased sihtjooned on esialgu veel hämaruse peidus.

Praegusel seisuajal pole huvitusega heita pilku tagasi käidud teele ja katsuda mõne äärjoonega iseloomustada eesti ühiskondliku ja kultuurilise arengu tähelendu. Jättes välja igivana rahvakultuuri, võiksime jämedais joontes eesti tänapäeva kultuuri arengut asetada aastaarvude 1840 ja 1940 vahele, hinnata seda sajaaastaseks Kultuurilooliselt seisukohalt pakub huvi olukordade ja arengusuundade jälgimine ka meelevaldsete veerandsajandite kaupa. Milline oli eesti ühiskond aastatel 1840, 1865, 1890 ja 1915? Millises suunas näis eesti kultuur arenevat tookord ja millele nood valitsevad tendentsid tuginesid? Kõige viimase piiriposti, 1940. aasta ühiskondliku ja kultuuribilansi vaatlemine nõuaks aja läheduse tõttu juba omaette käsitlust.

Sada aastat tagasi leiame eesti ühiskonna majanduslikus ja kultuurilises madal-seisus. Olukorra masendavus äratas kõige tulisemais eestlaste sõprades surmamõtteid, ergutades neid rahvapärimisist pääs'ma, mis veel päästa saab. Tõepoolest: »vaba arengu» põhimõttel eestlastele lahkelt kingitud »priius» näitab oma kõige süngemat palet. Väljakurnatud teoori, nälja-aastate tõttu surma suu ääres tundes, katsetab meeleehtlikke vahendeid, et oma elunatukest päästa. Väljarändamine, vene usku siirdumine, mitmed mässud ja vastuhakud sellel süngel ajastul näitavad, et eesti talupoeg on aetud meeleehe'e piirile. Eesti ühiskond, see on käputäis teoorje, peremees samuti peksuhirmualune kui sulane või popski. Kadaklustunud antvärgid mõisas ja linnades ei tule ju enam eestlastena arvesse. Linnaeestlane on äärmisel juhul majateenija või käsi'õõsell. Haritlasi, kes end eestlaseks tunnustavad, peaaegu polegi. Saksa soost estofiilide tegevus on vaibunud. Äsjaasutatud »Gelehrte Ehstnische Gesellschaft» katsub veel päästa viimaseid vaimse ja ainelise vanavara rippeid hukkumise pardal oleva rahva mälestusmärgi jaoks, nii nagu hiljuti uuriti liivlasi ja vadjalasi.

Eesti selleaegne kirjandus, see on käputäis eestikeelseid õpetlikke teoseid, mõni hale ja armas rahvaraamat ja sületäis vaimulikku kirjavara, ainult keelelt eestiline. Uued rahvaalgustajad-eestlased Kreutzwald ja Faehlmann jätkavad veel oma eelkäijate-estofiilide radasid, »Kalevipoja» mõte on alles idus. Vaimsest käärimisest,

mis muheneb põhja pool Soome lahte vennasrahva juures, pole siin midagi märkata. Nende väikeste haritlasgruppide huvid ja tegevus, kes eesti asja vastu huvi tunnevad, on suunatud enam mineviku uurimisele kui tuleviku rajamisele. Nikolai I üha rangenev tagurlus kipub neidki huvisid lämmatama.

Mõned üksikud tunnused viitavad sellele, et ka laiemais kihtides midagi liigub ja areneb. Vähesestki kirjandusest äratust saanud rahvamehed, keda rahvalaul, regivärsside veeretamine, enam ei suuda kõita, otsivad oma ehamäärastele tungidele mingit väljendusvormi. Muusika alal leitakse poliitiliseltki sallitud võimalusi. Põltsamaa saksa päritoluga köster Willberg asutab laulukoori, Väägvere koolmeister Taavet Wirkhaus loob esimese puhkpillide orkestri. Need esimesed idud ennustavad kolmkümmend aastat hiljem teoks saanud Suurt Laulupidu.

Kuid veerand sajandi pärast, 1865, pole veel nii kaugele jõutud. Siiski on nii väline kui sisemine arengupilt tohutult muutunud. Teoorjus on lõppemas, taludest toimub täie hooga. Eriti Viljandi- ja Tartumaal tunneb talupoeg oma jalgade all kindlamat pinda, astub oma põllul — see tõstab iseteadvust. Talumeeste kõrval on ärksad küla- ja kihelkonnakoolmeistrid uue liikumise pärmiks. Vallaomavalitsuse loomine annab võimalusi algeliseks »poliitiliseks» tegevuseks. Seal saavutatud oskusi tahetakse peagi üle kanda ka laiemale tööväljale. Linnadeski on juba olemas eestilisust käsitöölise ja teiste väikekodanlike kihtide juures, kuigi raskuspunkt asub veel maal ja eesti elu tulipunkt kõigub Tartu ning Viljandi vahel.

Veerand sajandi jooksul on alghariduslik tasapind tunduvalt laienenud, on suurenenud nende hulk, kes pühapäeviti olemasolevast kirjavarast endale on püüdnud algelisi teadmisi hankida selle kohta, mis ümbritsevas maailmas öieti toimub. Tekib üksikuid ärksamate meeste grappe, kus käsitletakse küsimusi juba kogu rahva seisukohalt. Plaanitsetakse ja teostatakse suuremaid ühisüritusi, mille nimed liituvad lahutamatuks nn. rahvusliku ärkamisaja ajalooga: Eesti Aleksandrikooli komitee, Eesti Kirjameeste Selts, »Vanemuine» jne. Osa neist saab teoks alles hiljem, kuid mõtted on juba liikumas.

Pärast Krimmi sõda liberaalsusesse kalduv Aleksander II leebe režiim on sellisteks üritusteks soodne. Isegi kohalikud balti sakslased lõövad mitmel puhul solidaarselt kaasa. Kõik näib edenevat kiire ja soodsa arengu suunas. Talude pärisestmine edeneb jõudsalt, teoorjus kaotatakse, kodukari on lõpetatud. Ilmub rida ajalehti, rohkesti rahvuslikku lüürikat. Muusikalisel alal on tegevus eriti elav. Kõidula nimi hakkab juba omandama oreooli, mis temalt seni pole suudetud röövida.

Kuid teiselt poolt: Kuivõrd nõrgal alusel on tegelikult need rahvuslik-isamaalised õhulussid, kuivõrd lühikeseajalise soodsa konjunktuuri sünnitused! Millised ohtlikud tendentsid ei ilmne selle ootamatult küllusliku õitselepuhkemise puhul! Ühiskondlik kandepeel on siiski veel küllalt nõrk — ärksamaid talunikke on üksikuid ja koolmeistrid, kes oma nälgjalga juures ennastohverdavalt seltskonnategevusest osa võtavad, esindavad siiski liiga kitsast kandejõudu. Nende hariduslik tase on veel üsna madal, teadmised autodidaktiliselt auklikud. Akadeemilise haridusega eestlased on sõrmedel loetletavad, ja needki kõnelevad omavahel ning kodu saksa keelt. Eesti keel on alles pidukõnede ja harva ka koosolekute jaoks. Haritud eesti naiste puudusel on harillaste kodu täiesti saksastunud. Lydia Koidula veel tänaseni valesti tõlgitsetud »abielutraagika» haihtub meie tänapäevase realistliku suhtumise juures olematuks. Pisut ootamatult leiame, et selleaegse rahvusliku liikumise keskne kuju — isa Jannsen — oli osaliselt balti-saksa rüütelkon-

dade teenistuses olev võrdlemisi vähese haridusepagasiga kõster ja tema tütar — rahvusliku ärkamisaja idol, luuletar Koidula, kahaneb pisut ekstsentriliste kalduvustega balti-saksa kasvatusena näitsikuks, kes saksa kodukeele juures vahetevahel pühapäeviti harrastas eestikeelset luuletamist ning lõpuks samasugusest keskkonnast läti arstiga veetis üsna õnneliku abielu. — Ainult sellelt seisukohalt võime mõista seda järsku murrangut ja seebimullide lõhkemist, mis ärkamisajale järgnes.

Ärkamisaja kirjandus, selle ideoloogia ja kunstilised avaldused on kõike muud kui eestilised. Saksa romantiline rahvuslus ja sellele järgnenud väikekoodanlik-biedermeierlik ilutsemine — need on mõduandvad ajastu vaimusele. Luule jälgib saksa eeskujusid ka siis, kui otsesed tõlke-eeskujud pole kindlaksmääratavad. Laulatakse eestikeelseid, kuid saksa või saksapärase viisidega isamaalaule. Eestlasest kunstniku Köleri maalidel pole vähematki sidet eestlusega. »Kalevipoeg« on vaevalt jõudnud ilmuda ega oma veel mingit populaarsust peale väheste asjaharrastajate ringide.

Baltlusega püüab selleaegne juhtiv kiht hoida võimalikult häid suhteid. Mõned riivamised ja seisukohavõtud baltluse, eriti tagurlike rüütelkondade ja pastoreite vastu pole põrmugi radikaalsemad balti pisut vabameelsema linnakodanluse omast. Sakslaste agar osavõtt laulupiduharrastusist näitab, et seal hästi mõisteti kasutada olukorda, et ärkavat rahvuslikku eneseavaldusetungi kahjutule teile juhtida. »Isamaa« mõiste pole veel üldse lahkunud sellest pinnalt, millel balti sakslased oma siinset »Heimatit« palvlesid. Kaks keelt, üks meel — see Soomes umbes samal ajal läbilõõnud ideoloogia kipub ka meil pinda võtma, hoolimata sootuks erinevaist poliitilisest, majanduslikest ja sotsiaalseist suhteist eri keeltegruppide vahel. Ärkamisaja tegelaste järglaste kiire saksastumine on selle kõige veenvamaks tõendiks

Loomulikult on olemas ka teadlikku opositsiooni selle ametliku suuna vastu, kuid see pole veel põrmugi silmapaistev ega mõjukas. Üksikud opositsionäärid on skeptilised erak-haritlased nagu Kreutzwald Võrus, teised asuvad kodumaalt eemal nagu Köler. Lõuna-Viljandimaal radikaalselt majanduslikke ja poliitilisi uuendusi nõudnud Adamson-Petersonide grupp on põrganud vastu seina ja liitunud hiljem ametliku suunaga, asudes Eesti Aleksandrikooli heaks töötama. Üldiselt loodetakse tulemusi saavutada ikka veel sõbralikus ja leplikus koostöös balti sakslusega.

Olukord on soodus vahepeal pinnale kerkinud rahvusliku haritlaskonna uueks saksastamiseks. Miks see siiski ei toimu? Miks 15—20 aasta jooksul siiski ülekaalu saavutab radikaalne tiib, kes asub teravalt arvustama baltluse poliitikat ja läbi suruma põhjapanevaid reforme, toetudes seejuures osaliselt Vene riigivõimule? — Vastus on üsna selge: Balti sakslus ei oska olukorda kasutada, lastes mööda minna soodsa võimaluse eesti haritlaskonna elimineerimiseks. Katsed, juhtida rahvuslikult ärksat eestlaste kihti endale soodsas suunas, jäävad juhuslikeks ja ebatõhusaiks. Baltlaste ringides ei arvestata küllaldaselt eestluse sisemist jõudu. Eriti aadliringkonnad on kramplikult ja kangekaelselt vastu igale nähteale, mis eestlast võiks talupoja tasemelt kõrgemale tõsta. Eesti haritlaskond otsib ligipääsu saksluse ridadesse, et oma arvates lojaalselt koos töötada kodumaa (»Heimati«) kasuks, kuid kohtab külma vastuvõttu ning eemaldub. Radikaalne opositsioon saab toetust nüüd ka seniselt enam-vähem haritud juhtkonnalt. Sel taustal toimuvad hiljem ärkamisaja võitlused — ühelt poolt kõigest saksluse arvustamisest hoolimata siiski põhiliselt lojaalne grupp ja teisalt need, kes ei usu mingisse koostöösse ega kompromissi balti sakslusega — sel ajal kahtlemata julge ja ootamatu seisukoht.

Taas veerand sajandit hiljem oleme keskkõige tumedama tagurluse ja venestuse ajastut. Viibime ärkamisajale järgnenud pohmeluslike meeleolude sünges õhkkonnas. Aleksander III ajal ametlikult määravaks pääsenud maruveneliskus on kõike muud kui soodne eesti rahvusliku ühiskonna arengule. Poliitiline kriis langeb kokku majanduskriisiga. Talunik maadleb talumaksudega ja krediitkassa võlgadega. Üldised sotsiaololud on eriti maal isegi halvenenud, suurearvuline maaproletariaat on äärmiselt viletsas olukorras.

See madalseis peegeldub ka kultuurielus. Kõik ärkamisaegsed suurüritused on kokku varisenud või varisemas. Alguses enam ideelisel kui isiklikul pinnal tekkinud vastolud on kujunenud väiklaseks isikute ja kitsaste rühmade omavaheliseks nääklmiseks. Uus tegelaspõlv, kes on astunud surnud ja maapakku siirdunud eelmise põlve asemele, on äärmiselt idee- ja põhimõttevaene.

Kirjanduses ja ajakirjanduses on märgata tunduvat tagasiminekut. Seniste soliidsete ajalehtede asemele kerkivad isegi kõmulehed esile. Pealekaebamised ja ostetavus on ajakirjanduses tavalisiks nähteiks. Kogu vaimset õhkkonda iseloomustab julgusetus ja lootusetus, mis teravalt erinev ärkamisaja roosilisest optimismist.

Ent pinna all on siiski liikvel hulk positiivseid jõude. Raskusist hoolimata tekitab ikka enam iseseisvaid talunikke. Linnades vallutavad eestlased ühe majandusliku positsiooni teisi järele. Majateenijast ja käsitöösellist saab meister ja väike- ning keskkaupe, kes ei häbene isegi perekonnas eesti keelt kõnelda. Üldine hariduslik tase on suurel määral tõusnud. Eesti akadeemiline haritlaskond kasvab kiires tempos ning organiseerub. Samaväärsuse taotlemise katsed saksa üliõpilaskorporatsioonidega ei anna tulemusi. Nagu korduvalt varem annab ka siin eemale-tõukamine hoogu puhtrahvuslikul alusel koondumiseks.

Muudki tunnused viitavad vaimsuse muutumisele. Maapaos viibiv Hurt alustab suurejoonelist rahvaluulekogumist seekord juba puhtteadusliku metoodikaga, vastandina omaaegsele Kreutzwaldi romantilis-didaktilisele käsitlelusele. Tulemused on tülatuslikud. Rahvas haarab igast eneseavalduse võimalusest kinni, mis poliitilisel surveajal lubatud.

Lojaalsus balti saksluse vastu on muutunud teravaks kriitikaks ja hoogsaks sak-savastaseks propagandaks. Bornhöhe, Saali ja Järve ajaloolised romaanid on propagandakirjandus sõna otseses mõttes. Valgus ja varjud on äärmise tõhususega asetatud, et mineviku taustal tõelda seda, mis oleviku isikute ja olude kohta polnud võimalik lausuda. Teislt poolt tuleb kirjandusse Juhan Liivi realismiga hoopis uus, puhteestiline joon. Pääseb esmakordselt maksvusele Eesti oma olude ja probleemide vahenditu ja võimalikult tõetruu kujutamine. Haava ja Söödi nooreeagi luules on juba tunda ärkamisaja epigonismi kõrval uusi ja siiramaid toone. K. A. Hermannil »Postimees» on kogu oma tagasihoidlikkuse juures siiski rahvuslikes küsimusis hoopis kindlamalt ja julgemalt häälestatud kui sama ajaleht Jannseni ajal.

Muusikaharrastus kestab. Kuigi järgmistel laulupidudel puudub esimese vaimus-tus, on osavõtt nendest tegelikult suurem, kunstiline tase kõrgem ja stiil osalt rahvuslikum. Näitekunsti-harrastus levib kiiresti nii linnades kui maal, kuigi al-guses harrastatakse ebakunstilisi jante ja magus-läägeid laulumänge. Algupärane rep-ertuaar puudub peaaegu täiesti.

Sellisena peame käsitlema pilti sellest väliselt nii lohutamatus ajast. Muidu po-leks kuidagi mõeldav see kiire areng, mida märkame igal alal aastatel 1900—1915. See on jõudekoguv madalseis. Kuigi ärkamisaegne juhtkond on hävinud, esimesed

haritlasperekonnad saksastunud — siiski on rahvusliku mõttelaadi kandepind laienenud, on arenemas uus ju rahvuslikumalt mõtlev haritlaskond, eestikeelne ja -meelne ka argielus. Esimesed rahvusliku algupära taotlused hakkavad ilmnema loova kunsti alal — esmajoones kirjanduses.

Nii on loodud eeldused järgneva perioodi üllatavaks õitsenguks. Mitte üksi iseseisvusaja saavutused polnud imetlusväärsed, ka juba sellele eelneval perioodil on mitmel kultuurialal jõutud hinnatava tasemeni.

Maaülasõja puhkedes on eesti ühiskond diferentseerunud ja stabiliseerunud. Talupoja ja väikekodaniku kõrval on kerkivat suurtõdantlust, tööliskond on teadlik oma olukorras ning püüab seda sihikindlalt parandada. Akadeemiline haritlaskond on jõudnud jaguneda eri ilmavaadetega gruppideks. Eesti ühiskonna arengu mõte on juba üsna selgesti fikseerunud — nii juhtkonnal kui ka rahva enamikul on selge, et ei balti sakslusega ega Vene riigivõimuga pole loota koostööd, millest eestlusel oleks kasu. 1905. aasta sündmustes avaldub see kaheindelisus üsna ilmekalt, kusjuures teravam piik on suunatud siiski baltluse vastu. Selleks mõjub kahtlematult kaasa esmajoones maal valitsev sotsiaalne viletsus. Eesti ühiskond ise on 1905. aasta sündmuste puhul teravalt lõhestunud kaheks. Omavahelised kihivastolud on juba küllalt teravad, et omandada konkreetset poliitilist ilmet. Ärkamisäegsete võitluste aeg abstraktsete ideede pärast on möödas.

Hoolimata kurbadest tulemustest ja välistest oludest tingitud nurjumisest on 1905. aasta sündmused näidanud, et eesti ühiskond on poliitiliselt teatud määran küps ning võimeline enese eest seisma. Iseseisvuse mõte hõljub eriti 1905. aasta sündmuste verise järelselgituse mõjul õhus, seda pole ainult veel laiemais ringides avalikult välja öeldud. Maaülasõja alguseks on eesti ühiskond valmis 1917/18. aasta sündmusiks — sobiv pind on olemas, on tarvis ainult käärimapanevaid ideid, millised saadakse Vene revolutsiooniliselt liikumiselt — et siis hiljem sellega vastollu sattuda.

Eesti elu keskpunkt on sajandi vahetusest alates aeglaselt, kuid järjekindlalt nihkunud Tartust Tallinnasse. Nii kodanliku tiiva majanduslik raskuspunkt kui töölislükumise keskus asuvad seal. Hariduskeskuse püsümise tõttu Tartus ja seni kestnud pisut ühekülgse kirjandus-kunstilise vaatekoha rõhutamine ka ühiskondlike nähte valgustamisel on seni »Tartu renessansi» kõrval jättnud liiga varju need sündmused, mis samal ajal toimusid Tallinnas. »Teataja» ümber koodunud ringkonna tähtsus eesti ühiskonna arengus polnud vähem tähtis »Postimehe» ringkonna omast. Tallinna linnaomavalitsuse vallutamine eestlaste poolt ja suurejoonelise »Estonia» teatrimaja püstitamine kõnelevad vaidlematult Tallinna eestluse tugevast elujõust.

Kogu see ühiskondlik muhenemine peegeldub ka kultuurielus, kus küll primaat on vaidlematult Tartul. Eesti tütarlaste gümnaasiumide asutamisega on tõhusalt astatud vastu senise eesti haritlaskonda varitsenud suurimale ohule — kodude saksastumisele. Üliõpilaskonnas on balti-saksa traditsioonid veel küllalt tugevad, kuid teiselt poolt kohtame enam rahvuslikku sihikindlust kui kunagi varem. Eesti keel on juba vastuvaidlematult haritlaskonna koduseks ja seltskondlikuks keeleks. Ajakirjanduses on »Postimees», »Teataja» ja »Uudised» juba mõõtmetega ajalehed nii väliselt kui sisuliselt. Peale Pätsi ja Tõnissoni on ka teisi, »joonealuseid» ajakirjanikke, kelle saavutused juba sel perioodil on jäänud püsima eesti kultuurilukku. K. A. Hindrey »Sädemete» tase on iseseisvuseajalgi peaaegu saavutamata ja

Juhan Luiga kirjutab oma esimesi ajakirjanduslikke esseid, mille prohvetlik mõtetelgus meid praegu veel hämmastab.

Rahvusteaduste alal käib palavikuline vanavara kogumis- ja korraldamistöö, eriti ainelise rahvakultuuri säilitamiseks. Ei puudu ka juba teaduslikud käsitluskatsed. V. Reiman katseb esmakordselt kirjutada eesti ajalugu eestlaste seisukohalt. Eesti keel teeb paarikümne aasta jooksul tohutuid edusamme. Praeguse moodsa eesti keele alused on igatahes juba maailmasõja alguseks loodud, kusjuures on tegevad nii keelemehed J. Aavikuga eesotsas kui ka kirjanikud ja ajakirjandus.

Kunstialadel on saavutatud tulemusi, millest üsna paljud on jäänud seni ületamatutena püsima. Kirjanduses ei võida loorbereid mitte üksi noor-eestlased, vaid ka vanem generatsioon saavutab oma meistritaseme. Vilde kirjutab oma jutustusi, millest terve rida kuulub eesti novellide paremiku hulka. »Pisuhänd» on ikka veel eesti parimaid komöödiaid ja eesti paremat romaani otsides tuleb ühe kandidaadina paratamatult arvesse »Mäeküla piimamees». Kitzberg kirjutab esimesed enamvähem kunstilisile mõõtmeile vastavad draamad. Juhan Liivi hilisperioodi lüürikast kuulub hulk palasid eesti luule raudvarasse. Kõnelemata nooremast generatsioonist, kes »Noor-Eesti» sildi all endale hoolimatult teed murrab ning eesti kirjanduse kolikambrit saksa tolmust ja vene mudast tuulutab. Suutsu »Tuulemaa» on tihedamaid luulekogusid kogu eesti lüürikas ning Tuglas on saavutanud juba oma stiiliküpsuse, millel on suur tähtsus eesti keele ja kirjanduse ajaloos. Tuglase esseedes esineb esmakordselt laia silmaringi ja sügava eruditsiooniga kriitik. Ridala lüürika ja Lutsu »Kevade» omavad samuti püsiva koha eestikeelse kirjanduse riivil. Aeg on märkamatuks küpseks saanud meistriteoste loomiseks, mis kõik äkki valmivad umbes tosina aasta jooksul (1905—1916).

Kunstis on samuti tunda uusi tuuli. Laikmaa ja Kristjan Raud süvenevad eesti loodusesse. Noorem generatsioon on ammu loobunud Peterburi tolmunud klassitsismist ning Düsseldorfis tardunud vormikultusest, kõik rühivad Pariisi. Triik, Mägi, Nyman, Koort — kõik loovad juba hoopis uues stiilis, kuigi suuremalt osalt veel Euroopas ringi rännates. Need nimed on sootuks enam seotud oma maaga kui Köleri, Weizenbergi, Adamsoni või Maibachi kunst.

Sel ajal hakatakse looma ka eesti muusikat, esialgu veel vähenõudlike koorilaulude näol. Kuid üha enam ilmub loomingut nõudlikemas vormes. Kui Läte ja Türrpu veel vanades traditsioonides siplevad, siis Saare, Lüdigi ja Kapi looming on järsk loobumine sellest stiilist, millises on seni veeretatud laulupidudel eestikeelseid laule. Ja Tobiase isikus kerkib meie ette äkki mõõtmetega helilooja.

Eesti kunstileater on saanud oma traditsioonid. Mitmekülgsest haritud teatrijuhid nagu Menning ja andekad näitlejad nagu Pinna panevad aluse eesti elukutselisele teatrile, mis iseseisvuseaja lõpul saavutas vaidlematu rahvusvahelise taseme. Maal tegutsetakse andunult ja innuga asjaarmastuslike teatriharrastustega, kusjuures peale Kotzebue ja teiste saksa jantide on kasutada juba algupärast repertuaari.

Eel-iseisvuseaegne Eesti on mitmeti küpsem, kui me seda võib-olla seni oleme tunnustanud. Me omame sellest perioodist rea saavutusi, mis seni on ületamatud ja omavad püsivat väärtust mitte üksi arengu seisukohalt, vaid ka absoluutselt. Eeldused selle taseme saavutamiseks löid ühiskondlike tegutsemisvõimaluste avarumise koos majandusliku iseseisvumisega ja hariduse levik ning süvenemine. Kaks sajandit rahuolukorda ei jätnud seejuures mõju avaldamata. Siiski oleks ilma

välise vapustavate sündmusteta — Esimese Maailmasõjaga ja selle poolt välja kutsutud Vene revolutsiooniga — eesti ühiskonna lõplik iseseisvumine nihkunud üsna kaugesse tulevikku. Esimene Maailmasõda, nii paradoksaalne kui see näib, tõi eestlastele õnne. Kuid Esimese Maailmasõja puhul lõplikult lahendamata küsimused meist ida ja edela pool kutsusid esile selle otsese jatku, praeguse maailmatulikahtluse, mis seni on olnud eesti rahvale ainult õnnetuseks, ähvardades hävitada ta olemasolu tingimused ja neelata rahva enese. Sõda ei ole veel lõppenud, kuid selle tulemusist oleneb eesti rahva saatus. Väikerahva traagikaks näib olevat asjaolu, et rahva oma jõu ja võimete kõrval etendavad küllalt saatuslikku, mõnikord üsnä otsustavat osa välised tegurid, mis mõjuvad rahva seisukohast paratamatutena. Kuid see on teisest küljest ka põhjuseks, miks sellise väikerahva poolt just välis-olude kiuste saavutatud tulemusi peab kahekordselt hindama.

Eelnevas põgusas ülevaates eesti ühiskonna ja kultuuri arengu käigust viimase sajandi vältel on püütud näidata, kuidas see ühiskond on tihti hoolimata välisest ebasoodsaist tingimusest ning näilisest tagasiminekuist käinud pidevat tõusuteed. Selle tõusutee viimane ja hiilgavaim järk on meil veel kõigil elavalt silmade ees. Seda rängem on taluda seda ühiskonda tabanud välist katastroofi. Meil puudub praegu ülevaade, kui palju senisist saavutustest materiaalsel ja vaimsel alal on hävinud, meie ei tea, kui palju veel võib hävida. Kuid me teame oma ülevaatest saadud kogemuste põhjal, et isegi praegu peitub raskesti kannatanud eesti ühiskondlikus organismis veel küllalt jõudu, et kõige väiksemategi välise eelduste saabumisel hakata parandama saadud haavu ja looma eeldusi uueks arenguks.

Umbset ööd

Käes jälle kesköö igitontlik tund —
ma aina tallan sama tutvat vaipa,
ei lauge vahele nüüd mahu und,

kui valvan mineviku hangund laipa,
ööpiinadest on tuhmistund mu pilk.
Ei ükski võim mind sellest päästa taipa!

Kui sügisudu tilga järgi tilk
taas langeb minutite umbset vihma
ja igal tilgal hirmu võigas vilk,

kui timukas mu kaela ümber rihma
öö kokku veab neil vääramatuil teil
kõik tüdindaju mälestuste kihma.

... Veel läbi ajaloori öödel neil
ma kuulen unesthirmund laste nuttu,
mind halvab sajatuste jääne leil,

mis tääke vahel sumbub hommikuttu ...
Nii peatamata seda ränka keed
sünk ajuvärten kerib ruttu-ruttu.

... Socauru peidus tuhmilt läikvad veed,
muldmättail, murdund oksil ekslen paetu,
granaate hõõguv lend vaid näitab teed:

mis ootab mind, ma mitmel kaalul vaetu?
Kas viimne karjatus ja kogupauk
see lõputähis iga tagaetu?

Kuis ihkasin, et halastav sooaук
siis kodutuma kannatused peidaks,
et puutumata jääks see viimne lauk,

kus kuukiir õnnistava pilgu heidaks!
Nüüd unetusest rammestatud öil
julm unistus kui ikka veel mind köidaks!

... Ah jälle, jälle ahtal künkavöö!
näen hävingu lõpp-pidu hullund ihas,
kus verehurmast, surmast süngel töö!

üks katus teise järel süttib vihas
ja leekidega võidu algab tants
sel murul, kus kord tukslev elu kihas.

— Seal äkki nagu oleks murdund kants,
laut variseb, loom karjatusi hõikab,
et tardub hetkeks pillerkaari vants —

kui vihajumal ehmund rivvi põikab
üks koletis sein põlev õlgadel,
hirm kuivand kõrist karjatusi lõikab

kui valust marruaetud sõrgadel
härghiiglane kui pilpaid mehi tallab
ja puskleb leegitsevail jalgadel ...

— Kuu aknasse taas valguslitreid pillab
kui tookord — nagu elukulund ätt
kõik samast tinahelgist üle kallab.

... Öövalgus nagu kerge higrätt
mu väsimusi ainsana las katta
kui saabub viimne jumalagajätt,

kui tuleb tund, mis valud jaksab matta,
mil ahastusist põimub kauge müüt —
teispoole elu igihalja ratta

siis kulgeb Suure Unustuse küüt.

Orjalaat

I pilt näidendist „Maarahva laulik”.

Ühe Liivimaa kirikukõrtsi juures, pühapäeval enne jüripäeva a. 1819.

Külje poolt tükk kõrtsihoonet. Taamal kaugemal kirik. Laval kaks gruppi inimesi: talumehed ja teorjad-vaimud. Viimased on puha noored, enamasti raskeks tööks vaevalt võimelised, mõni neist päris lapseohtu. Talumeeste salga lähedal talitaja ja kubjas, kes algul vestlevad omavahel. Teorjade-vaimude salk on ilmet ning hoiakult ükskõikne ja murelik, mõni hulgas ka trotslik. Talumeeste kogum on elevil, silmitseb huviga oma tulevase teolisi ja nõutleb isekeskis. Vaimude seas seisab nukker Alo, nende läheduses paar murelikku ema ja Vabadik.

See on siin kontrolliv kogumine teorahva rakendamiseks järgnevasi eelnenud mardipäevaagsele mokalaadale, kus toimusid töölekauplemised.

I nooruk (tüsedam poiss): **Kui oleks oma talu ja oma olemine, siis teaks ja tunneks, milleks orjad.**

II nooruk: **Läheks ära siit hoopis — kaugele maale —**

I vaim: **Kui saaks õieti linna —**

II vaim: **Tahaks veel ühe suve karjas käia —**

III nooruk: **Hea oleks minna metsavahiks —**

IV nooruk: **Mina hakkaks vabadikuks.**

I ema: (hoides oma poja vammusesilust kinni, pöördub peremeeste rühma poole): **Minu poeg on väga nõrga kondiga, ei ole temast veel mõisaorja —**

II ema (vahelerääkides): **Minu Joosep on puutöö peale kange — teeb nii ilusaid lusikaid ja länikuid, vitsikuid ja napakesi ja —**

Kubjas (hüüab sekka): **Lähetе kõik ülehommest mõisapõllule ja loril lõpp.**

Vabadik (püüab oma keele ning tujuga leevendada olukorrast loodud sünget meeleolu): **Noorekese, latsekese, mõistke, mõistke mõistatust: maad om enge varba toetusess, kruusa kõigest küüsealuse täüs — a ärä eläp, latsi om pesä täüs ja esi viil laulap kah. Mis too om?**

I nooruk: **Too on varblane.**

I vaim: **Või vares.**

IV nooruk: **Vares nüüd midagi laulab. See on sisask.**

Vabadik: **Võlss kõik! Too om vabadik, pops, säksakeelen loosreiver — mina! Kos om minu maa? Mõisakirjān ei ole, taluperält ei ole, piiripiindrit ei ole, kupitsit ei ole, tähendäp, ülepää ei ole. A är mina elä nink laula viil kah:**

**Kuule suure Riia ärrä,
ärä sa võta vihasse
egä pane pahasse,
et teid laulul laidetasse,
et teid sõnnul sõimatasse —**

Kubjas (karmilt vahele): Küll me teame, millest sa elad ja millest sa laulad — puha mõisavargusest!

Vabadik (teeseldes pisut vintis olekut):

**Kulle kubjas kullakene,
esänd ellä tsirgukene,
Kubijal om kurja surma,
Kilterel kibeve surma,
Kubjas lääp kohe põrguhe,
Kilter keerudi peräle —**

Kubjas (kärgatades): Ütle, millest sa elad?

Vabadik: Om Jummal loonu lolli — annap ka molli ... (naer mõlemas talurahva rühmas. Talitaja asub posituuri).

Talitaja: Kuulake ja pange tähele: mullusel mardipäeva mokalaadal oleks pidanud kõik teosulased ja vaimutüdrukud endid peredesse ära kauplema, sellesinatse tämuse tööaasta peale. Lahtiseks ei tohi keegi jääda. Teise ameti peale ei tohi keegi hakata. Mujale kogukonda minekuks on mõisa luba tarvis. Linna elama asumine on lubamata asi. Maalt väljaminek on päris sootuks keelatud. Kõik peavad minema mõisatööle. — Siin on nüüd poisse ja tüdrukeid, kellel on aeg täis teole minna. Aga nemad ei ole ennast veel mitte kuhugi tallu ära kaubelnud. Ja siin on talupidajaid, kellel on puudus teorahvast. Nemad ei saa nõndaviisi tarvilisi töötajaid mõisa saata. Nendel on seaduse järgi nüüd õigus siit valitseda poiss või tüdruk ja temaga kaup teha. Homme on jüripäev ja siis peab kõigil pere koos olema. Mõisa töö ei tohi tegemata jääda.

Kubjas (tähtsalt ta kõrval): Talitaja, vaata järele, kas kõik, kes peavad, on siia kokku tulnud. Et kõrvalehoidmist ei oleks. (Kiriku kell lööb mõned paugud — saksa jutluse lõpu täheks).

Vabadik: Kas kuulede, rahvas, kell leije, jutlus om otsan, tallitaja tull kantslist maha nink kubjas istup kõstrepingin. Nüüd tulep armulavva tallitus. (Üldine naer).

Kubjas (Vabadikule): Suu kinni, moka maha! Oled jälle trimbanud!

Vabadik (teeseldes edasi vintisolekut — kuid mitte väga — et karistamatult suud pruukida): Sedämuudu neh. Puhast selget mõisa viina.

Kubjas: Nüüd ei ole joomaag.

Vabadik: A joomakotus om iks küll (osutades kõrtsile), kas sa sedä pikkä hoonet ämp ei tunne? Siin iks suu viltu viina poole, nõna viinakortle poole, kaskahõlma kõrtsi poole.

Talitaja: Ole nüüd ometi vaiki! (Siirdub kontrollima teorahvast).

Kristjan-Jaak (ilmub, üliõpilase mundris, kuid ilma mõõgata. Ta on julge, kindel, lahtise olemisega otsemees. Jääb vaatama).

I ema: Pai talitaja, jäta mu poeg koju, ta ju nii nõrga kondiga, temast ei ole veel mõisaorja.

Talitaja: Ei saa. Käsk on käsk, seadus on seadus.

II ema: Kas ei saaks minu Joosepit kodu jätta, tema on kange puutöö peale, teeb nii ilusaid lusikaid ja länikuid, vitsikuid ja napakesi, kõik uurded sisse ja kirjad peale, tema teeb vokigi valmis, kui veel õppida saab —

Kubjas: Maainimene peab tegema maatööd, meistrimehed tuuakse Saksa-maalt —

Vabadik: A kost neo kupja tuuvasse? Neid jo ei külvetä ega künnetä, a siski neid iks om (naer).

(Alo juurde astub suur mees, metsik rebasenahka karvamütsirumm peas, Alo puhkeb nutma).

Talitaja (Alole): Mis sa ulud?

Alo: Ema on väga haige! ..

Kubjas: Ega meile su ema tarvis pole, astu aga ise platsi.

Alo: Kes see siis ema põetab, kui mina ära pean? (nutab).

Kristjan-Jaak (astub Alo juurde, kes oma õrnuse ja erinevusega kohe ta tähelepanu köitis): Vaene laps! (Küsivalt teiste poole): Laps nutab ja keegi ei aita, keegi ei hooli! (Alo poole): Mis su nimi on?

Alo (tõstab silmad): Alo. (Peidab näo kättesse).

Kubjas: Kes see siin nõnna küsib?

Kristjan-Jaak: Vaba Riia linna pürjer. Tartu suurkooli pealt —

Kubjas: (kahmab mütsi peast, ruttu vahele): Tere, härra! Härra on siis nii suur saks —

Kristjan-Jaak: Mina ei ole kellegi saks, mina olen Kikka-Peedu Jaagu poeg Karula kihelkonnast, Viljandimaalt.

Kubjas (ruttu müts pähe, jämedasti): Mis sa's tahad?

Kristjan-Jaak: Kõigepealt, puncto 1: et see neitsikene rahule jäetakse, ja siis, puncto 2 (Talitaja poole) seletust, mis mõistmatu asi siin nüüd sünnib.

Vabadik (etteruttavalt): Siin sünnüp orjalaat, sedämuudu neh. Mugu võe-tass ja viiäss.

Talitaja: Siin sünnib kõik ammuse korra ja kindla ornungi järgi (talumees-te poole, kes on segunenud teorahvaga): Kas kõik on omad välja valinud? (Jaatav mõmin). Üle ühe teopoiisi ega vaimutüdruku ärgu keegi võtku, muidu ei jatku teistele.

Kristjan-Jaak: Mis võtmine ja viimine see on? Nüüd peab ju maarahvas prii olema. Keiser on maarahva vabaks lasknud. Kas siin siis sellest kuulnud ei ole?

Kubjas: Ei sellest tea meie midagi. Pole siin määrastki priiust. Kes ei ole ise end tööle kaubelnud, viiakse vägisi. Ei siin pole kedagi priid ega vaba.

Vabadik: Üts vabadik om siski ...

Kristjan-Jaak (ägenedes): Kuidas!? See ei või olla! Siin on keisri seaduse vahele segatud! Siin ei anta maarahvale tema õigust! (Üldine elevus. On kuulda sõidu müra).

Kubjas: Tasa, tasa, noormees, siin on suuremaid õigusemõistjaid —

Kristjan-Jaak: Õigus on kõigile ühesuurune —

(Lavale ilmub kõrge linnaproua, teener taga, kandes käes midagi. Proua on ärritatud).

Proua: Kes on seda teinud? Kes viskas? Kuidas seda tohib?

Kubjas (alandlikult ette): **Mis on armulisel kõrgel proual kaebamist?** (Häält tõstes, rahva poole): **Süüdlane peab saama karistatud!**

Proua (osutades päevavarju otsaga kubjast): **Kes tema on?**

Kubjas: **Selle mõisa kubjas, kelle rahvas see siin on.** (Talitajale): **Talitaja, mine too armulisele prouale tõllast klapptool, seal peab olema. Küsi kutsarilt. Kõrge proua ei või ometi seista!** (Talitaja täidab käsu. Kubjas uuesti proua poole kummardudes): **Palun kõrgeaulist prouat ütelda, kes on üle astunud ja mis ta on teinud. Keppi peab ta saama!**

Proua: **Kui mina ennist siit mööda sõitsin jumalateenistusele, siis visati minu tõlla sisse see hirmus asi** (osutab miski mügerikku teenri käes). **Mina aga ei tahtnud ennast enne kirikut sellega vihastada ja tulin nüüd pärast saksa jutlust.**

Talitaja (nõrdimuses): **Kes viskas selle?** (Võtab teenrilt mügermuse).

Kubjas: **Kes viskas? Ütelgu ruttu, egas kõrgeauline proua või ometi siin oodata kuni õhtuni!**

(Vaikus).

Proua: **Jah, kes viskas see kivi või see mis?**

Hääl rahva seast: **See ei ole kivi.**

Proua: **Mis see siis on?**

Hääl: **See on aganaleiva kakk.**

Vabadik (enda ette): **Oh sa rummal, esi and hendä vällä!**

Kubjas: **Ähähäh! Ta teab, mis see on, tema see viskaja oligi. Tule välja, astu ette!**

I ema: (astub aralt ette).

Proua: **Naisterahvas — ja viskab!**

Kubjas: **Ena mul eite, tal leiba juba loopida!**

Proua: **Kas see on leib? Kas seda söövad inimesed?**

Vabadik: **Sedämuudu neh. Kas provva ei võtass pruuvi?**

Talitaja: **Mispärast sa viskasid?**

Kubjas: **Ta oleks võinud ju kõrgeaulise proua ära tappa.**

I ema: **Egas ma kurja pärast. Ma tahtsin näidata, mis viletsus meil on. Sak-sad ju meie juurde seda nägema ei tule.**

Proua: **Kas siin kõik söövad niisugust, niisugust — leiba?**

Vabadik (osutades kubjast): **Temä mitte.**

Kristjan-Jaak: **Mul on kahju, et kuulun nende väga väheste hulka, kes sel-lest viletsusest on pääsnud, et niisuguseid rohkem ei ole.**

Proua (möödab teda küsiva pilguga).

Kristjan-Jaak: (kerge kummarduse ja mütsi mahavõtmisega): **Studiosus Peterson Tartust.**

Proua: **Väga kena. Ka mina sõidan jälle Tartu. Olen siin maal esimest kor-ka — ja kohe juhtus minule niisugune sürpriis. Iseäralik komme, nõndaviisi oma petitsioone avaldada ...**

Kristjan-Jaak: **Teistviisi nad seda teha ei saa — siin on aga veel iseäraliku-maidki kombeid ...**

Proua: **Missuguseid? Kui huvitav! Jutustage mulle. Ma tahan oma lähemal vastuvõtul minu külalistele rääkida ja kõigepealt seda, kuidas mind siin pea-aegu surnuks paluti ...** (naerab heledasti, kubjas itsitab kaasa).

Kristjan-Jaak: Ehk armuline proua räägib siis seal muudki huvitavat sel-
lest rahvast ...

Proua: Ja muidugi! Jutustage!

Kristjan-Jaak: Laskem parem rahval enesel seda teha. Vabadik, selgita sina
kõrgele prouale seda elu siin.

Vabadik (kõhatab, heidab võidutseva pilgu kupjale).

Kubjas: Ei, ei, kõrgearmuline, see mats on purjus!

Kristjan-Jaak: Ei paista olevat, ja kuigi natuke, siis in vino veritas ...
(Proua noogutab naeratades).

Vabadik: Viina veeretäs ... sedämuudu neh ...

Kristjan-Jaak (Vabadikule): Jutusta aga julgesti.

Vabadik: Sedämuudu, et ... kaege, saksaprovva, ti sõitsite siiä kuuvve ho-
besega. A meil om siin terve karjakene hobesemuudu inemisi, kel kõigil om
turjapäl kuus esändät nink saksa. See om kange rahvas! (Osutab kõige ki-
duramat poissi vahepeal jälle omasse gruppi eraldunud teonoorte seast): Ets-
kae sedä poissi! Esi om tä tillukene nigu kusiraudsik, a virk nigu kimalane —
nink kannap kuklā päl kuut esändät nigu ma jo ütli. (Loetleb sõrmede abil):
edimäne om peremiis: leiväesä nink moonamassja, tõukap teda ja saadap mõi-
sacrjusehe; tõine om kubjas: kurimiis nink kepiandja, tohep lüvvä kolm huu-
pi, a kui rohkemb johup — kes sääl man siis lugeman om?, kolmas — aida-
miis, üts samm ülembmiis, avitap takast, kui kubijal vihast puudu tulep, nel-
lās — opman: ülekõige käsümiis, viies mõisaherr: suursaks nink perisjum-
mal; kuuvves — tallitaja: kõige muu võimu hännähoitja. (Pöördub peremeeste
grupi poole): A neo omma peremehe nink talupidäjä, nemä saatva 300 päivä
aastan üte hobose, nink kats teoorja mõisatüüle. (Teeskleb kergelt vintisole-
kut): Nemä omma lollemba üle terve kihelkonna: nemä teeva 300 kõrd aastan
ütte nink samma lollust.

Üks peremeestest: Mis sa lõõbid! Mis siis sinu arust tegema peaks?

Vabadik: Nakka vabadikuss — istu põllu piindre pääle, kükütä suu servä
pääle —

Peremees: Ja söö sütt ning salva savi!

Vabadik: Ei, ma süü seni väikeisi nipikivikeisi.

Proua: Kui huvitavalt nad kõnelevad, ma ei saa küll kõigest hästi aru, aga
trés interessant. Aga mis siin praegu tehakse?

Kristjan-Jaak: Ühed orjad valivad enesele teisi. Vaadake siin, see neitsi-
kene (osutab Alo't) ise nagu pungakene, aga temale ei too see kevad muud
kui nuttu ja silmavett (Alole): Räägi kõrgele prouale, mis haiget sulle tehakse.

Alo (ainult nutab tasa õlgade rappudes).

Proua: Mis on, vaene tütarlaps?

Üks tüdrukuist (kuna Alo ei vasta): Ta peab oma haige ema ilma abita jät-
ma ja ise võõra sundimise alla minema.

Proua: Kuidas see nii?!

Kristjan-Jaak: Ta peab minema üheks nende sekka, keda 300 korda aastas
mõisa saadakse.

Proua: See ei ole võimalik! ...

Kristjan-Jaak: Isegi keisri seadus ei saa selle vastu, sest mõisahärrad tee-
vad siin oma tahtmist ... (Kõik vaatavad prouale).

Proua (tunneb piinlikkust, siis äkilise impulsu mõjul): **Mina vabastan selle tütarlapse! Mina võtan ta enda juurde.**

Kristjan-Jaak: Sellest ei parane aga ta haige ema seisukord.

Proua: Siis jääb tütarlaps seniks oma ema juurde, kuni see terveks saab ja tuleb siis minu juurde Tartu.

Alo (sööstab proua käele suud andma): Suur, suur tänu, kõrge ilus proua!

Proua: Kuidas on su nimi, ilus laps? (Teenrile): Kõik üles märkida.

Kubjas: Ei tea, kuidas meie härra selle peale —

Proua: Mina korraldan.

Kristjan-Jaak: See ei paranda kõikide olukorda. Neil teistel on kõigil oma mure. (Teorahvale): Poisid ja tüdrukud, pajatage!

I ema (trügib ette): Minu pojakene on väga nõrga kondiga, ei temast ole veel mõisa orja.

II ema (vahele): Minu Joosep on kange puutöö peale, teeb nii ilusaid lusi-kaid ja länikuid, vitsikuid ja napakesi, tema teeb puu peale kohe nii peenike-sed kirjad, nagu kõrgel proual siin on (Küünitab käega proua pitse puu-dutama).

I vaim: **Võtke mind ka linna!**

(Lähenevad teised vaimud, nende taga noorukid).

Proua (tõuseb püsti, on kitsikuses, nähes nii suurt abivajajate hulka, siis otsustavalt): **Allons! Head päeva, studiosus, Tartus loodan teid näha.** (Ühes teenriga ära. Sõidumüra varsti kaugeneb).

(Paus).

Üks vanamees (peremeeste hulgast, astub Kristjan-Jaagu ette, murelikult-uurivalt): Kuidas on selle priikslaskmisega? (Massi kogu tähelepanu suundub Kristjan-Jaagule, järgneb tarbekohtadel reageeringuid). **Kas on ike õige? Kas minu silmad seda veel näha saavad?**

Üks hää: **Ei näe sina vabadust!**

III nooruk: **Agas noorhärja ju ütles!**

IV nooruk: **Keiser on käsknud, aga mõisnikud ei anna käsku kätte!**

I nooruk: **Talitaja! Seletagu talitaja!**

Talitaja (vaikib nõutult).

Vanamees: **Noorhärja, noorhärakene! Ega sa ei peta? Ega sa ei eksi?**

Kristjan-Jaak: Selge tõsi! Kindel asi!

Vanamees (liigutusega): **Kas saavad — kui saaksid minu silmad seda veel näha? Siis võiks ma küll nagu õnnis Siimon piiblis omad silmad rahuga kinni panna. — See oleks nii suur õnn — nii suur nagu ei olegi — nii suur nagu Õnnistegija sündimine!**

I nooruk: **See oleks nii suur õnn, et kui see käes, siis ei maksa kellelgi üle-pea ära surra ja maa pealt ära minna!**

II nooruk: **On see ikka nii?**

Kristjan-Jaak: **Ma kõnelen õigust. Maarahvale on priius antud. Nüüd ka siin Liivimaal, nagu kolme aasta eest Eestimaal.**

Vanamees: **Oh Jumal, oh Jumal!**

II nooruk: **Agas kus see priius siin on?!**

Üks talumeestest: **Pole siin ka ühtegi priimeest Eestimaalt nähtud ...**

Kristjan-Jaak: **Mõisad ei lase ju inimestel liikuda.**

III nooruk: **See asi tuleb selgeks teha!**

IV nooruk: **Lähme mõisa!**

Palju hääli: **Lähme jah! Mõisa! Mõisa!** (Suur liikumine). **Meie õigus! Keisri seadus!**

Kubjas: **Milleks mõisa? Mina olen siin.**

Vabadik: **Sedämuudu neh, temä esi omgi tuu terve mõisa ja perisherr kokku.** (Üldine naer: ho-ho-ho-hä-hä-hä!).

Kubjas: **Ei ole siin hä-hä-tamist midagi. Vaat' kui ütlen opmani-härrale! Või nemad hakkavad mässama! Nemad lähevad mõisa! Mõisa lähete ülehomm koiduajal, ader seljas ja moonakott kaelas! — Loril lõpp! Muidu sünnib teil siin niisama kui toona Kokenohvi ja Kaugersohvi meestele — nahk maha ja tuhk peale. Siberisse ja mättasse! — Ja nüüd võtku talumehed omad teopoisid ja vaimutüdrukud ja kasige kõik koju! Talitaja, anna käsk!**

Talitaja: **Rahvas, minge koju!**

I nooruk: (Kristjan-Jaagule): **Mis peame tegema?**

Vanamees (abitult): **Kuidas siis jääb selle priiusega, kulla noorhärra?!? (Üldine küsimuste kõmin).**

Kristjan-Jaak: **Priius on maarahvale keisri poolt alla kirjutatud. See peab teile kätte tulema, oodake veel veidi.**

Vanamees (väga kurvalt): **Jälle oodata! Veel oodata! Ei mina küll jõua seda ära oodata, olen oma vana südame juba tühjaks oodanud —**

Kristjan-Jaak (tuliselt): **Mina seda asja nii ei jäta! Ma tahan kõnelda Tartus ja tahan pärida Riias. Ma tahan läbi käia kõik kohad! Ma tahan nendele seal ütelda, kuidas siin maal priiust kätte mõõdetakse!**

Hüüded: **Ütle jah! Kõnele jah! Seleta kõik!**

Kristjan-Jaak: **Ma ei taha enne puhata, kui teie oma õiguse olete saanud. (Võtab mütsi peast). Minu sõna ja tõotus selle peale! — Ja nüüd, Jumal teiega, armas rahvas! (Kiirel sammul ära).**

Vanamees (talle järele hüüdes): **Jumal sulle kaasa, hea noormees!**

Kõik (paljastavad pea ja vaatavad Kristjan-Jaagule mure ning lootuse ilmega vaikides järele).

Kristjan Raud joonistajana

Elu- ja arengujooni

»Joon on midagi abstraktset ja joontes joonistamine samuti, sest midagi pole olemas ainult piirjoontes. Igal asjal on oma pind ja pinda piiravad jooned. Joonistamine on nii ütelda kunsti algvajadus, millest mööda ei pääse.

Joonistamist käsitada on hõlbus. On sul »idee», mida sa ei taha lasta minna kaotsi, siis on kergem ja käepärasem seda joontes fikseerida. »Idee» on siis nagu kinni naelutatud ja päästetud. Igaüks võib seda lugeda ja sellest aru saada. See läheb nii ruttu ja kohe on sul midagi valmis.»

Need Kristjan Raua lühikesed ja lihtsad laused joonistamisest on võtmeks tema enese loomingule, mis oma suures enamuses, nagu teame, koosneb sama nappidest, sama lihtsalt, nagu need sõnadki, loetavaist joonistusist. Küll algab ta oma mõttekäiku otskui kriitilise suhtumisega: »Joon on midagi abstraktset... midagi pole olemas ainult piirjoontes.» Siin tõrgub joone ja joontes joonistamise abstraktsuse vastu kunstniku konkreetne tõelikkuse meel: esemeid ümbritsevad ometi pinnad, mitte jooned! Kuid sealsamas möönab ta tõemeel, et »pinda piiravad jooned», kuna tõepoolest pind eraldub ümbrusest, keha lõikub ruumist esmajoones oma ääre kaudu, mida me tunnetame — tõlgitsemee joonena. Kainelt, võiks peaaegu ütelda mehiselt ta siis lepitki joonistamise kui »kunsti mõõdapääsmatu algvajadusega».

Ent siis muutub Kristjan Raua toon joonistamise kui palja paratamatuse suhtes; ta on otskui avastanud selle »mõõdapääsmatu algvajaduse» tegelikud võimalused, vourused ja võlud. Ta teeb peaaegu kihutustööd joonistamise kasuks, kui ta sõnab: seda »käsitada on hõlbus», see on kerge, käepärane, »see läheb nii ruttu». Enesele märkamatuult satub ta seejuures sina-vormi: »on sul idee... kohe on sul midagi valmis». Ja mille nimel teeb ta seda kihutustööd? Idee kinnistamise ja säilitamise nimel, et »igaüks võiks seda lugeda ja sellest aru saada». Kas see pole võti Kristjan Raua joonistuste mõistmiseks, mis taotlevad ideede edasiandmist loetavalt ja igaühele arusaadavalt?

Kristjan Raud toob oma joonistamise-eelistusele veel muid, väliseid põhjusi, kui ta jätkab: »Minu elu on kistud olnud mitmele poole, mitmesugused teised vajadused ja huvid nõudsid minu aega ja energiat kah endale. Et ideesid kiiresti kinni püüda paberile või lõuendile, haarasin ma pliitsi ja sõe järele. Kohe oli pilt käes ja süda rahul. Maali valmistamine võtab aga aega. See on üheks põhjuseks, miks mul vähe maale.»

Ilma et me nende põhjuste paikapidavuses kahtleksime, mida kunstnik ette toob, miks tal vähe maale, tahaksime siiski teada, mis muud vajadused ja huvid need

on olnud, mis temalt aega ja energiat nõudsid ning ta elu mitmele poole kiskusid. Jälgigem siis Kristjan Raua elukäigu kujunemist.

*

Talulapsena 22./23. oktoobril 1865. aastal Viru-Jaagupis sündinud, käis ta oma kaksikvenna Pauliga külakoolis, kihelkonnakoolis ja saksas õppekeelega (nagu kõik tolleaegsed seda tüüpi õppeasutused) Rakvere kreiskoolis, mille lõpetamise järel 1881. aastal noormehed astusid Tartu reaalkooli. Ent Kristjan ei pääse reaalkooli lõpetama, — juba paari aasta järel vahetab ta selle Tartu saksa õpetajate seminari vastu, kus ta õppis kroonu kulul ja kostil, elades kooli internaadis. Arvatavasti tekkis vajadus, et vähemasti üks vendadest saaks varemini oma jalgele, ennast ja juba 1879. aastal lehestunud ema toitma.

Siin ongi üks varasemaid vajadusi, mis Kristjan Raua elu teisale kiskus, kui ta oleks tahtnud: ta hariduskäik saab teise suuna, kui oli kavatsatud, ja kunstiõpingute asemel, mida vend Paul algas 1888. aastal Düsseldorfi akadeemias, tuli Kristjanil minna lapsi koolitama. Alles 1893. aastal, Peterburi akadeemiasse astudes, pääseb temagi oma kaasasündinud kunstitungi rahuldama, oma annet harima, mida ta sinnamaale usinalt ja pidevalt oli teinud iseõppijana oma käe peal. Peterburi vahetab ta 1897. aastal Düsseldorfi vastu, peatub aga seal vaid pool aastat: Müncheni kui Saksamaa tolleaegse elavaima kunstilinna veetlus oli tugevam. Ta õppis, vaatles, mõttes ja töötas seal 1903. aastani, mil ta koos vennaga, kes parajasti naasis Itaalia teekonnalt, sõitis kodumaale. Õpiaeg oli läbi, algas kunstniku tõsielu.

Kristjan Raud peatus Tartus. Ta jäi siia kümneks aastaks. Kuid loodetud kunstilise loomingu asemel, öeldagu kohe, tuli tal siin ühtejärke muid ülesandeid ja huve teenida, ta elu kujunes tööpoolest peaaegu pidevaks mujale kiskumiseks. Tõsi, see kõik pole kaugeltki kunstivõõras, vaid selle vastu kunstilähedane, kui ta koolides joonistamist õpetab, oma töökojas noorte annete katsetusi parandab ja nende arengut juhib ning nende töödest näitusi korraldab, s. o. sedasama teeb Tartus, mida Ants Laikmaa samal ajal oli algatanud Tallinnas; kui ta kõnedes ja kirjutustes kunsti mõistet, tähtsust, väärtust selgitab ja sellega teadlikuma kunstikultuuri esimesi vagusid meie inimeste arusaamadesse künnab; kui ta sellega seoses kunstinäituste korraldamist ergutab; kui ta lõppeks agitaatori visaduse ja väsimatusega vanavara korjamist õhutab, organiseerib ja paljuks ei pane ka ise korjamas käia, ning sel kombel ühes teistega Eesti Rahva Muuseumi rohked kogud esemehaaval kokku kannab.

See on laialdane tegevusväli, mida Kristjan Raud viljeldab, suur, tähendusrikas, ajalooline töö, millele ta kogu oma jõu ja innuga andub. Miks? Sügavaimast veendumusest, et kunsti- ja kultuurivarad on rahva põlisemad varad, mida peab hoidma ja kasvatama. Sest rahvas ise on neid loonud, oma elukogemusi, mõtisklusi ja ilutsemisi neis talletanud. Mida siis veel peaks hävimisest päästma ja kokku korjama kui mitte seda püüandust? »Mitte üksi luule, mitte üksi endine laul», sõnab ta ühes ettekandes 1909. aastal, »ka endised eesti kujulise kunsti katsed, mis meie esivanemate käsitöis ilmnevad, peaksid meile kallid olema. On nad ju lõppude-lõpuks üks ja seesama». Seepärast nõuabki ta vanavara päästmise aktsiooni rajamist võimalikult laiale alusele: »Meile peaks kõigepealt selgeks saama», ütleb ta samas ettekandes, »et kaugelt suurem osa meie rahva endisest vaimuvarast, vahest kõige rasisilisem ja ehtsam osa ju kadunud ongi ja et jäänused ruttu kaovad ja et nüüd ühe, kahe ehk mõninga üksiku inimese töö palju midagi enam ära teha ei suuda. Kogu-

mise töös peaks kollektiivne jõud nüüd kaasa tõmbama kogu rahvast.» Ning ta jätkab: »Ärgu mõeldagu, et seda korjandustööd seepärast tehakse, et Eestile nime teha, ei — sellepärast, et neis kogudes väärtused varjul on, mis igavesed on, mis elu parandavad, ülendavad, tervendavad, mis uut, kõrgemat elu loovad.»

Kristjan Raud ennustab juba siis meie rahvakunsti praktilist rakendustki, kui ta ütleb: »Et ainult mõnda nagu mõõdamannes riivata, mis tulevikus ainelise vanavara tulutoovaks tagajärjeks oodata oleks, nimetame: meie rahvusliku kujulise kunsti elustamise. Mis luules ja laulus meil omasem, kallim, eestiliselt iseäralisem, on siin nähtavaks saanud. Ja see on suur kergendus meie tulevasele kunstnikele. Niihästi meie tulevane kunstitöö (ta mõtleb siin rakenduskunsti — seda sõna siis veel ei olnud), kui ka kõrgem kunst saavad neid allikaid järjest tarvitama.» Ta on selles nii veendunud, et teisel väidab: »See minevik ei ole kustunud. See on praegugi meis. Ise tegin. Nii võisid meie esivanemad ütelda. Nii peame ka meie võima ütelda.» Nagu me nüüd teame, oli Raua õigus: meie tänapäevane rakenduskunst oma algupäraseimas osas rajaneb rahvakunstile, ning vähemasti Kristjan Raua enda loomingus on nende vanade, nimetute kirjajate ja kaunistajate kujundustungid ka nn. vabakunsti puhkenud võimsaiks, kõnelevaiks vormideks.

Kui Kristjan Raud 1913. aastal Tallinna asus, siis lootis ta võib-olla oma pakitsevale loomistungile, mis Tartus paratamatult tuli tagasi suruda, siin viimaks võivat voli anda. Tegelikult aga jätkus sama, mis oli olnud sealgi. Ja lisaks tulid veel ülesanded kunsti- ja muinsuskaitse alal vastrajatud iseseisvas riigis: ta algatas kunstiväärtuste registreerimist, koostas kunstiteoste väljaveokeeluseaduse kava, rõhutas muinsuskaitseaduse vajadust, — see kõik oli küll seoses kunstiga, taotles kunstivarade säilitamist kogu rahvale, sihtis nende kättesaadavaks tegemisele rahvale, kuid ometi see kiskus eemale loomingust. Viimaks 1924. aastal vabastas ta end igasugu aega ja jõudu kulutavaist ameteist, et ükskord ometi olla tõelikult see, mis ta oma sisimas, oma olemuse iga kiuga alati on olnud — kunstnik. Et veenduda, kuivõrd eluvajaduseks Kristjan Rauale on kunst, loetagu meistri järgnevaid ridu, mis ta kirja pannud juba 1908. aastal:

»Küsimine ometi kord iseendilt: kellel meist on tõsine huvi kunsti vastu?

Kes on kunsti kordki nii kirglikult maitsnud kui klaasi bordood või tokaierit, kui janu oli?

Keda on kunst kordki nagu õlast kinni haaranud ja seisatama ja mõtlema pannud?

Kellel meist on ilu ees see vana igavene ja tähtis sõna meele tulnud: inimene ei ela mitte üksi leivast!

Ilu ei vanane iialgi. Kõik põlved kummardavad tema ees.»

Kuidas aga kummardab kunstnik selle ei kunagi vananeva ilu ees? Oma loomingu, mida ta ei saa jätta. »Et ideesid kiiresti kinni püüda paberile või lõuendile,» lugesime Kristjan Raua tunnistust, »haarasin ma pliiatsi ja sõe järele. *Kohe oli pilt käes ja süda rahul.*» Rahulolevat südant vajab iga inimene ja igaüks saab seda ise asjast, kunstnik aga leiab selle oma loomingust, siis kui »pilt käes». Ja pilt, kunstiteos, see on Kristjan Rauale ta enda sõnade järgi elust võetud kujutused, sest »et kunst elu on, puhastatud, tihendatud elu, kuigi isiklikus värvis». Meister annab meile siin ise veel ühe lähtekoha, lisaks eespool mainitule, ta loomingu lähenemiseks. Kui küsime, mida ta taotleb oma teostega, siis võime nüüd kokku-

võtlukult ja selgelt vastata: ideede talletamist kõigile lugemiseks ja mõistmiseks ning puhastatud, tihendatud elu kujutamist.

Sellega võiksime oma arutelu lõpetadagi; kuid seal on veel üks lisalause, mille tuuma me tahaksime tungida. »Kunst on elu», lausub kunstnik, »kuigi *isiklikus värvis*.» Mida tähendab siin see »isiklik värv» ja missugune on ta Kristjan Raua teostes?

Maaailm on lahti kõigile, aga igamees näeb seal midagi muud, kuna igaüht huvitab miski muu. Sellest aga, mida keegi maailmas näeb, millest ta huvitub, mida tähele paneb ja meeles peab, sellest kujuneb ta maailma pilt, ta käsitus maailmast, tema enda isiklik valik-maailm, mis ühel on kitsam, teisel avaram, ühel põhjalikum, teisel pealiskaudsem, aga täielik, kõike olevat haarav ei ole ta küll kellelgi. Nii peegeldub igaühe valik-maailmas ta enese isik. Selle avarus või kitsus, selle huvide ulatuslikkus või piiratus, sügavus või pinnapealsus. Sedamööda aga, kuidas kellegi maailma sigineb uusi sugemeid, sedamööda järeltame ta isiku kasvu, üldse muutusi ta mõttemaailmas, kuna iga uus aine, mida omandame, ei rikasta mitte ainult teadmist, vaid ka mõtet. Loomingutahtelise kunstniku puhul paistab see lausa kätte tema teostest, mis meile mitte ainult ei näita, mida kunstnik maailmast tunneb, vaid mis ka ütlevad, missugusena ta seda tunnetab, kuidas mõtestab, kuidas kujutab. See kõik ongi too »isiklik värv», mida elu omandab kunstis, selle või teise meistri loomingus.

*

Kristjan Raud on oma pika eluea ja kunstnikuarengu kestes kujutanud õige mitmesuguseid asju, tõelisi ja väljamõelduid. Meenutades nüüd, kõigist ta teostest eemal olles, ainuüksi mälu järgi seda, mida aastate jooksul temast nähtud, liigitub ta toodang sundimatult kolme suurde, ajaliselt üksteisele järgnevasse rühma: algul ta kujutab esemeid ja motive, mida ta võis otse tegelikkusest maha joonistada, siis sääraseid, mida saame vaid kujutella, ja lõppeks jälle tõdelikkusest pärinevaid, aga ilmselt kuidagi teisiti kujutatuid kui need esimesed. Tähelepanelikult muutus aines-tikus ja kujutamisi viisis, millest järeltame muutusi ka mõtestuses.

Jälgigem neid muutusi pisut lähemalt. Kristjan Raua varaseimat joonistuskunsti ta seminariaastaist, nii siis oluliselt autodidaktilist, esitasid kaks joonistusraamatut, mida säilitas Eesti Kunstimuseum Tallinnas.*) Ainestik peamiselt külažanr: talu-inimesed kiriku- ja laadateel, kodus ja kõrtsis, põllul ja puhkusel. Tehnika — sulejoonis: täppis kontuur, hoolikas detail, vormide plastikale äärmiselt napi viirutusega vaevalt vihjatud. Võib-olla tohime nende puhul mõelda Ludwig Richteri-le, kui võimalikule eeskujule ja tõukeandjale; kuid nii sentimentaalne kui ongi siin ainekäsitus, Richteri muheldal-fabuleerivat, läägevõitu romantikat neis lehtedes ei leidu, — Raua jooniseid eraldab Richteri omadest, mis puulõigetena saksa perekonnalehtedes ulatusid meilegi, võrdlemata kargem ja rangem hoiak.

Realism, taotlus loodusvorme truult edasi anda jätkub Raua kogu õpiaja kestes nii Peterburis kui Münchenis. Võib-olla ongi enamik ta selle aja jooniseid looduse ees tehtud. Või aga nad on korduvalt nähtud sarnlevate motiivide või süžeede mälupiltide liitkujutus, mille üksikasjades siiski ustavalt jälgitakse tõelikkuse eeskuju. Niisugustena mainitagu ja vaadeldagu siin kolme figuraalset kompositsiooni:

*) Kas nad on alles või hävisid Tallinna suure pommitamise ajal 9/10. märtsil 1944. aastal mahapõlenud muuseumi ruumides, seda nende ridade kirjutaja ei ole saanud teada.

»Mõisahärja ja väljadevaht», sulejoonistus eespool nimetatud joonistusraamatuid 1885. aastast, mil autor oli 20-ne aastane, »Karjapoiss», sõejoonistus 1897. aastast ja »Torupillimäng», samuti sõejoonis, dateerimata, kuid samast ajast, s. o. Peterburi akadeemias õppimise viimasest aastast (joonis on signeeritud vene keeli).

»Mõisahärja ja väljadevaht» kujutab läbi viljapõllu vaatleja poole tulevat kaht meest, härja kaetud peaga ees, väljadevaht alandlikult kaabut käte vahel veeretades tema taga. Joonistusel on saksakeelne allkiri »Der Gutsherr und der Feldwächter wie ich es im Estland gesehen habe.»

»Karjapoiss» näitab poisikest nokkmütsis ja pasteldes tuleaseme ääres istumas ja sõrmilist vilepilli puhumas ootuses, kuni kartulid küpsevad, kuna koer tema kõrval, selg vaatleja poole, kikkis kõrvul valvab taamal rohtu nilpsavaid lambaid.

»Torupillimäng» on leht kahe istuva talumehega, teine otse, teine profiilis, kellest üks mängib torupilli, kuna teine kuulab.

Kõik kolm lehte kujutavad tõelisi inimesi nende tõelikus ümbruses, ometi on iga leht ise laadi. Kui joonistajale »Mõisahärras ja väljadevahis» võrdselt tähtsad on olnud kõik üksikasjad, kehahoiakust ja näojoontest kuni nõõpide ja nõõpaukudeni, mida ta üksaaval ühesuguse tähelepanu ja tempoga on otsekui näpuga jälginud, enne kui »pilt käes» olnud, siis »Karjapoisis» ja »Torupillimängus» me seda enam ei näe: pisidetallid on taandunud, kuid selle eest on üldkuju kõnelevamaks saanud. »Karjapoisis» me märkame sügist vaibumise meeleolu, natuke elegilist luulet, kõik siin tundub nagu endasse vaibununa, peale koera, kelle erksus veel on valvel, nagu näeme ta kikk-kõrvust; aga et ta selle üksikasja tõttu pildi üldhoiakust tunduvalt välja torkaks, seda siiski ei saa ütelda. »Torupillimäng» rabab kõigepealt oma jõulise valgusvarju kontrastiga, mis määrab kogu pildi ilme. Silm ei eralda siin ainustki omaette vaadeldavat üksikasja, nõnda ütelda pilti pildis, kõik on üks tervik. Süžeelt on ta väga lähedane »Karjapoisile», — pillimäng nii siin kui seal, — kuid ilmet hoopis erinev. »Karjapoisis» näidatakse hulk üksikasju, tõi küll, hästi teineteisega seotuid ja sellega üldmeeleolule kui üldnimetajale allutatuid: pilli puhuja karjapoiss nokkmütsis ja pasteldes, koer, lambad, kõhnad puud hilbendavate lehtedega, raagus võsa, rohututid, tulease, kartulid, — puha esemed, mida saame üksikasjaliselt silmitseda. »Torupillimängus» pole ühtki eset omaette silmitsemiseks, vaid kogu olukorda, kujusid, ümbrust haarab üksainus pilk, kuna kõik on esitatud nagu hetkelises välkvalguses me silme ette manatuna, ja seda kogunisti mitte viirastuslikult, vaid otse kombatavalt konkreetset. Meie ei eralda ei seinu, ei akent, ei põrandat ega lage, kuid kõiki neid ruumi piirdeid samuti kui ruumi iseloomu (meil on esimesest pilgust veendumus, et see ei saa olla mujal kui talutares) sugeerib meile sissesähvatav valgusejuga, mis muist heidab helendusse, muist paiskab pimedusse. Meie ei näe ses hoogsas visandis sedagi, millel õieti need mehed istuvad, aga nad istuvad kindlalt, täie raskusega ja mugavalt.

Kui »Karjapoiss» näitab pilt sugemete summeerimist, siis »Torupillimäng» annab nende summa.

Kujuteldagu korra, et seesama aine, needsamad mehed, samades asendites, oleksid esitatud niisama üksikasjaliselt väljajoonistatud kujul nagu »Mõisahärja ja väljadevaht», et ka talutuba, kus nad istuvad, oleks samuti detailselt näidatud kõigi põrandaladude, seinapalkide ja laetaladega, — see oleks hoopis teine pilt, võib-olla ka üsna huvitav, kuid kogunisti mitte enam nii jõuline, nii rabav ja nii hoobilt silmatav nagu nüüd.

Sama teed detailirohkusega dokumenteerivast käsitelust niisugusele, mis üksik-asjade loetelu asemel taotleb üldmulje ilmekust, käivad ka Raua maastikujoonised: kui ta pliiatsietüüdid Mühult ja Pakrilt võluvad peene, üksikasjalise viimistlusega, andes edasi esemete olemasolu ja rühmitust teatud paigas, siis hiljem, näiteks visandeis Inglise aiaist Münchenis, pakub ta teatud paiga olukorda. Kumbki kujutamiseviis on realistlik, kuid kummalgi juhul asetseb aktsent mujal; kummalgi on ka oma poeesia, kuid selle poeesia läte on kummalgi korral teine.

Millest on tingitud need erinevused teostes, muutused kunstniku käsitlus- ja kujutamisladais? Kahtlemata peame arvestama mitut tegurit: erinev tehnika, — sulg, pliiats, süsi, mis igaüks jätab omaomoodi jälje paberile, siis pideva harjutamisega omandatud vilumus, mille tõttu käsi läheb kergemaks, nobedamaks, nõtkemaks, ning mille kaudu ühtlasi kasvavad kogemused, nõnda et hiljem saavutatakse tulemused vähemate, kasinamate vahenditega kui algul; neist määramat aga on kunstniku huvi nihkumine esemete palja olemasolu jäljendamisest olukordade kinipüüdmisele, mis neid enam ilmestab, või lühemalt, siirdumine olemasoluvormilt väljendusvormile. Viimane ei ole vähem reaalne kui esimene. Mõeldagu inimnäole, mis võib olla ükskõikne, s. o. ilmetu, mis aga võib ka peegeldada igasugu tundeid ja elamusi, s. o. näidata vahelduvat ilmet. Nii väga kui me vahest vaimustumegi näiteks mõne filmikangelase meeldivast näost, me ometigi ei taha teda näha 2000 meetri ulatuses aina ühesugusena, ja nimetame, kui seda peaks juhtuma, teda õigusega hingetuks nukuks või tuimaks, tardunud maskiks.

Veel üht asja võime nii siis järeldada neist muutustist, mida panime tähele Kristjan Raua seni vaadeldud õpiaastade, ta esimese realismi-ajajärgu töödes, nimelt seda, et realism ei ole mingi tardunud mõiste, vaid esineb mitmepalgelisena nagu tõelikkus ise, jäädes oma tuumas ikka tõsielu kujutajaks. Mil moel, seda selgitasime enesele just praegu.

Lõppeks olgu märgitud, et võrdlemisi varakult, juba Peterburi akadeemias õppides, sigineb Kristjan Raua loodusetüüdide hulka ka ideelise kompositsiooni katseid, nagu näha nende joonistusraamatute teisest köitestki, millest eespool oli jutt. Tuttavamad aga on küll ta joonised »Tütarlaps surmaga», kus vikatimees seisab tütarlapse taga, samuti kui »Fuuriad», lühikesest Düsseldorfis veedetud ajast. Kuid needki kompositsioonid, kujundades päritud sümboolseid kujutelmi, on käsitluselt realistlikud: Surma märgitseb anatoomiliselt korrektne luukere, fuuriaid kujutavad musta rõivastatud naised, kes fanaatilises paroksüsmis ajavad taga ja katsuvad haarata põgenevat mõrtsukat.

*

Me nägime Kristjan Rauda ta õpiaja lõpul esemete kirjeldamiselt pöörduvat nende ilme kujutamisele; siit ei ole enam pikka maad omaenes kujutelmade väljendusele. Tarvitades kirjanduslikke termineid ütleksime: ta pöördub eepikalt lüürikasse. Lüürika on palju mahutav sõna; seepeärast küsigem, mida sisaldab Kristjan Raua lüürika?

Kui ta varem kujutas inimesi, siis olid need vahekorras üksteisega, nad liikusid inimlikkude suhete piirkonnas; nüüd aga püüab ta mõistatada inimese vahekorda millegi suuremaga, kui seda on inimene ise, nimelt loodusega, või õigemini nende suurte, muutmatute ja igaveste jõududega, mis valitsevad maailma, ka inimest osakesena selle sees. Kuidas saab seda vahekorda silmnähtavaks teha teisiti, kui andes loodusele, ruumile, avarusele võimalikult suure osa piltpinnast, inimest aga

kujutades väiksene? »Eva Kullatami ex libris», ühes varaseimas näites Raua el-
lest loomisperioodist, istub väike inimene, pea mõtlikult õlale vajunud, suure puu
varjus, kuna linnud, kes loodusega lähemas ühenduses kui inimene, nokad õieli,
istuvad puu ladvas, laskunud sinna taevaalusest avarusest ja valmis jälle sinna len-
du tõusma. Lehel »Tähtede all ja lilledel keskel», tsüklist »Inimene ja õõ», näeme
naist riieteta, s. o. lahti konventsioonidest, välja igast seosest kaasinimestega, nii-
sugusena nagu loodus teda loonud, silm silma vastas kahekesi mõõtmatu öise ava-
rusega, mille rütm paneb tedagi rütmiliselt liikuma-tantsima ahtal maaribal, mis
laotub ta jalge alla nagu rahvakirjalilleline vaip. Ja kui me joonistusel »Kevad»
näeme kingu otsas seismas kaht pisikest last pea peale tõstetud kätega, kes löö-
lõõritamist kuulates vahivad taevasse, ümberringi tühjus ja lagedus, siis on see
jällegi teisend teemale »Inimene ja avarus», nagu neid mäletame Raualt näinud
olevat palju. Oleks ju võidud neid lapsi suurematena esiplaanile asetada, nende
kujudega kogu pildi pinda täita, neid sel kombel üksikasjalisemalt kujutada, — ja
kunstnik oleks seda ka teinud, kui ta oleks tahtnud kujutada lihtsalt lapsi, — ta
sihiks aga oli kujutada pisikesi inimlapsi vahekorras suure looduse suure ärka-
misega.

Neis töödes, nagu paljudes muudiski, näiteks ta mitmetes kuu või pilvede vaat-
lusse vajunud kujudes või suures lehes »Muusika», mis näitab üksildast orelimängi-
jat suure taevaalaotuse all, mida täidavad dünaamilisest pingest laetud pilved, sää-
rastes töödes esitab Raud meile inimest usalduslikus või vähemasti harmoonilises
vahekorras jõududega, mis tema võimsusest vägevamad. Kuid vahekord võib olla
ka vastupidine. Sulejoonistuses »Millal?», mida võib oletada tuttavaks selle repro-
duktsioonist 1905 aastal »Noor-Eesti» albumis, näeme istuvat meest aheldatud jal-
gadega, seotud kätega ja lukustatud suuga, kuid meile ei näidata selles kedagi kon-
kreetselt vangi, vaid võimetut vangikütkeis olemist üldse, mis inimeselt võtab inim-
liku näo ja kuju, muutes ta tuima paku taoliseks. Pliiatsijoonises »Surma viis» aga
on see peatamatult sammuv igavene pillimees, kes jäise ükskõiksusega marsib piki
inimeste rodu ja kellest pole pääsu: kelle kõrva kostab ta viis, see kuuleb selles
oma viimse hingetõmbuse kuulutust.

Kõigi säärase teemade puhul pidi mõistagi kõik argipäevane, juhuslik pisidetail
kõrvale jääma, et pääseks kõnelema suur, oluline vorm kui selle kehastus, mis on
tuumaks: »elulikkus» pidi taanduma, kui taheti kujutada »igavest». Küll ei mineta
Raud kunagi ega kuskil tõelise vormi konkreetset alust, ometi ta kaugeneb suure,
täheendusriikka kuju otsimisel reaalsusest, ta lihtsustab ja üldistab tõelist vormi,
puhastab teda juhuslikust ja mööduvast, rõhutab ja paisutab seda, mis näib olu-
lisimana ning läheneb sel kombel sümbolitele; teiste sõnadega, ta ei taotle oma
kujunditega enam olemasoleva lihtsat kujutamist-pildistamist, vaid selle või teise
mõiste tähendamist-sisendamist.

Kõigile mõistetavaid, lihtsaid ja suuri sümboleid on loonud ikka ainult rahva
kollektiivid; individualistlikel ajastuil langes see osaks üksikule kunstnikule ta
subjektiivses loomingus. Säärasel sümboliseerimise ja stiliseerimise teel varitseb aga
oht sattuda veretuisse skeemidesse, ning selle ohu vältimiseks satutakse iga teo ja
toimingu, iga hoiaku ja žesti, lühidalt kõige väljendusliku, ekspressiivse liialda-
misse. Näiteid sellest pakub Rauagi toodang: meenutatagu »Kalmuneiu» ainetel
tehtud »Külvajat», kes heidab seemet säärase hooga, nagu oleks seda vaja paisata
vähemalt kilomeetri kaugusesse ja mitte oma jalgade ette. Ei tohi aga unustada, et

sümbolistlik või ekspressionistlik kunstikäsitus ei kavatsegi kujutada kedagi konkreetset külvajat, vaid külvamist ennast, kui inimese iidset mulla viljastamise toimingut, külvi kui tuhandete aastate ja tuhandete inimpõlvede tegu, mis on suur ja tähendusrikas oma ürgsuse tõttu ja mis kunagi ei lõpe, olgu siis et lõpeb inimsugu.

Nüüd ei pea aga kujutlema, nagu oleks Kristjan Raud mingi elust lahkulõõnud erakuna säärase kunstikäsitluse ni välja juurelnud. Vastupidi, see on kogu temaeegse euroopa kunsti arengutee. Ja kui Raua areng kulgeb sellega rööbiti, kui tema loomingus kajastuvad aja tendentsid, siis tähendab see kõige elavamalt elamist oma ajas, mida me kui ajaloolist tõsiasja ei saa eitada, vaid mida peame mõistma kui oma aja tingimuste ja eelduste tulemust.

*

Tarvitasime äsja sõna »igavene«. Igavene milgi kombel on ka kõik see, mida nimetame ürgseks. Nõnda on ürgne, iidne, igavene kõik rahvalooming, millega rahvas ise enesele on ehitanud mälestise. Kristjan Raud oli selle kohta juba 1909. aastal kirjutanud: »Kaoks täna Eesti, oleks meie kui rahvas varsti unustatud. Aga ta mineviku kultuur, ta kunst jääb. Jääks kui särav sammaskaugele, kaugele hiilgama võõrastesse maadesse, tumedasse, tumedasse tulevikku.»

Me teame, kuidas Rauda haaras selle monumendi laialipillatud kildude kokkukandmise ülesanne ja kuidas ta sellele tööle haaras kaasa teisi, nõudes kogu rahva kollektiivse jõu rakendamist sellesse ülesandesse. Neid kilde kuhjub kambritesse, kuhu neid kanti. Nad liituvad ja kasvavad Raua kujutelmades täites ta teadvust, ta kujulist fantaasiat enam ja enam. Toitu lisab vanade rahvapärimuste, leelutuste, lugulaulude, »Kalevipoja« innustunud ja süvenenud lugemine. Killustunud kaasaja asemele kerkib nägemusena uus-vana terviklik rahva muistendite maailm, Eesti muinasmaailm, üksikasjadeni reaalsena rahva mälestustes säilinud maailm, mille käega katsutavad asitõendid, ainelise vanavara kogutud esemed, on veel soojad pihkudest, mida nad alles äsja tööajal abistasid, pihtheadest, mida nad pidupäevil ehtisid. Kui vastuoludesse kärisenud stiilitu kaasaeg ei ole soodus monumentaalsete teoste loomiseks, kas need siis ei peaks õnnestuma rahvaloomingusse kristalliseerunud tervikliku muistse mineviku kujundamisel piltideks? Lisatõuget annavad ettepanekud »Kalevipoja« illustreerimiseks.

Raud ei ruttu, ei võta tähtaegu vastu. Ta teab, et tüse töö nõuab küpsemist, tunneb vastutust ülesande suuruse ees. Targu, samm sammult, peaaegu teadlase täpsuse ja hoolega asub ta tööle, kui ta rahva poole pöördub üleskutsetega, antagu andmeid meie muinaskangelaste ja muude olendite väljanägemise kohta, missugune oli nende pea, silmnägu, keha, missugused käed, käpad või jalad. Esimeseks tulemuseks on ornamentaalne teos, 1910. aastal avaldatud Juhan Liivi luuletuste kogu kaunistus. Möödub aastaid, aga Raud ei näita sellele järke. Alles 1928. aastal esineb ta uuesti avalikkusele ja nüüd juba küpse teosega »Kalev kosjas«. Nagu pakkudest tahutud seisavad ürgsed kujundid meie ees, nagu kivirünkadest laotud puud ja pilved on neile taustaks, nagu kajastus rahvalaulu kordamistest ja refräänidest reastub rütmiliselt vanema saatjaskond uljastel ratsudel, pea kohal odade rivi. Eesti muinasmaailma raualik monumentaalstiil, talupoeglikult tüse, ürglikult raskepärane, on saavutatud. 1935. aastal ilmub »Kalevipoeg« Raua illustratsioonidega. Kui nad kõik ei ole võrdselt küpsed ja kaalukad, millest meister ise oli teadlikum kui keegi muu, siis tuleb see sellest, et otsene tellimus anti talle liiga lühikese tähtajaga, — ta pidi tõttama seal, kus ei oleks tohtinud tõtata.

Kuid olgu sellega kuidas tahes, üht peame alati meeles pidama, — ning see jääb Kristjan Raua tähtsaimaks panuseks kogu meie siimaalses kultuuriloomingus, — et see oli tema süvenemise ja siirameelsus, mis kollektiivsest rahvaloomingust ammutatud liides sugemed isikupärase loomingu vaevades liitis ja tahus uuteks, tänapäevasteks kujunditeks ja need kujundid siis rahva kollektiivile jälle tagasi andis. Selles liitumises rahvaga, selles vastastikku võtmises ja andmises peitub küll Kristjan Raua teoste sügavaimalt ühiskondlik olu ja väärtus, mida tulevik vahest paremini mõistab kui meie tänapäeval.

*

Pikki aastaid on viibinud Kristjan Raud selles muistses maailmas, mille konkreetsus on talle mõndapidi asendanud kaasaja reaalsust. Ta oli sinna astunud nagu tolle värava kaudu, mida ta kujutanud joonistusel »Ennemuiste», mille avausest tuhmjalt kumab veerengul peatunud päike. Maakamar siin pool väravat küll jätkub samasena ka seal pool, ometi on õhustik taamal teine, valgus erinev, ja tolles mineviku veerengu punapalangus paistavad kõik esemed teistsugustena kui kaasaja keskpäeva valenduses. Kunstnikul on veel teine joonistus värava motiiviga, »Muinasväravad», mille avausest paistab samuti imeline sära, kuid mis avanevad pea-aegu läbipääsmatuna näivasse põliste puude hämarasse tihnikusse, kus okste vahel lendlevad unenäolised siurulinud.

Nii tõeline, täiuslik ja terviklik kui ongi too maailm, — elada seal ei saa. Raud pöörduv kaasaga tagasi, põlvitab maamullale maha ja suudleb seda. »Suudlen maamulda, mis meid kõiki toidab», kirjutab ta joonisele, mis kujutab maakamarat suudlevat meest. Ta silmad, mis nii kaua katsunud seletada hämaruses kangastuvaid kujutelmi, silmitsevad suurtena, avardunuina jälle tõelist loodust, tõelisi inimesi, viljakandvaid nurmi ja inimelusid kätkevaid taresid. Neidki ta näeb ja kujutab nüüd suurtena, monumentaalsetena, kuid samal ajal intiimselt ja elulähedaselt. Ring on käidud. Talutarest see algas, taluinimestest ja talutööst, mida Kristjan Raud on vaadelnud ja pildistanud lähimalt, kiindunumalt, hellamalt kui ei keegi enne teda, ja talutare see on lõppenud.

Kui kõigest hingest kaasaga ja kõike uut, noort jaatav on Kristjan Raud, too sama Kristjan Raud, kes nii lakkamatult on püüdnud äratada rahvast ta mineviku mõistmisele ja kes ise tunginud sügavamale meie muistsusesse kui tänini ei keegi muu eesti kunstnikest, seda ütleb ta ise ühes kirjutuses 1937. aastast:

»Kunst peab nagu õlast kinni haarama ja igapäevasest ükskõiksusest üles raputama ja välja tõstma. Mitte liialdatud kinolise jõuga, vaid sügavate sisemiste, formiliste ja intiiim-vaiksete mõjutuste kaudu.

Selleks soovitatakse algupärasemat, rahvuslikult arusaadavat kunsti.

Aga mis mõeldakse säärase kunsti all? Ometi mitte ainult seda, et edaspidi kunstides domineeriksid triipseelikud, kintspüksid ja voolkuued ja et kõik süžeed oleksid eesti elust?

Missugune vaesusetunnistus, kui nüüdne Eesti läheb kerjama möödunud aegadelt väljendusvorme!

Igal ajal on oma nägu, oma isesugune ilme. Nende sõnadega ei taheta avaldada lugupidamatust või koguni põlgust meie endisusele, vaid märkida seda, et elu ruttab edasi ja kisub kõiki kaasa. Elu on meid palju muutnud, avaramaks ja nõudlikumaks teinud.

Rahva loov vaim ehitab vahetpidamata edasi, sama vaim, mis aastasadu tagasi iluvorme otsis ja meie elu, rõhumiste ja takistuste kiuste, ehtida püüdis.

Ainult see kunst on ürgjõuline, mis luuakse isikute läbi, kes oma kahe jalaga seisavad rahva seas, tema rõõme ja kurbust ning muresid jagavad, rahvaga ühes elavad ja surevad.

Nii siis edasi omas suunas! Innu ja tänapäeva võtkem vastu kõike noort ja uut, mis loogiliselt on välja kasvanud minevikust.

Ehk tuleb aeg, kus meie kunstitegevus kujuneb sellaseks, et kõik seda mõistavad ja sellest osa võtavad. Mitte teatavale »seisusele« ei tehta enam kunsti, vaid kogu rahvale ja iseendale.»

Carl Michael Bellman

18. sajandi Stockholmi luuletaja

1.

Ei saa mitte kergesti unustada, kust meie tuleme ja mis meie kõik oleme kaotanud. Olgu võõrsil meie tundmuste ja mõtete võõrandamatuks dominandiks see, millest Koidula on laulnud ja mida iseseisvuseaastad on õpetanud. See on Eesti meie südames...

Aga poleks hea, kui meie pagulaspõlves norutama jääksime oma kaotustesse ja muredesse. Vaimuärksust omades otsime kontakti selle põhjamaa kultuurse ümbuskonnaga, kuhu ajaloo torm meid on paisanud. Rootsis peavarju leides paneme tähele jõuka peremeesrahva vaimuväärtusi ja siinpool kehtivate väärtushinnangute traditsioone. Meie ei taha jääda tumedaiks meretagusteks võõrasteks.

Iga välismaalane, kes Stockholmis peatub ning rootsi omapäraste tavade ja maitseotsustustega tutvub, puutub siin varem või hiljem kokku *Bellmani kultusega*. Kelgi rootsi minevikukirjanikest pole nii nimekat kuulsust ja nii populaarset järelelu kui Carl Michael Bellmanil. Stockholmi luuletajaist on ta esimene, kelle looming elab ja kõlab üle oma ajaümbruskonna — Gustav III ajajärgu. Kuigi kirjanikuna mitte kogu oma repertuaari ulatuses ringkäigus püsinud, ta laulusõnu on lugenud, kuulnud ja omaks võtnud iga vähemagi haridusega rootslane. Bellman on tänapäevani rootslaste lemmiklaulik ja ta laulud on täis ülevoolava elurõõmu joobumust. Põlvest põlve on kostnud ta rütmis, riimis ja helindeis mängivaid värsikeeli: ta kainusest kõrvalkalduvaid luuletoone ja luulekujusid on harjutud nautima koos viisimõnudega. Mälestussammas Bellmanile on juba 125 a. eest püstitatud Stockholmi Djurgårdenis. Bellmani päeva pühitsetakse Stockholmis igal suvel (27. juulil) suure rahvapeoga — korratakse ausamba avamispidustust Djurgårdeni ja Skanseni suunduva ajaloolise protsessiooniga.

Bellmangatan, Bellmanshus, Bellmansro — multiplitseeritud lugupidamise märgid. Eks tähistavad need uustulnualegi tähelepandavat?

Enam kui sada aastat tagasi oli Bellmani austajate kogudusel veel tarvis ülemaid ja alamaid üles kutsuda »Rootsi Anakreoni» püedestaalile tõstmiseks. Imestluse õhutamiseks ei keelanud ka piiskop-luuletaja Tegnér oma kiitusepanust:

Det finns ej tid, som dessa toner söver,
det finns ej land, som deras like har ...
(Pole aega, mis neid toone uinutaks,
pole maad, mis omaks neile võrduvaid).

Ühes August Strindbergi autobiograafilises jutustuses *Jäsningstiden* («Käärimis-aeg») esineb väike episood, mis karakteristlikult kajastab juba laialdastesse kihti-desse levinud Bellmani hindamist ja ülehindamistki. Strindberg jutustab, et ta noorukina kord juhtunud kuulutama üht kirjanduslikult huvitavat kõnelust oma ema ja onu vahel. Küsimus olnud Bellmanist. Onu on väitnud, et Bellman käib üle kõige. Lihtsameelne vaimustus on lausunud, et Bellman käib koguni üle piibli ja jutluste!

Jumalikuks ja võrratuks pühitsemise paatost ei saanud Strindberg ise küll mitte nii hõlpsasti jagada. Strindbergi arvates ei peaks Bellmaniga keegi lähemalt tegele-ma, kel on naine, lapsed ja oma otsustusvõime kallid.

Aga oli Bellmani eneseleidmine luuletajana omal ajal läbi lõõnud luterlikust klerikalismist ja pietismist, pidas ta kultus vastu ka realistliku arvustuse käärimisele ja hilisemaile ideoloogilistele murranguile. Uuriva pilguga liginedes on Bellmani õpitud vaatlema ühenduses ta ajaümbruskonnaga, eriti 18. sajandi Stockholmi miljöoga. Õpetatud onude usinus on avastanud ta luulekujude prototüüpe, probleemisipelgate pähesaamine on avardanud kirjandusloolist ja muusikalist arusaamist ta loomingust. Aru saada ta rokokoomaitse elulähedastest ülepakkimisest on tähendanud muu seas vaikselt vabandada ka ta muusa üleastumisi sündsuse piiri-dest. Kolm seltsi hoolitseb Bellmani kultuse ülalpidamise ja pieteeditundmuste selgi-tamise eest: *Par Bricole*, *Bellmans Minne*, *Bellmannssällskapet*. Viimatimainitud on õpellaste selts, asutatud 1919. a. akadeemik H. Schüeki algatusel, suunatud Bellmani isikuloo ja kirjandusliku pärandi põhjalikumale uurimisele. On käsile võetud Bellmani kogutud teoste suure kriitilise väljaande teostamine (siiaamaani ilmunud 8 köidet, need varustatud rikkalikkude kommentaaride ja illustratsioonidega).

1945. aasta on C. M. Bellmani juubeliaasta: poolteist sajandit on möödunud ta surmast ja ta järelmõju algusest posthuumse päikese all. Muidugi rida mälestus-aktusi sel puhul, mälestusnäitus Stockholmi linnamuuseumis. Hea juhus kuulda ja näha ühe kõige ebakarskema autori õigustamist ja ta mõõlupidamatu fantaasia älistamist parajusliku elutarkuse ja karskusliikumise maal.

Rootsi hariduselu õhkkonda sattunud võõrastena on meil küllalt põhjust huvi tunda küsimuse kohta: kes oli siis see Stockholm 18. sajandi luuletaja, millised eeldused, kalduvused, omadused on temast teinud rootsi rahvusskaldi? Ühtegi Bellmani laulu pole siiaamaani eesti keelde tõlgitud. Aga originaalkeelest peaaegu tõl-gendamatu on ta originaalsus ka laias maailmas. Ta kodumaine kiirgus ja põhja-maine kuulsus pole mõõdetav keelepiiride sporaadilise ületamisega.

2.

Esile ja üles kerkis C. M. Bellmani bakhantlik laul ja lastiline laad ühes Gustav III troonile tõusmisega. Alles 1772. a. saadik hakkas ta silma paistma Stockholmi noorte kodanlike elumeeste ja aadlijunkrute kitsamast ringist, kuhu ta kuulus väiksepalgalise ametnikuna ja hästi lõbusa seltsilisena.

Kui ta usklikus kodus ärganud luuleand oma teekompamist oli alustanud tõsise näoga, oli ta mõne oma varasema kirjandusliku katse juba 1757. a. saadik trükist avaldanud. Ent pöördumine kergemeelse seltskonna kupletistiks, laulu- ja mängu-meheks! Improviseeritud jooma- ja naljalaulude sepiitsejana ligines ta küll juba ka suuremate luuletsüklite arendamisele. Enne Gustav III riigipööret, enne valgustatud isevalitseja armupäikese paistet võis see korratu noor ametnik ometi vaevalt mõ-

telda oma erakordsete luulevõimete kogumisele ja kirjandusliku tunnustuse saavutamisele. Esinedes kirjanduse ja kunstide kroonitud kaitsjana, valgustuskeigarina ja rokokooleigarina osutas Gustav III Bellmanile mitmeti soosingut. Bellmani nime-tamine õuesekretäriks märgib ta pääsu õueseltskonda. Ebaõnnestunud pangaamet-niku soodustamine kirjanikupaiukiga ja sinekuuritaolise teenistuskohaga pakkus talle võimalust elatise kindlustamiseks. Ta teoste trükkipääsemine ei edenenud ilma takistusteta ka Gustav III valitsusperioodil. Oma kirjanduslikus tegevuses ja tänuliku kuningameelsuse avaldustes kujuneski ta ainult osaliselt valitud rokokoo-maitset rahuldavaks õuelaulikuks.

C. M. Bellmani elukäigu algus läheb kaugemale tagasi. Ta nooruskogemuste kasvupind, ta luuleande esimesed konventsionaalsed katsetamised ja konventsio-naalsustest läbimurded viitavad Gustav III valitsusperioodist varasemasse ajajärku. Need olid Põhjasõjale ja Karl XII surmale järgnenud aastakümned vapustatud ühiskonnaolude, nõrgenenud kuningavõimu, kõigutatud kirikuautoriteedi, »küba-rate» ja »mütside» parteivõitluse pildis. Seda ajavahemikku Rootsi 18. sajandi riigi-elus ja haridusloos — enne uut isevalitsuslikku pööret — kutsutakse vabadusajaks. Rootsi vabadusaeg ei andnud voli mitte ainult poliitiliste kirgede ülespiisutamisele, vaid päästis vallale ka muid mahasurutud elutunge. Rootsi sõjaka suurusajandi ideaalid olid kokku varisenud, rahavääringki langenud; seda rohkem maad võtnud meelelistes naudinguis priiskamine. Käsukiriku rituaali kõrval ja silmakirjateenis-tuse vastu rõhutasid südamereligiooni vajadust vagadusringid. Heroiliste eesmär-kide laostumisse tegi valgustussajand tulekut, saabus oma moraaliõpetustega, prant-suse klassitsismi ja järelklassitsismi jäljendustega. Aga avalikule moraalele andis kõige halvemat eeskuju Hesseni soost kuningas Fredrik (Friedrich) I. (E. Wrangel, Frihetstidens odlingshistoria).

Säärase celneva ajajärgu laps oli Gustav III päikesepaistel kuulsaks saanud luu-letaja.

Carl Michael Bellman sündis korralikkude kodanikkude vanemate pojana 4. veeb-ruaril 1740. Ta sünnikoht oli Stockholmi lõunaosas (selles Söderi osas, kus praegune Bellmansgatan ristleb Hornsgataniga). Kui Söderi ümbruskonnas tollal esines rohkesti korrarikumisi ja heade kommete vastu eksimusi, valitses Bellmanide kodu-ses elus heakondalik hoiak ja vagatsev vaim. Isa Johan Arndt Bellman oli Upp-sala ülikoolis käinud ja Stockholmis kantsleikolleegiumis ametis. Ema Katarina Hermonia oli kirikhärra tütar. Perekond kasvas jõudsamini kui kantsleiametniku tulud. Ühes autobiograafilises proosakatkendis kiidab luuletaja oma ema armsust, headust ja ilusat häält ja lausub liialdades, et perekonna vaesumise põhjuseks saanud »kakskümmend üks korda lapsevoodis lamamist». Tõepoolest olid vanemate ellusuhtumise püüded küll pietistlikud, aga mitte askeetlikud, ja Carl Michaelil oli vähemalt 15 venda-õde.

Lapsepõlvkodu palvused ei möödunud noore Bellmani vastuvõtlikust hingestust sellesse jälgi jätmata. Osalt nähtub see ta varasemas usundlikus naiivsuses virgunud värsiharjutustest, hiljem koraalide ja piiblitugude parodeerimisest. Avaldab kumma-list kontrastmõju, kui ta hiljem ülemeelikus kambas bakhantliku joovastuse kiitu-seks virildas neid kirikulaulu viise, mida ta ema Katarina või vana teenija Annika suust oli kuulnud.

Lasterikkuses vagatseva vaimuga liitus hariduse austamine, ja lossiseekretäriks nimetatud isa vanem poeg sai ajaolude kohta üsna hea kasvatus. Andmed ta koo-

liskäimise kohta on puudulikud. Andeka poisiga on töötanud mitu koduõpetajat järgemööda. Vanade keelte õpinguid ja klassiliste autorite lugemist on täiendanud saksa keele oskus, prantsuse ja inglise keeles edasijõudmine. Üks kodukoolitajaks olnud magistrist — pärastine valgustushuviline kirikuõpetaja Ennes — oli juba mänganud oma kasvandiku luuleannet ja talle näidanud, kuidas »Apollo keeli» käsitleda. Muusikalised huvid olid elavad ja eriti tsitrimängus on noor Carl Michael otsinud meelelahutust ja avaldanud osavust.

Saksa keelest tõlgitud vaimulikkude lauludega alustas 17-aastane Bellman oma avalikku esinemist ajakirjades. Pärastine tormise elurõõmu laulik debüteeris 1757. a. Suure Reede mõtetega. Ammutades Kristuse kannatusloost ja saksa vagadusvoolust ilmus samal aastal ta koolipoisilik tõlketöö »Evangeliska dödstankar» (»Evangelsed surmamõtted»), sissejuhatatud pühendusega emale. Ühenduses armastuse tunnistusega emale seatakse seal Looja poega eeskujuks kristliku vooruse võitluses

Mot avgrund, värld och lustans fröjd.

(Kuristiku, maailma ja lihaliku lusti vastu.)

Teine koolipoisilik küpsustöö oli suunatud karakterinõrkuste ilmlikule moraliiseerimisele. See oli proosatõlge prantsuse keelest ja seda saatis üldsuse silmade ette noore Bellmani koduõpetaja Ennes oma õnnitlusega. Mõnevõrra havitavam võiks olla pilgu peatus algava salmisepa kahel esimesel originaalpoemil: *Konsten att upptäcka en obekant mask* (Kunst tundmatut maski avastada) ja *Tankar om flickors ostadighet* (Mõtted plikade ebakindlusest). Palju pole Bellmani esimeses ilmlikus poemis küll veel kinni püütud kohaliku värvinguga karnevalimeeleoludest. Pigemini on püütud tabada maskeraadist lähtudes tõelise palge peitmist isekate huvide mängus, maailma maskeraadina märkida valskuse ja kurjuse moondumiskunsti, teiseks teesklust.

Kuna kodused olud perekonna kasvamise tõttu muutusid ikka kitsamaks, hakkas lossisekretär oma vanemale pojale varakult sobitama tööd ja teenistust. 1757. a. lõpul võeti noor Bellman praktikandiks riigiseisuste pank. Võib arvata, et Carl Michael siis, vaevalt 18 aastat vana, käis Söderi ja vanalinna vahet veel kiusatuste teele kõrvale kaldumata. Aga ta pani tähele ümbritsevat elu ja rahasedelite lugemisest vabadel tundidel jätkas ta salmimist. Juba oma esimeses ilmlikus poemis oli ta taotlenud kergelt moraliseerivat luuletooni prantsuspärasest maneerist; oma »Mõtetega plikade ebakindlusest» 1758. a. astus ta edasi prantsuse klassitsistlikus maitses vestleva moraalsatiiri jälgedesse, mille tähtsamaks tooniandjaks tolleaegses Rootsis oli Olof von Dalin. Konarlik oli veel noore Bellmani värsivorm, ilmselt vooruslik ta tahe lugejaid mitte ainult lõbustada, vaid tõsiseid sõnu ütelda tütarlastele nende ehtimisedevuse, heitliku naudinguhimu ja tuulise tühjatoimetamise pärast.

Pangapraktikandi tuleviku väljavaadete jaoks polnud ta senistest eelteadmistest küllalt, ja 1758. a. sügisel matkas ärksate harrastustega noormees Uppsalasse, eesmärgiks ülikoolis õppida kameraalteaduslikke aineid. Üliõpilaseks Uppsalas oli Bellman küll lühikest aega, vaevalt kaks semestrit. Siiski moodustas see lühike ajaloige radikaalse pöörde ta arengus.

Uppsala ülikooli suurimaks valguseks oli noil aastail küll kuulus botaanik Karl Linné. Aga botaanikuna polnud ta teejuhiks mitte C. M. Bellmani õpinguile. Rek-toriks oli Uppsala doomkiriku praost Asp, kes oma korratult peetud loengutega Pauluse kirjadest mitte head akadeemilist eeskujut pole andnud. Teda kirjeldatakse

kui lihava näoga ja kollakaspunaste juustega isandat, kes häid päevi on armastanud, tublisti sõõnud ja veel tublimalt joonud. Tema vastandina mainitakse väikest lombakate jalgadega juriidika professorit Salanderi kui ka silmapaistmatut ökonomika õpetajat. Aga pole teada, et Bellman kuigi hoolsalt või sügavalt oleks ammutanud õpetatud tarkuse allikaist. Seda põhjalikumalt on ta Uppsalas tundma õppinud vabadusaegset üliõpilaselu. See on olnud täis prassimist, purjutamist ja mürgeidamist kinnistel koosviibimistel ja nii pööraste buršitempuudega on tulnud välja ka tänavatele, et isegi hobused on lõhkuma hakanud. Korralikkude kodanikkude kommete pahupidipööramisele on muu seas kuulunud ka kirikulaulude ja piiblitlugude parodeerimine. (Vrdl. N. Erdmann, Carl Michael Bellman, En kultur- och karaktärsbild från 1700-talet).

See oli vanemate kodu pietistlikkude mõjude alt vabanev noormees, kes pääses riigipanka erakorraliseks ametnikuks. Tasu oli rahaväärtuse halvenemise ja tegelikkude ülekulutustega võrreldes väike. Elutõsidusest lahtimängimiseks leidis küllalt kergemeelseid seltsilisi ja kõrtsisõpru. Kõrtsides ja kohvikuis istuvate nooremate ametnikkude killas hakkas ta juba lõbustusmeistri osa etendama lustiliste lauludega. Aga arvepidamine läks halvasti, ettevaatamatud kulutused kasvasid üle pea, lõpuks ei teadnud ta enam, kui palju ta kellelegi võlgu oli. 1763. a. põgenes Bellman Stockholmi pummelduste ja oma maksujõuetuse keeristest Norrasse. Üle piiri Norrasse pageda võlavanglasse sattumise eest oli vabadusaegses Rootsis üsna harilikuks nähteks.

Mõne kuu pärast võis üle piiri läinud Bellman Rootsi tagasi pöörduda, kui õemehel Stockholmis oli õnnestunud ta maksujõuetust legaliseerida. Rahalistes raskustes olid ta vanemad sunnitud linnast maale kolima. Korraliku isa palvel pääses Carl Michael 1764. a. riigi manufaktuurkontorisse ametisse, paar aastat hiljem siirdus ta tollivalitsusse erakorraliseks. Aga sõpru ja kõrtse oli palju ja Bellmani elujanu selleks liiga taltsutamatu, et saada korralikuks ametnikuks. Peenemate keldrite kõrval ei põlatud napsiklaasi ja õllekannu juures istuda ka rahvalikes joomakohades ja linnaäärseis salakõrtsides.

Ümber 1765 paigu oli Bellman juba leidnud oma ande ehtsama elamuspõhja. Improviseeritud lühilauludes oli ta avastanud oma janunevate ja isunevate elutungide kohase luulesoone. Bellmani nooruslühirikas oli aset küll mitmesugustele häältele. Varavana ilmega algaja vagatsevaile ja moraliseerivaile poemidele oli järgnenud rida juhuluuletusi ja need omandanud rokokoo-suunas kenitlevaid käände. Ent kust on pärit ta tujuküllasemad toonid, ta eneseleidmise hoogsam originaalsus? Jooma- ja söömalaust, ja nende kehalikkude mõnude pakkumisega seltsib meelsalt naiselikkude võlude veetlus. Nii algab üks ta varasemaid kõrtsilaule, pealkiri *Källarvisa* (a. 1763—64), pöördumisega bakhantliku paradiisi piigade poole:

Kom sköna källar-flickor
I hurtigt språng, i tripp och traf
Slå upp båd' sprund och svickor
Och låt mig supa braf!

(Tulge, ilusad keldri-tüdrukud, jooksujalu kõpsutades
ja kepsutades lööge lahti nii prundid kui punnid ja
andke mulle oiavaliselt juua.)

Ebamaiseks ei muutunud armuavaldus schäferkübaras ja loorides hõljuvale kaunitarile liginedes (*Polonoise*). Poloneesi taktis keerutades kosivad vaese noorpoeeidi

värsijalad armulikku salonglambrinnat, kiidavad manufaktuurkontori direktori tütarit ta külalislahkuse pärast:

Vid ert middags-bord
Vin och kärleks-ord
Och af steken härligt os.

(Teie lõunalauas vein ja armusõnad ja tore praelõhn.)

Palju ei pääsenud Bellmani nooruslühirikast veel trükki, aga käsikirjades läks ta laule kitsamast sõprusringist juba liikvele. Kõige populaarsemaks neist said varakult mõned piibliparoodilised lühilaulud. Küsides Bellmani värsiarengust tunnista-vaid väljaandeid sajandi 60-date aastate veerult võime siin kõrvale jätta paar-kolm väheldast separaattrükist pulma- ja matuselaulude ligis. Aga 1767. a. ilmus Lundis odavas turutrukis ta *Gubben Noack* ühes kahe teise joomavendade lõbuks kirjutatud pilalauluga. See oli anonüümne rahvalik väljaanne, mis levis kiiresti ja oma vallatute värssidega äratas Lundi konsistooriumi pahandust.

Vana Noa, tuntud Moosese 9. raamatust, on keskajast saadik etendanud joodikute esivanema ja kaitsepatrooni osa. Veeuputusliku vanamehe nõrkus magusa viina kohta on naljategemiseks ainet andnud prantsuse hulkurlaulikule Villonile, seda ainet on teisendanud prantsuse, saksa, hollandi, inglise anakreontikud. Bellmani humoristlik teisend ühes mõnusa lihtsa viisiga on saanud rootslaste kõige populaarsemaks joomalauluks. Kiidetakse seda aega pärast veeuputust, kus vana Noa asutas viinamäe, hankis kruuse ja pudeleid, teades, et inimene oma loomult on janune, jõi ise ikka põhjani. Kiitust saab ka Noa naine, auväärt eit, kes oma jumalikkude märjusest rüüpava taadiga kunagi ei tapelnud:

Aldrig sad' hon:
Kära far nå, nå,
Sätt ifrån dig kruset!
Nej, det ena ruset
På det andra, på det andra
Lät hon gubben få.

(Kunagi ta ei ütelnud: armas isa, noh, noh, pane ära kruus.
Ei, ühe peataie teise järele laskis ta oma vanamehel võtta.)

Naljakas lõppmoraal: vaat, sihukese plika tahaks ka enesele naiseks saada.

3.

Aga see oli alles hakatus.

See oli nagu paisust pääsenud kõrvalekaldumine puritaanse kainuse ja mõistliku mõõdupidamise teelt. Bellmani karakterinõrkuste ajutiste laskumistega kõrtsielu madalvooludesse on kaasa tingitud ta alkoholiauruse ainevaliku ja inspiratsiooni kliimaks. Ta allilmast ülendatud Bacchuse kultus ületas kõik mageda ja lameda anakreontika mänguligid.

Juba sajandi 60-date aastate lõpul oli Bellman idee saanud kahe suurema bakhantliku luuletüki loomiseks. Tõsidusest lahtilöömiseks oli ta õppinud raken-dama paroodiat. Aga nüüd hakkas ta oma ainevalikut laiendama ja täiendama: avastas Stockholmist tuntud kõrtsikundesid ja allakäinud alkoholiste, moondas neid oma vallatleva ja hullutleva fantaasiaga pööraste bakhanaalide luulekujudeks. Kunstikavatsuslikumalt kui varem asus ta keldriseltskondadest ja sügavalt altilmast

leitud ebakarskeid kujusid »Bacchuse ordu» ja »Fredmani epistlite» ehitamisele talutama. Nii läks ta välja ühelt poolt auväärsete ordusteremooniate travesteerimisele Bacchuse pidude ja lakardrüütlite näol, teiselt poolt vaimulikku testamenti või didaktilist läkitust matkivate epistlite värsistamisele. Ei pidanud ülevaalt-piduliku joont ka kreeka-rooma mütoloogia sekkamängimine.

Aastast 1769 on huvitav tunnistus Bellmani laulude suunavõtte ja ettekande kohta. Üks kaasaegseist tosinaluuletajaist J. G. Oxenstierna märkis oma päevikusse: »Bellman on Bacchuse auks asutanud ordu, kuhu kedagi vastu ei võeta, kes vähemalt kaks korda kõikide nähes pole tänavarentsis lamanud». Muidugi oli see reegel mõeldud Bellmani naervate seltsiliste ja kuulajate lõbustamiseks. Koomilise näomiimika ja žestidega allakriipsutatud ettekande aineks on olnud ühe elust lahkunud lakardrüütli mälestamine, hämmastavalt veidrad ja naljakad värsisõnad laulud ja tsitriga saadetud ühe ooperi viiside järgi. See oli heatujulise koosviibimise numbriks manufaktuurkontori direktori Lissanderi juures; pärastpoole kandus üksikuid episoodide samast burleskselt koomilisest luuletsüklist üle ka laialdasemasse seltskonda. Kuid trükist ilmus eriraamatuna alles kümme aastat hiljem sellest tsüklist suurjoodiku apoteoos: »*Bacchi Tempel öpnat vid Corporalens samt Ordens-Oboistens Fader Movitz död 1779*».

Rootsi vähe lugupeetud regendi Adolf Fredriki viimased valitsusaastad olid märgitud »kübarate» kukutamise ja »mütside» võimuletulekuga. See tõi muuseas kaasa manufaktuurkontori likvideerimise ja tõukas Bellmani ainelisse kitsikusse, kuni ta uue teenistuskoha sai tollivalitsuses. 1765. a. olid surnud ka ta vanemad ja pärandustomp läinud haamri alla. »Mütside» leerist tuli ikka valjumalt kuuldavale alkoholi ja luksuse vastaseid hääli ja 1769. a. riigipäeval taheti koguni vägijookide keeluseadust läbi viia. Keldertrahterite ja kõrtside arv oligi 60-date aastate lõpul kasvanud 700-ni; apteegid ja kohvikud mitte kaasa arvatud, kust ka akvaviiti ja likööri võis saada. Salaviinapõletamine ja salakõrtsid veel peale selle. (Vrdl. H. Schück, Stockholm på Bellmans tid, Bellmansstudier I).

Bellmani boheemselt loomuselt ei võinud oodata, et ta Rootsi poliitilise ja majandusliku elu kriisides oleks suutnud võtta küllalt selgenägelikku seisukohta. Ta lõbuhimulised vaistud, pillav eluviis, pealmine seltsimisring vedasid »kübarate» poole. Aga teiselt poolt võisid ta kergelt reageerivale luuleandele peale tulla ka rahamagnaate manavad ja rahva hädasid riivavad puhangud. Kui Gustav III 1772. a. toime pani riigipöörde, siis rühkis Bellman kuningameelsete esirinnas Gustavi tervist jooma ja rõõmu avaldama riigipäevaparteide võimuvõitluse lõpetamise üle. *Gustafs skål* Põhjala parimale kuningale, »kes ei salli kaaluraskuste ebataasast kaalu», — see Bellmani rojalistlik lühilaul segines hurraahüüetega võitva monarhi auks. Sellele järgnes rida pikemaidki truualamlikke luuletusi samast sulest. »Kõrtsilaulikuna» kahtlase autori palvekiri oma kogutud luuletuste väljaandmise asjus jäi kuninga poolt ometi tähele panemata. Suurema kavatsuse teostamise asemel tuli 1772. a. trükist esimene väike kogu Bellmani omapärasteid laule: ilmusid anonüümselt *Bacchanaliska Qwäden* (»Bakhanaalsed laulud») neljas vihukeses.

See esimene põimik Bellmani käsikirjast näitab lähemalt Bellmani bakhantliku laadi kujunemist umbes 1765. a. peale. Kohtame piibliparoodilisi sugemeid: kohe alguses juuakse vana Aadama terviseks, kes paradiisis esimesena ja heade tagajärgedega on võitnud Eeva südame. Põline anakreontiline motiiv elu lühidusest ja murede uputamisest on omandanud bellmanlikke erijooni. Kui noorustuli veel al-

les, avatagu siis süda muretuile mängudele ja laululõbudele, andku pudelid ja praed hoogu neidistega tantsida kuussada menuetti! Meeleliste naudingute õhutamist vägi-jookidega täiendab Bellmanil hea toitlustamine. Piduliku õnnetundmuse rahulda-miseks on ta luulelaud nii mõnelgi puhul juba rikkalikult kaetud:

Kom och ta del i ett modigt kalas:

Bordet med tallrikar, fat och bouteiller

Är den Province, varom vi skola dras.

(Tule ja võta osa uljast peost: laud taldrikute, vaagnate ja pudelitega on see provints, mille pärast me jõudu katsume.)

Rootsi oli kaotanud Põhjasõja ja suurriigi asendi. Asemele oli tulnud eneserahul-duse otsimine üliküllase pidutsemise ja lõbutsemise keeristes. Riigivõlga hinnati nn. vabadusaja lõpul 600 tündrile kullas, välissaadikud subsideerisid oma huvides valitsejaid ja võimumehi, ettevõtteid ja üksikisikuid läks tihtilugu pankrotti. Ent »piknikud, suured ballid ja supeed lõbulokaalide saalides, maiuspalad hõbevaagnal, peened veinid ja punšiklaasid — kas Rootsi pole õnnelik ja rikas, kas säärasel maal võis olla miljoneid võlga», küsis Bellman ülevatujuulises rütmis ja riimis lahti hõl-judes nurisemistest.

Rootsi omad vaatlejad on tähele pannud ja eriti Richard Steffen rõhutanud: peaaegu samal määral kui bakhantliku vaimustuse laulik on Bellman kulinaarne poeet. Alkoholiaurune inspiratsioon ühineb tal toidulõhnadega ja segineb erootilise tungelu väljendustega, mõnuleb maiuspalade luksuslikus serveerimises, lõbustuste ja illusoorse hiilguse ülepakkumises. Bakhantlus, kulinarism, rojalism — nende märksõnadega tohiksime vististi küll osutada põhjanevaid dominante rootslaste lemmiklauliku lüürikas.

Bellman polnud mitte samavõrra rojalistlikult häälestatud Rootsi troonile tõus-nud Fredrikite suhtes kui kuningavõimu renessanssi tervitades Gustav III näol. Bellmani jätkuvat panegüürikat ja paisuvaid rapsoodiasid Gustavile ei tarvitse mitte ainult seletada soosingu ja soodustuste väljameelitamiseks, kuigi needki huvid olid mängus. Näib, et laulik rokokookuninga krooni sära, ta kirjanduslikkude ja kunsti-liste harrastuste, ta pillavalt helde- ja kergemeelse isiksuse ees on tundnud tõelist imestlust. Kuningal jälle oli hea meel laulikust, kes riigipöörde kriitilistel päevadel oli aidanud avalikku arvamust mõjustada, kél olid nii vaimukad ja naljakad lõbus-tusmeisteri anded. Ohjendatult sobis neid andeid kasutada ka õukonna divertisse-mentide raamides. Muidu suhtus kumbki ebavõrdseist partnereist suurmeelselt tei-neteise moraali puudustesse ja seiklustesse. Tänu soosingule sai Bellman 1775. a. kuninga käskikassast juba väikese paiuki, järgmisel aastal ka õuesekretäri tiitli, mi-da kõrgeadlikke ringides küll kutsusti õueproleetide aunimeks.

Elatise kindlustamise mõttes oli Bellmanile tähtis, et ta 1776. a. määrati riigi rahaloteriisse (nn. Nummerlotteri) võrdlemisi hea palgaliseks kantseleisekretäriks (1000 taalrit hõberahas). Seejuures sai talle veel misugune kuninglik soodustus osaks, et Bellmani asemel võisid teised ta kantseleitööd teha.

»Üks oli kuningas troonil, teine kuningas kõrtsis», lausub sel puhul kummalegi mittesõbralik Anders Fryxell oma jutustustes Rootsi ajaloo-st. Tööpoolest tuli töö-jaotus Bellmani ja ta abisekretäri vahel kasuks rootsi kirjandusele, sest et bakhant-likkude laulude autori käsikirjaline viljakus tollal oli jõudnud hariastmele.

Suulistest ettekandeist ja käsikirjade ringlemisest ilmhes, et Bellmani kaks suure-mat üritust bakhantlikus värsikunsts kaldusid kaugele kõrvale peenitsevast roko-

koomaitsest ja ilutsevast lambrisluulest. Kuuludes Stockholmi trahterielu madalaima ringidesse pöörasid *Bacchi Orden*'i prassivad sangarid ja sangaritarid pahu-pidi rüütellikke ordutseremooniaid, tegid jumalavallatut pila orgiastlikus kooris mitmehälsete pillide saatel trallides:

Bacchus vi dyrka,
Här är vår kyrka.

(Bacchust me austame, siin on meie kirik.)

Valitud maitset rahuldavaks õuelaulikuks kerkis 1777. a. saadik J. H. Kellgren. Poeetiliste bakhanaalide arendamine allakäinud joodikute ja liiderlikkude kõrtsinümfidega jäi rokokooliku moekirjanduse varju. Samal 1777. a., kui Kellgren siirdus Stockholmi, abiellus Bellman kaalukoja meistri Grönlundi tütre Lovisa Fredrikaga. Boheemse ja ebapraktilise poeedi abieluproosa ei kujunenud õnnelikuks. Rida armumisel ja kosimisel kirjutatud luuletusi kajastab üürikese õnneidüllil ja paremas seltskonnas mängiva karnevali meeleolusid. Aga voorusliku abielumehe inspiratsioon kahanes, Stockholmi vanalinna keldriurgaste ja Djurgårdeni roheline tagala kurikuulsamad joomavennad jäid jõuklema ta ordubakhanaalides. Jäädavate luulekujude kuulsuse on neist bakhantliku allilma varjudest omandanud eriti kapral, kõrtsmik, mängumehe ja kunstniku kalduvustega Movitz, kelle nimekandja tegelikult suri juba 1779. a. Erootiliselt veetlevaks muusaks ja täiuslikkude Bacchuse pidude preestrinnaks on Bellman kujutanud Ulla Winbladi, kelle taga elulooline uurimine on avastanud Maria Kristina Kiellströmi nimelise tüdruku. Tõeliselt polnud ta kõrtsitüdruk, vaid mõnevõrra vallaliste kommetega siidiketrajatar. On põhjust arvata, et Bellmani õrnemad tundmused Ulla prototüübi kohta lähevad 60-date aastate lõppu tagasi.

Bacchi Orden (»Bacchuse ordu») pääses autori eluajal ainult osaliselt trükki. Tagaplaanile tõrjumise peapõhjuseks oli ehk ülevuse aupaistet taotlevate riigiordude, rüütlikslõõmise talituste ja rüütlivappide parodeerimine lorilaulude laadis. Oli siis sünnis äärmuslikke alamseisuslikke joodikuid »bakhanaalsesse aadliseisusse» tõsta, selles toimingus heaks kiita parukategija selli Jenseni, trükiteel paljundada lasta:

Jo, han heter Källarcreutz,
Han heter nu von Källarcreutz.

(Jah, ta nimeks on nüüd Keldrist, ta nimeks on nüüd von Källarcreutz.)

Või jälle teine tubliks tunnustatud Bacchuse poiss:

Han heter nu von Ehrensugga.
(Ta nimeks on nüüd auemis.)
Under tvänne oljo-kvistar
Står en sugga vid sin ho.

(Kahe õlipuuoksa vahel seisab emis oma küna juures.)

Bacchi Tempel (»Bacchuse tempel»), mis moodustab eelneva sarja burleskse lõppjärgu, ilmus siiski kahes üksteisele järgnevas trükis (täiendatud trükk 1783). Selles on Bellmani bakhantliku luule orgiastlikud hood hariastmele viidud. Suurepärasest tormikirjeldusest alguses läheb see pöörane poem Serafiimi ordu suurus-tele peetud mälestuskõnede parodeerimisele. 1748. a. asutatud Serafiimi ordu põhi-kirjas oli määratud, et kui keegi selle kõrgeima riigiordu liikmeist sureb, siis ta matmise puhul Riddarholmi kiriku koori piduliku leinakõne peab õuejutlustaja-

»Bacchuse ordu» suurim sangar Movitz on surnud ja märatseva mälestusaktuse ohjendamatud värsikõned on ta teenuste väärsed nii joomise kui armuseikluste alal. Tempeliks on Djurgårdeni »Gröna Lundi» taoline trahter, leinajate ees kõrtsilett, lohutuseallikaiks veiniankrud ja õllevaadid. Esialale kerkivaist kujudest leinab Ulla Winblad rasedana taga Movitzi seltsis veedetud kiretunde. Millise avameelsuse hala, kui see »Bacchuse preestrinna» jutustab nende kahe pulmapidudest looduse rüppes! Moralist võib selle üle tänapäevani pead raputada. Aga veidernaljakalt kihava mõtekujutuse mängus kõrgendatakse õnnis Movitz Olümpile, Ulla Winblad sünnitab poja ja ta mahasaamine tagab Bacchuse laste taastulekut.

Kui mõned kõrgaristokraatlikud aumehed kahjatsesid Bellmani »madalat ainevalikut», leidsid teised kaasaegsed selle üpris omapärase poemi olevat »naivse ja vaimuka». 1783. a. *Stockholms-Posten* kiitis öuesekretäri raamatut, et see on varustatud »toredate vinjettide ja paljude nootidega, sobiv jõululingituseks».

Bellmani esinduslikumaks saavutuseks tuleb ometi arvata ta värsiepistlite raamatut *Fredmans epistlar* (»Fredmani epistlid»), mis olid tal teoksil juba 60-daist aastaist saadik, trükkist ilmumine võis toimuda alles 1790. Trükki toimetamise eest hoolitses J. H. Kellgren, kes vahepeal oma põlglikku arvamust Bellmani luuleande suhtes oli muutnud. Pole võimalik siin näidata, mis kõik see spontaanne ja impulsiivne and oli jõudnud pakkuda sajandi 80-dail aastail. Nagu kõiksest puistatud juhuluuletuste kõrval oli ta rõhku hakanud panema oma loomispingelisemate teoste kunstipärasele viinistlusele ja esinenud ka draamakirjanikuna.

Stockholmis elas sajandi 60-date aastateni Johan Fredmani nimeline õuekullasepp ja alkoholisõber, kes oma elu lõpetas täielikus kehalikus ja majanduslikus kokkuvärisemises. Ta oleks kadunud muidugi jäädavalt mälestusest, kui Bellman temast poleks teinud surematut luulekuju. Kolmkümmend aastat joodiku elu luuleliselt kaunistatud ja dramaatiliselt elustatud piltides — nii iseloomustab seda tsüklit Anders Fryxell moralistliku teravmeelsusega.

Õeldagu, mis öeldakse: »Fredmani epistleis» on autor viinud tipule oma ürgelamustesse põhjaja, maiste naudingute tujuküllusega, haridusmõjude ja looduse muljetega märgitud luulestiili. Võrratult vahelduvas astmikus on siin antud drinkare (joodiku) meeleolulised kompleksid esimestest naiivseist elurõõmu avaldustest kuni viimse allakäiguni hukatusliku sügaviku varjusesse. Paroodilised panused pole nii pealetükkivad kui enne, moraalsest tendentsist vabad epistlid on võitnud maalilist ja dramaatilist elulähedust. Hogarthi teravalt tabavate joontega ja Rembrandti clair-obscuoriga on võrreldud Fredmani jääl avanevate kõrtsistseenide tõlgitsust. Neis epistleis on peale Fredmani leida rohkesti teisisgi autori elamustes ja nägemustega liituvaid luulekujusid, kelle algkujusid on otsitud omaaegsest Stockholmi miljööst. Aga nagu uurimus on osutanud, pole elulähedane Bellman siiski mitte püüdnud anda mingit portreetaolist sarnasust, vaid loonud vabalt oma fantaasia ja kunstikavatsuste kohaselt. Näiteks ikka jälle esinev Ulla Winblad on kord räpane kõrtsitüdruk, kord elegantne rokokoodaam. Mida veel ei saa mainimata jätta »Fredmani epistlite» iseärasuseks, on bellmanliku luule eriline võime äkilise nükkega mahedast idüllist kanduda huumavasse bakhanaali või vastupidi orgiast ilutsemisse.

Rokokooliku mänglemise või kakleva mürgeldamise taga võib korraga süveneda piiritu põhmeluse ja raskemeelse norutundmuse kuristik. Nii näiteks Soliloquium

(»Ükskõnelus») nimelises epistlis, »kui Fredman lamas Kryp-in kõrtsi juures, pangamaja vastu, ühel suveööl a. 1768». Algab see lugu rentsilis lamaja manamisega:

Ach du min Moder!

Säj hvem dig sände

Just till min Faders säng...

(Ah, mu ema, ütle, kes sind saatis otse mu isa sängi juurde...)

Monoloog läheb üle viletsusse ja ahastusse langenud poisi sülitamiseks: »Ptüi, selle tunni pärast, kui mu veri sinus põles, mis mu isa ära pettis!» Aga ahastus ei lõpe mitte põlguseavaldusega vanemaile, ka mitte oma patukahetsusega. Hommikul avanevad kõrtsi ukсед, pohmelus vaarub leti ette, võtab mõned napsid, saab uut elujulgust. Täna ema truuduse ja isa võime eest, lausub:

Kunde vi råkas,

Skulle vi språkas.

(Kui võiksime kohtuda, küll meil siis oleks rääkimist.)

Fredmani suhu on autor pannud palju enese hingelaadist ja vaimukast huumorist. Mõned epistlid on uurmaakri Fredmani korratu hingeelulise kellavärgiga kaugele ja õrnalt seotud. Näiteks viimne värvika pastoraali taoline hellitavalt kõlavais riimides. See kujutab meeolehärmatult rõõmsa ja vähenõudlikult õnneliku noormehe väljasõitu Ulla Winbladiga, õdusat einetamist Djurgårdeni rohelises:

Hvila vid denna källa,

Vår Frukost vi framställa:

Rödt Vin med Pimpinella

Och en nyss skjuten Beccassin.

Klang hvad Buteljer, Ulla

I våra korgar öfverfulla...

(Puhkame selle allika juures, võtame oma väikest einet:

punaviin vürtsitud pimpinellaga ja äsjalastud bekassiin.

Mis pudelite kõla, Ulla, meie ülitäidetud korvidest.)

Need olid värsiläkitused viisidega, laulusõnadele olid jällegi noodid kaasa antud, harmoniseerimine asjatundliku abiga läbi viidud. Kellgreni eessõna juhatas sisse mõõtmatu geniaalsuse vaadet autorile. *Fredmans epistlar* oli hilineanud väljaanne, aga leidis heatahtlikku vastuvõttu, ka Rootsi Akadeemia poolt tunnustust! See julgustas järgmisel 1791. a. välja andma *Fredmans Sånger* (»Fredmani laulud»), mis eelnevate Bellmani teoste kombel püüdsid ühtlasi teenida luule ja muusika armastajaid. Need Bellmani laulud ja lood ei moodustanud nii ühtlast tsükli nagu epistlid, on pärit eri aastakümneilt ja esindavad kõiki luuležanre, mille piirides autor oli liikunud. Tegelased on osalt samad alkoholiaurude all pidutsejad, osalt teised. Tegevuse topograafia vaheldub vanalinnast Stockholmi välisservadeni, Djurgårdeni ja Haga pargi vahel. Ülemeeliku liiginimliku inspiratsiooni kõrval helge ja lembe kevadmeeleolu lehitus — *Fjäriln vingad syns på Haga* (»Tiivuline liblik Hagas«).

Sajandi viimasel aastakümnel oli C. M. Bellman ise juba kaugel selle noorusliku kavaleri kujust puuderdatud juustega ja punases vestis, kelle käed pitsilistes varukais kaeltsitrit mängivad. Nii näitab teda kunstnik Krafft maal a. 1779. Gripsholmis. Kui Gustav III ühel balliööl 1792 langes Prantsuse revolutsiooni ideedest riivatud aadlimehe Anckarströmi kae läbi, oli ka Bellmani päike loojumas. Eestkostevalitsus püüdis lõbustustele ja pidustustele päitseid pähe ajada, kõrtsielu piirata.

Bakthantlike poemide varavananenud laulik sai hädavaevalt veel paiukit, podagrahaigena tihti voodis lamades tõlkis ta Gellerti valme — pööre nii siis temagi hingelises hoiakus. Ta katsus vahetevahel küll veel küüniliselt naljatada ega suutnud seejuures oma viinahimu taltsutada. Kuid 1794. a. küsis ta grispi küüsis:

Är mödan värdt att vara till?

Nej, jag den satsen nekar.

(Kas olemasolu maksab vaeva? Ei, seda väidet ma eitan.)

Samal aastal oli ta võlgadesse sattumise ja allakäimise kurbmäng nii kaugelt jõudnud, et ta võlavanglasse suleti. Sõprade abil pääses ta küll varsti vanglast, aga ta kodu läks kroonu- ja kõrtsivõlgade katteks oksjonile ja ta palus endale ise hooldajaid määrata. Ausära ta pea ümber on kustunud, ta elutuluke loitles hoolalusena veel natuke aega nõrgalt.

C. M. Bellman suri 12. veebruaril 1795 tiisikusse ja melanhooliasse. Legend on kaunistanud ta lahkumist: ta olevat lauldes lahkunud.

*

Pole mahti siin jälgida Bellmani posthuumse austuse ja ta populaarsuse levimise etappe. 18. ja 19. sajandi vahetusel ei ilmunud ühtegi uustrükki mahakäinud lauliku poolunustatud teostest. Aga on tähelepandav, et ta luule elurõõmust rõkkavad hääled ja muresid murdvad kujud jälle esile kerkivad 1809. aastast saadik. Teatavasti tähendas see aasta-arv Rootsi võimule uut ja suurt lüüasamist — Soome kaotust Venemaale. Meelemasenduse tusast igatseti tagasi rõõmsama ja hiilgavama ajastu ihadesse. Romantikud jälle panid tähele, et Bellmani meeleliste naudingute ülistuses vältimatuks maiseks varjuküljeks on sügav melanhoolsus.

Idealiseritud ja pronksi valatud Bellmani kuju tõsteti piedestaalile. 27. juulil 1827 oli ta ausamba avamine suure pidulikkusega Djurgårdenis. Sestsaadik pühitsetakse Rootsis Bellmani päeva. Kuigi välismaalane kõike selles kultuses ei suudaks mõista, nõnda austatakse Rootsis seda minevikukirjanikku, kellega tuntakse erilist sugu- lust, kelle luulel on norutundmuste või ülikainete kaalutluste vastu reageerimise igamatu väärtus.

Gori †

Oleme ta korra juba matnud. See oli 1918. a., kui Saksa sõjavangist hakkas eesti mehi koju tulema ja Gorit ei leidunud nende hulgas. Ta mobiliseeriti Esimese Maailmasõja algul 1914. a., võttis osa suurest lahingust Ida-Preisimaal, mis lõppes kahe Vene armee sissepiiramise ja kokkuvarisemisega, ja sattus koos tuhandete teiste eestlastega sakslaste kätte vangi. Neli aastat ei kuuldud Gorist midagi. Muide — ta pärisnimi oli varem Georg Tõnisson, mille hiljem muutis Vello Agoriks. Arvati, et ta on sõjamõllus hukkunud. »Postimehe» toimetuses leidsime Hindrey töölaua laekast kimbu Gori sulejoonistusi, mis olid kunagi »Sädemetele» saadetud ja millest mõned olid ilmunud. Väga hoolikalt väljatöötatud vinjetid, peamiselt fantastiliste inimekujudestega, kõik korralikult hallile kartongile kleebitud. Karikatuure nende hulgas ei leidunud, küll meenus meile, et ta enne sõda Tallinnas oli avaldanud kusagil šarže. Vist oli see Gailit, kes pühendas kadunukspeetule lühida nekroloogi, lubades Gori järelejäänud töödest korraldada näituse. Siis ühel päeval tuli Gorilt kiri, milles ta tänas lahke meeletuletuse eest, kuigi see oli toimunud nekroloogi kaudu. Ütles enese pääsnud olevat vangist elu ja tervisega.

Nüüd kodumaalt eemal viibides oleme saanud uuesti ta surmateate. Tallinna raadios on sellest ilmutatud kaunis ebamäärasel kujul, ilma lähemaid surmapõhjusti nimetamata. Teatel paistab seekord tõsi taga olevat, kuigi jääb mõistatuslikuks, kuidas füüsiliselt tugev ja terve mees, aastatelt alles viiekümnene, nii äkki võib kaduda. Aga endi ümber kogeme iga päev üllatusi, segipaiskumisi, pöörasusi, ootamatusi, nii et kipub kaduma tajumise piir — mis on mõistatuslik ja mis on tavaline. Ja miks ei võinud juhtuda Gorilegi midagi õige halba.

Gori ei ole oma kunstnikutegevuseks saanud mingit süstemaatilist eelkooli ega -haridust. Vaevalt on ta käinud mõnel joonistamiskursuselgi. Oma seletuse järgi on Rudolf Lepik Pärnus olnud ta esimene ja ainus õpetaja ja juhataja. Joonistamisande ja -oskuse oli ta saanud sündimisel kaasa. Ta ei ole õieti kunagi algeliselt ja õppijaslikult joonistanud, kohe tema esimesed avalikkusesse pääsenud tööd ei võinud jääda tähelepanu äratamata oma jõurikka ja virtuoosliku joone, oma lopsakuse, värskuse ja ekspressiivsusega. Kui ei eksi, debüteeris ta Pärnus või Tallinnas »Meie Matsis», mitte üksnes karikaturistina-joonistajana, vaid ka fõljetonistina.

Siis tulid sõja-aastad vahele. Kuid vangis veedetud aeg ei olnud möödunud tõsise tööta. Gori sattus ühte Danzigi vangileeri. Ta on palju kordi huumorlikult jutustanud oma tookordseid lugusid ja elamusi. Tema esimeseks asukohaks olnud mahukas praamlodi Danzigi sadamas, kus ta peramehe »kajutis» saanud endale iseiseisva »punkri» sisse seada. Visanditega kaasvangidest ta teeninud mõne lisaleivaportsjoni, kuni äratanud oma tegevuses laagriüleva, vana reservmajori tähelepanu. Gori kõneles alati tunnustavalt inimlikust ja sõbralikust Danzigi majorist, kelle kaasaaitamisel tema vangipõlves tekkis pööre. Laagrikomandandi loal, kellel olnud

huvi kunstiinimeste ja nende toimingute vastu, ta võinud vahel külastada linna. Ka muretsenud talle kõik joonistamis- ja maalimisvahendid ja parem eluase, mille esimeseks tulemuseks olnud majori toaseinte kattumine Gori teostega. Vangipõlve lõppedes Gorile pakutud häid edasiõppimis- ja töötamisvõimalusi Saksamaal, kuid südameasjad tõid ta kodumaale tagasi.

Neli aastat Saksas ei olnud asjatult maha visatud. Intensiivne enesetäiendamine ja püsiv joonistusliku virtuositeedi harjutamine said tema hilisema, küpse ea produktiooni kõvaks aluseks. Gori ei ole oma mahlakust ja näilist joonistuslikku kergust saavutanud pideva ja ülihooolika tööta. Tema viljakuse juured peituvad samas pinnas. Kui ta just ei viibinud sõprade rõõmsas laudkonnas, nähti teda muul ajal pea alati kummargile joonistusbloki kohal, enamasti kodus. Joonistamine oli talle muutunud paratamatuks, omaette pühalikuks toiminguks. Kõik oma ülesanded ja töölubadused ta täitis suurima korralikkuse, hoole ja täpsusega.

Saksamaalt tagasi tulles oli ta end märgatavalt harinud ka võoraste kunsti-produktiooni vaatlemise ja sellesse süvenemise kaudu. »Simplicissimus» on talle ikka olnud üheks taotlusobjektiks, missugusekujulise ja -tasemelise ajakirja veergudele ta on tahtnud kord ise pääseda, ka hilisemal ajal, kui ta oli tutvunud palju muuga ja nautinud kordaminekut ka väljaspool kodumaa piire. Muidu napolisõnaline, võis ta parajas hoos ja sobivas õhkkonnas tundidepikkuselt iseloomustada ja lahata Gulbranssoni, Thöny't, Wilke't, Arnold'it ja teisi Müncheni mehi. Ka vene-lasi eelsõjaaegsest »Satirikon'ist» ja kõiki muid tähelepandevaid nähtusi ja inimesi oma ala piirkonnast.

»Vaba Maa» juure asudes, kus on möödunud Gori peamine töøjärk, algas tema isiklik menu ja kasvas populaarsus. Sellesse ajajärku kuulub ka üldse eesti karikatuuri õitseae. Ühel ajal Goriga küpses ja kujunes välja O. Krusten ja kerkis pisut hiljem esile R. Tiitus — kolm iseseisvat meistrit, kellest igaüks oli leidnud omapärase stiili ja väljendusviisi. Gori on neist olnud kõige viljakam, temal on olnud kõige rohkem järeltulijaid ja järeleltegijaid, nii et võis tekkida lentsõna — »mitte karikatuur, vaid gorikatuur». Eesti karikatuuri õitselelöömine ei olnud mõeldav K. A. Hindreyta ja tema »Sädemeteta». Hindrey oma eeltööga on olnud äratajaks ka eelmainitud kolmele meistrile. Tema kõrgetasemeline ja vaimukas pilke-ajakiri »Sädemed», mida Hindrey 1905 a. alates toimetas peagu üksinda, ei suutnud iseseisvusaja lahedamates oludes leida endale jätkajat. Meie lähemal naabreil ei ole sellist ajakirja saanud kunagi tekkidagi. Aga vist on nii, et meie rahva iseloomuski on rohkem eeldusi sarkasmiks, tugevaks naljaks ja huumoriks, omaenda ja teiste isikute vaatlemiseks nalja kõverpeeglis. Nalja ja huumoriga oleme vahel saanud paljudestki süngetest asjadest üle, ja sellest tugevast nalja- ja pilkesoonest on toitu saanud ka need eriaanded, kelle loomingu puhul võõradki on pidanud tunnustama eesti karikatuuri erakordselt kõrget kvaliteeti.

Vilgas elu ja kange jõukatsumine vastloodud parlamendis, erakondade vahelised võitlused, eri nähtused kirjanduses ja kunstis, kogu igapäevane elu oma varjundirikkuses hakkas leidma kajastust Gori peagu iga päev ilmuvais karikatuures. Kui tagantjärele lehitseda »Vaba Maa» vanu aastakäike, võid Gori joonistuslikus pilkes jälgida teatava määraneni kogu meie poliitilise võitluse ajalugu. Siis näed ühtlasi tema tüüpimiste arengut ja väljakujunemist, teatud iseloomulike kude ja võtete tekkimist, mis on aegamööda, peagu tähelepanematuult muutunud eesti karikatuuri põhivaraks. Gori iseloomulik joon, tema joonistuslik taidurlikkus ei saanud ise-

seisvuse esimeste aastate ajalehtedes küllalt mõjule tulla. Viletsate trükitehniliste olude tõttu ja trükimetallide puudumisel tulid siis karikatuurid ja muud joonistused puusse lõigata, kusjuures puulõikajad olid keskpärased ja alla sedagi. Alles kui jõud jälle kandis tsinkklišheee juurde tulla, suurenes ka karikatuuri kui pildi edu ja mõju. Gori ei ole karikatuuri kunagi võtnud illustatsioonina tekstis tehtud sõnalise nalja juurde. Karikatuur on tema juures domineerinud peamise, iseseisva väärtusena, omaette pildina, kusjuures tekstile on langenud kõrvaline rõhk, kuigi see tekst tihti on olnud väga tabav, tihe ja vaimukas. Olen varemalt kuulnud küsitavat, kes Gori karikatuuridele teeb allkirjad. Ta tegi need eranditult ise, sest ta oli sõnameistergi, nagu seda on ka Romulus Tiitus, kõnelemata K. A. Hindreyst, kelles algul karikaturist võistles jäljetonistiga ja kellest hiljem karikaturistipoolle alla jäädes kujunes üks meie huvitavamaid ja silmapaistvamaid kirjanikke. Nii on Gorigi vahel olnud terav ja huvitav vestekirjanik.

Tema tagasihoidlikkus isiklikus elus tekitas ta isiku ümber mõningaid liialdatud kujutlusi, kasvõi järgmisegi Gori tavalisest tööpäevast: tuleb hommikul toimetusesse ja uurib esimese ülesandena paberikorve, kas sinna eelmisest õhtust ei ole unustatud mõnda poolikut pudelit, seab enese siis pettunult külma ahju najale, kuni see toetumisest soojeneb, loeb viimaks kõigi lehtede juhtkirjad läbi ja viskab viie minutiga järjekordse karikatuuri valmis, et siis Dunkri tänavasse »Verbrecherkneipe'sse» kaduda; järgmisel päeval korduvat sama lugu. Ja, mõnikord käisid elulained kõrgelt ja Gori võis vahel jookiderohkes lauas oma tavalisest tagasihoidlikkusest aktiivsena ja elavana välja kooruda. Aga tõsisel tööpäeval oli siiski väga ja väga palju rohkem, sest temasugunegi suur ja tugev and ei oleks saanud kasvada hoolika ja vaevavõtva tööta. Kui suvepäevad lähenesid, kadus ta pikemaks ajaks Tapa ümbruse igavasse loodusesse, hilisematel aastatel Võsule, kus jatkus pidev joonistuslik tegevus. Tema väga intiimse sisuga joonistusmappe on näinud vähesed.

Töö ja anne löid Goris eneseusalduse ja kindluse, mida veelgi lisas kiirelt tulnud edu ja menu. Ta töötas toimetuses ainetevaliku mõttes iseseisvalt. Arvan, et ta oleks rõõmsalt vastuvõtlik olnud mõne autoriteetse isiku nõuannetele ja näpunäidele, nagu ta oli tähelepanelik oma nooremate toimetuskaaslaste juhuslikelegi märkusile. Kuid toimetuses puudus selline autoriteetne inimene. Gorit isegi kardeti mõnevõrra toimetuse ringis tema salvava, mõnikord järsu ja üleoleva tooni tõttu. Nii ta siis arenes omapead, mitmeti vääralt ja kiirelt kasvanud enesekindluses. Mõtlen, et Gori suveräänseks kujunev kunst oleks vajanud ideelisemat, vaimsemat aluspinda, eetilisemat kõlapõhja. Seda oli nagu napilt, mida ta vaimse pagasina ja põhimõtetena oli kaasa toonud »Meie Matsi» toimetusest ja Kivilombi Intsu seltskonnast. Paistis vahel, et ta mõttemaailm liiguks nagu edasi selles miljöös, mida A. Jakobson on käsitanud Pärnu aguleid kirjeldavates romaanides. Oli ju Gori ise sündinud ja kasvanud »vaestepatuste alevis». Ta oli vahepeal mõnegi probleemi üle tugevalt mõtelnud, oli enda sisemist inimest vaadelnud ja selle ümberkujundamise sihis töötanud, kuid vanad noodid kippusid vahel teravalt läbi kostma. Sellest siis see teatava jõhkrukseni küündiv kõrvalheli tema loomingus.

Viimastel aastatel, kus Gori uusi väljendusviise otsis, kus tema joon pikemaks ajaks hoopis uue ilme võttis, näis ta kalduvat järsult Groszi žanri poole. Muidu joonistuslikult täiesti iseseisev, paistis ta äkki ka puht väliselt jäljendavat Groszi. Näis, et ta nüüd rõhutatult tahab piitsutada sotsiaalset õiglusetust, kujutada häda ja viletsust ja juhtida tähelepanu selle tekkimise põhjustele, laad, mille suunas Goril,

muide, alati on kallakut olnud. Seda uut rõhutatud viisi vaadeldes kippus aga jääma mulje, et Gori ei ole suutnud tabada taotletud eesmärki, et tema sotsiaalse probleemistiku asemel näed päris probleemita pätti ja selle ideoloogiat, kui siin viimast sõna võib tarvitada. Ja, neid pätte oleks nagu pisut ohtralt Gori sule alt välja tulnud.

Karikaturistil, eriti kui ta poliitilises võitluses kaasa teeb, võivad ka olla omad kindlad veended, tõekspidamised ja põhimõtted, mille nimel, mille läbisurumiseks ta vahel salvab, vahel pehmelt naerab. Goril kui karikaturistil ei olnud kindlaid veendeid. Ta esitas arvamist, et karikaturist igas olukorras on ainult elu koomiliste ja veidrate külgede illustreerija, et ta on kui meedium, kelle kaudu kõneleb sarkasmi ja huumori jumal, et anne võib olla ka hoolimatu ja põhimõteteta. Näis, et ta vahel kahtles oma vaadetes, katsus revideerida oma arvamisi ja tundis nagu pisut südametunnistusepiinagi. Kui vapside liikumine oli oma kõrgpunktil, tähendas ta mitmel korral mõõdamines, et ta oma piitsutatavate karikatuuridega osalt kaasa mõjumas on olnud rahulolematuse tekkimisel meie olukordadega, vanema põlve riigimeestega, parlamendiga, kogu meie riikliku aparatuuriga, missugune rahulolematust kandis vapside liikumist. Kord Gori omavahelises vestluses oli päris avameelne, kui ta ütles: »Ma tõin »Vaba Maa« juurde tulles kaasa selle kraadepoisiliku vaimu, mis ilma valimata kõigile annab, kõike eitab, igale teeb »sinise silma«. Mitte juhuslikult ta ei pealkirjastanud oma eriväljaandes ilmunud karikatuuride valimikku »Nokaut«.

Tuli juuni 1940. Kõiki haarati kui umbkotti, teadmata mis edasi tuleb ja saab. Gori liikus uue vooluga ühes, kaunis vabalt, suurema kõhklemiseta. Vaevalt tal oleks olnud teist valikut, hiljem teda oleks sunnitud kaasa minema. Iseasi on, kas tal oleks tarvitsenud uues olukorras nii aktiivne ja ülepakkuv olla, nagu teda mäletame esimeselt punaselt aastalt. Sõjasündmused olid juba käimas, kui Gori äkki kadus päevapealt. Ei aidanud mingid otsimised ega punaste ajalehtede peatoimetajate järelepärimised — ta oli vajunud kui kivi vette. Kui sakslased Tallinna olid vallutanud ja »Jaan Teär'elt« vangid tagasi toodi, oli ka Gori nende hulgas. Mõistatus selgus — Gori oli kadumisepäeval »ülendatud« tujus viibinud ühes punases seltskonnas, kus ta asju oma õige nimega oli nimetanud. Järgnes vahistamine ja kõik muu sellega seoses.

Vaevalt päev või paar vaba, tuli Goril Saksa okupatsioonivõimude korraldusel vanglasse kolida — punase aasta aktiivsuse pärast. Istus aasta kinni, vabastati, vahistati uuesti, vabastati jälle ja pandi nüüd kindralkomissariaadi »Propagandastelle« juhtnööride kohaselt oma karikeerimiskunsti näitama. Kui produktiivne ta viimati oli ja mil määral ta oma ülesannet täitis, selle kohta puudub käesolevate ridade kirjutajal ülevaade.

Tulid uued võimukandidjad, uued maitsed ja nõuded. Gori jäi kuuldavasti kohale. Mis temaga nüüd juhtus, seda me lähemalt ei tea. Kindlasti mitte midagi head. Kui ta on kadunud, siis peituvad siin, selles tohtus umbsoos selle mõistatusliku kadumise põhjused.

Gori harrastas oma eralõbuks ka maalimist. Mõned tema juhuslikud asjad ulatavad kaugelt üle selle taseme, mida pakuvad mõned meie üldtunnustuse saanud maalijad. Ta oleks ka maalimises kindlasti edu saavutanud, kuid ta tundis oma kutsumust vaadelda elu teisest kandist. Haruldane anne, jõurikas ja viljakas! Lahedamates oludes, teistsugustel eeldustel temast oleks võinud oodata veel rohke-

mat. Kindlasti tast oleks võinud kujuneda rahvusvahelise nimega mees. Mõned aastad enne praegust suurt sõda ta tegi kaastööd ka välismaistele väljaannetele. Rohkesti tema humoorikaid seeriaid ilmus Pariisi ja Stokholmi ajakirjades.

Tuhanded ja tuhanded on väga palju kordi naernud südamest Gori üldinimlikkude naljade üle. Kes ei tunneks tema viimast leidlikku seeriat »Peremees ja sulane»? Ta huumoritagavara oli ammendamatu, ta võis kõige ootamatuid situatsioone leiutada. Mõnigi kord jämedakoeline, kuid ometi vaimukas! Rabas vahel huupi, valesse kohta, ülekohtuselt ja hoolimatult, rändas eksiradu — aga üks ole kogu me väljakujunematu elu käinud õige sagedasti kobades ringi. Kõigi ebakallakute peale vaatamata oleme tänulikud sellele omapärasele ja tugevale andele, mille jäljed jäävad püsima meie minevikku. Gori on väärikalt esindanud meie tõu iseloomulikkust joont — olla enese vigadest ja nõrkustest üle enesepilkamise kaudu. Neid vigu ja õppoolseid küligi on rohkesti. Kui meil veel võimet on naerda, ehk jõuame siis välja — vigadest ja ka muudest raskustest.

V. Ks.

Ameerika kirjandusturg sõja ajal.

Raamatute kõrgkonjunktuur, mis algas aastal 1942, tõusis veelgi kõrgemale aastal 1944. Paaegu iga kirjastatud raamat müüdi läbi ja nii mõnestki oleks müüdnud veel rohkem, kui oleks piisanud paberit suuremaks trükiks.

Kas oli see uue kultuuriajastu alguseks Ühendriiges? Prognoos oli igatahes soodus.

Sõja surve ja pingutuste tõttu lugesid inimesed enam kui kunagi selleks, et end lõbustada, et unustada oma igapäevaseid muresid. Korduvad trükid, mida ajalehekioskid turustasid 24 tsendiga, olid nüüdki kõrgkonjunkturi peamiseks tunnuseks. Detektiivromaanid moodustasid aina kasvava osa korduvate trükkide kirjastajate toodangus. Ja koomilise sisuga raamatud jätsid viimased minekult veel kaugele taha.

Jutustamisoskus leidis hindamist nii romaanides tavalise mõiste järele kui ka detektiivromaanides. Just süzhee (plus suur annus seksuaalsust) oligi see, mis lennutas noore lopsaka Kathleen Winsori lopsaka Stuartite restauratsiooniaegse romantilise jutustise »Forever Amber» (Alatiseks Amber) best-sellerite nimistu etteotsa, hoolimata autori keskpärasest kirjutamisoskusest.

Kuid Ühendriige lugejad otsisid lõbustuse kõrval ka võimalusi silmaringi laienamiseks. Sõjaraamatute järele püsis suur nõudmine, eesotsas sarnaste inimlikkude ja sündmusi ise kaasaelanute poolt kirjutatud teostega nagu Ernie Pyle'i »Here Is Your War» (Siin on teie sõda) ja »Brave Men» (Vaprad mehed) ning Robert Sherrodi »Tarawa».

Populaarsed olid ka aega pärast sõda puudutavad raamatud. Vaid avar ja sügav rahvuslik huvi võiks seletada erakordset populaarsust, mis sai osaks Sumner Wellesi autoriteetsele, kuid raskepäraselt kirjutatud traktaadile maailma organiseerimisest »The Time for Decision» (Otsustamise aeg), mis nädal nädala järel jäi taha ainult Bob Hope'i »I Never Left Home'ist» (Ma pole kunagi lahkunud kodust) (1,250,000 eksemplari) mitteilukirjanduslike best-sellerite nimistus ja viimaks nihkus selle etteotsa. »The Time for Decision» oli vaid üks nende raamatute julgustavast hulgast, mis ühendasid soliidset intellektuaalset või kirjanduslikku väärtust ebatavalise populaarsusega. Siin veel mõned teised:

Van Wyck Brook'i »The World of Washington Irving» (Washington Irvingi maailm) jutustab praegusajaga võrreldavast ajastust Ameerika ajaloos, mil pastor Weems müütas raamatuid oma vedruvankrilt ja inimesed janunesid teadmiste järele. Osa selle raamatu väärtusest seisab selles, et ta juhib lugejaid paljude väga heade, kuid unustatud Ühendriige kirjanike juurde nüüdisajal, mil pole küllaldaselt häid uusi raamatuid, et nõudmist rahuldada.

Douglas Southall Freemani »Gettysburg to Appomattox» (Gettysburgist Appomattoxini) on kolmas ja viimne köide sarjast »Lee's Lieutenants» (Lee' abilisest). Ta pildid osavaist, healoomulistest meestest, kes aitasid suurendada Lee' suurust, on meisterlikud ja ta selgeid üksikasjalisi lahingukirjeldusi loed nagu peatükki heast romaanist.

George Santayana' »Persons and Places» (Isikuid ja paiku) on tuntud mõtte- teadlase lõpetamata autobiograafia. See jutustab ta poisikesepõlvest Hispaanias ja ta hispaania perekonna traagilisest üksindusest võõras Bostonis ühes väga lühikese aruandega Harvardi ülikoolis veedetud aastaist — epikuurlikult sõnastatud stoiline jutustis intellektuaalsest raskusist.

Thomas Manni »Joseph the Provider» (Joseph Toitja) on viimne köide Manni Joosepi-loost, mis jutustab 2005 leheküljel sama, mida piibel jutustab 21 leheküljel. Ta sisaldab Manni tavalisi soliidseid, ülipikki arutlusi ajaloost, usundeist ja kunstist, kuid vaarao ja Jakobi portreed on iseloomustused, millistest suur romaani- kirjanik pole kunagi kirjutanud paremaid.

Walter Lippmanni »U. S. War Aims» (Ühendriige sõjasihid) on selle populaarse publitsisti ülevaade Ühendriige välispoliitika nõrkusist (või järjekindla poliitika puudumisest). Ta soovitab Ühendriige liitu Inglismaaga ja Venega ning tarbekorral ka Hiinaga.

Kuid mitte kõik 1944. aasta raamatud ei võitnud nii suurt lugejaskonda, kui nad väärtsid. Friedrich A. Hayeki kollektivismi ohtude hiilgav paljastus »The Road to Serfdom» (Tee pärisorjusele), Hans Kohni ajakohane ajalooline uurimus »Idea of Nationalism» (Rahvusluse idee) ja rootsi majandusteadlase Gunnar Myrdali Ühendriige neegriprobleemi süvenenud analüüs »An American Dilemma» (Üks Ameerika dilemma) pärisid arvustajate ülistuse, kuid suhteliselt vähe lugejaid. Ja suur hulk aasta parimat luulet kannatas tavalise hooletussejātu all: W. H. Audeni »For the Time Being» (Esiagu), E. E. Cummingsi »I X I», Robert Fitzgeraldi »A Wreath for the Sea» (Pärg merele), Marianne Moore'i »Nevertheless» (Siiski). Kuid aasta 1944 oli ka tunnistajaks ühe kõrgetasemelise uue populaarse luuletaja tõusule. Russel Davenporti »My Country» (Mu kodumaa), lihtne, ilmekas, vahel patriootlikult üleküllastatud kiidulaul Ameerika saatusele, saavutas (luule kohta) imestusväärselt suure trüki — nimelt 30,000 eksemplari.

Sõjaraamatuid saabus pidevalt lahinguväljadelt; nad olid tavaliselt kompetentsed, harva väljapaistvad. Lemmikuiks olid peale Ernie Pyle'i kodukootud antoloogiate Jack Beldeni siiras, sageli kibestunud »Still Time to Die» (Veel on aega surra); »Target: Germany» (Märklaua Saksamaa), Ühendriige kaheksanda lennudiiviisi imestusväärne ametlik ajalugu; kapten Herbert L. Merillati üksikasjaline aruanne Guadalcanali lahingust »The Island» (Saar); Charles Wertenbakeri »Invasion!». Puht isikupäraseil põhjusil muutus publiku lemmikuks ka Mina Curtissi »Letters Home» (Kirju koju), mis sisaldab 254 näidet neist hiljoneist kirjadest, mida Ühendriige sõdurid on saatnud koju rindelt.

Ajalugu, nii möödunud kui kaasaegne, leidis pidevalt ostjaid. Will Durant, Ühendriike väljapaistev populariseerija, lõpetas kolmanda köite »Caesar and Christ» (Tseesar ja Kristus) oma monumentaalsest tsivilisatsiooni ajaloost. Charles ja Mary Beard lõpetasid oma pika ja viljaka koostöö teosega »The Basic History of the United States» (Ühendriike põhiajalugu). Inglise D. W. Brogan andis välja ühe läbinägelikemaid ameerika elu uurimusi, mis on kunagi kirjutatud välismaalase poolt: »The American Character» (Ameeriklase iseloom). Populaarsuselt ainult sammu võrra taga olid John Dos Passosi »State of the Nation» (Meie rahva olukord), suurepärane ülevaade Ühendriike kodurindest; Dixon Wecteri »When Johnny Comes Marching Home» (Kui Johnny tuleb marssides koju), põhjalik uurimus Ühendriike veteraanidest pärast nelja sõda, »An American Program» (Üks ameerika kava), suure kadunu Wendell Willkie' viimne kokkuvõte oma usutunnistusest.

Vähesel 1944. aasta paljudest biograafiaist oli ameeriklane objektiks. Gene Fowleri »Good Night, Sweet Prince» (Head ööd, armas prints), mis käsitleb John Barrymore'i, oli müügi seisukohast edukaim, kuid parimad biograafiad olid eurooplasist. Vaimukaim ja osavaim neist oli Jean Burtoni »Heyday of a Wizard» (Ühe võluri hiilgeaeg), Shotist pärineva meediumi, Daniel Dunglass Home'i elulugu. Iseloomustavaks tänapäevale oli H. Changi massiivne, ametlik »Chiang Kai-shek». Väga ootamatu oli teoste hulk 18. ja 19. sajandi inglise autorite elust ja töist, millest mainitagu Sheila Birkenhead'i »Against Oblivion» (Unustuse vastu) (Keatsi sõbra Joseph Severni elulugu), Will D. Howe'i »Charles Lamb and his Friends» (Ch. L. ja ta sõbrad).

Kui üldse võib kõnelda miskisugusest muustrist aasta populaarsete raamatute alal, siis esineb see piibellike ja usundlike teemade, nagu »Joseph the Provider» silmatorkavas kordumises. Zofia Kossaki »Blessed Are the Meek» (Õndsad on alandlikud), mis põhineb Assisi püha Frantsiskuse elul, oli populaarsemaid romaane ja Lloyd Douglasi »The Robe» (Rüü), 508-leheküljeline romaan ristiusu algaegadest, mis ilmus juba 1942. aastal, jõudis ette kõigist võistlejaist, saavutades tänini poolteiselmiljonilise läbimüügi. A. J. Cronini »The Green Years» (Rohelised aastad), ühe shoti poisi vaimsete kasvamisvalude analüüs, sai tohutu esimese trüki (100,000). Inglismaalt Ühendriigesse ümberasunud romaanikirjanikud näisid tallavat samasugust rada — selle erinevusega, et nad pöördusid idamaise usundifilosoofia ja hingede rändamise poole, kuigi tänapäeva kuues. Kaks neist olid väga menukad Ühendriike lugejate seas: W. Somerset Maughami »The Razor's Edge» (Habemenoa tera), milles üks noor ameeriklane sammub oma teed absoluutsuse poole läbi võluvate kiusatuste labürindi ja Aldous Huxley' elukogenud, kuid müstiline »Time Must Have a Stop» (Ajal peab olema peatus).

Kuid ka romantika ei jäänud sugugi hooletusse: naiskirjanikud tootsid enam kui pooled aasta best-selleritest. Kindlad lemmikud olid Elizabeth Goudge'i »Green Dolphin Street» (Rohelise delfiini tänav) (võitis Metro-Goldwyn-Mayeri 125,000-dollarilise auhinna), Mazo de la Roche'i »The Building of Jalna» (Jalna ehitamine), Margery Sharpi »Cluny Brown» ja Betty Smithi »A Tree Grows in Brooklyn» (Brooklynis kasvab puu). Kaks 1944. aasta kõige süngemat best-sellerit olid ka naiste kirjutatud: Lillian Smithi Bostonis keelustatud jutustis rasside segunemisest Lõunas »Strange Fruit» (Võigas vili) (475,000 eksemplari) ja Gwethalyn Grahami järsk kallaletung Kanada antisemitismile »Earth and High Heaven» (Maa ja kõrge taevast) (125,000 eksemplari).

Head ilukirjandust sõjast leides vähe: pärast sõjaaegne uputus on veel tulemas. Noorkirjaniku John Hersey »A Bell for Adano» (Kell Adanole) saavutas ühtaegselt nii arvustajate kui ka lugejaskonna poolehoidu. Võistlejaiks talle olid Joseph Pennelli »The History of Rome Hanks» (Rome Hanksi lugu), verine ja julm jutustis Ameerika kodusõjast, mis osutus vastuvõetamatuks mõnele maitsele ja — täielise vastandina — Harry Browni vaikne, tundlik »A Walk in the Sun» (Jalutuskäik päikesepaistes).

Aasta üllatuseks ilukirjanduse alal oli Charles Jacksoni joomatõve analüüs »The Lost Weekend» (Kaotatud nädalalõpp), mis oli ühtaegselt soe ja inimlik (kuigi kohutav) jutustis ja selgelt nähtud, hoolikalt ülestähendatud haiguslugu. Veel kaugemal tallatud rajast olid Philip Wylie' »Night unto Night» (Ööst öösse) ja Ludwig Bemelmansi »Now I Lay Me Down to Sleep» (Nüüd ma heidan magama) (mõlemad langetõbise peategelasega), maalikunstniku Salvador Dali esimene, tublisti hullumeelne katse ilukirjanduse alal »Hidden Faces» (Varjatud näod), Robert Gravesi rünnak auväärsele luuletajale John Miltonile »Wife to Mr. Milton» (Hr. Miltoni naine), »Dangling Man» (Ripendav mees), Saul Bellow' pankrotistunud ärimhe hingeelu pingeline etüüd, austraallase Christina Steadi liigutav jutustis ühe naise tühjajooksnud elust »For Love Alone» (Ainult armastuse pärast).

Paljudele vanule kuulsusile oli 1944 vaid aasta nagu iga teine, tavaline ajajärk loomingu üldises arengus. »Everybody's Political What's What's» (Igamehe poliitiline käsiraamat) tõestas Bernard Shaw, et ta vaim, kuigi mitte ta otsustamisvõime, on sama terav kui varemgi. Jules Romains avaldas »Töö ja mängu», kolmeteistkümnenda raamatu oma tohutust panoraamilisest romaanist kahe sõja vahelise Prantsusmaa üle, »Hea tahte mehed»; Upton Sinclair tõstis Lanny Buddi [kes esmakordselt ilmus »World's End's» (Maailma lõpp) aastal 1940] »Presidential Agent'i» (Presidendi agent) seisusse; »Bedford Village»-iga (Bedfordi küla) lõpetas Hervey Allen teise kõite oma massiivsest sekstetist koloniaalse Ameerika üle.

Esimene maailmasõda ei tekitanud miskit kõrgkonjunktuuri raamatu alal, vastu pidi — kirjastamine vähenes kohutavalt sõja lõpuks. Kas teise maailmasõja ja bensiini normeerimise lõpp toob endaga kaasa languse Ühendriigi praeguses tohutusse ja kasvavas isus raamatute järele?

1920-date aastate alguses algas kirjastamise uuestisünd »Modern Library» (Kaas-aegne raamatukogu) ja teiste mõõdukahinnaliste korduvtrükkide ilmumisega. Tänapäeval, lisaks brosheeritud korduvtrükkide tohutule edule, on paberi normeerimine harjutanud lugejad odavamate raamatutega, õhema paberiga, vähema kirjaga, kitsamate äärtega. Et äge võistlus odava raamatu kirjastamise alal ka pärast sõda ei raage, seda kindlustab asjaolu, et mitmed multimiljonärid on hulgaliselt omandanud just neid raamatuid tootvate kirjastuste osatähti.

Ühendriigi pärast sõjaaegsed lugejad ei saa arvatavasti mitte ainult enam ja odavamaid, vaid ka paremaid raamatuid. Kirjastaja Bennett Cerf (Random House) kirjutas alles hiljuti New Yorki »Postis»:

»Suure korduvtrükkide turu ja müügivõrgu loomine tähendab vaid, et edu vääriv raamat toob tulevikus autorile enam sisse kui kunagi varem. See lisapeibutus võib-olla isegi suleb noorte autorite kõrvad Hollywoodi sirenilaulule, meelitades neid kontsentreeruma, nagu nad tegid seda ammu, ammu tagasi, et iga nende raamat-oleks parim, mida nad üldse oskavad kirjutada.»

Eesti kultuurkroonika

Tapakirves, võllas, tuleriit, vangikong ja maapagu on inimsoo ustavad kaaslased ta kultuurilisel arenemisteel. Iga uue idee maksmapanek on nõudnud verd, kannatusi ja pisaraid. Uutele ideedele on toodud ohvriks koguni terved kultuurid. Esi-
mestena on langenud ikka ohvriks uute ideede kandjad ja, kui uued ideed kord on pääsenud võidule, siis on pühitud maa pealt ka vana aja esindajad.

Ka eesti rahvas on olnud korduvalt lülitatud eri kultuurisuundade vahelise võitluse keerisesse ja ka kandnud ränki ohvreid.

Et painutada üht rahvast uue idee, olgu see religioosne või sotsiaalne, teenistusse, selleks tuleb esiteks murda ta vaimne selgroog. Kes ei alistu heaga, seda ootab tapakirves, võllas, vangikong või maapagu. Rahva loov vaim, mis väljendub kirjan-
duse ja mitmesuguste kunstivormide kaudu, on olnud ikka uue idee rünnaku esimeseks allaheitmiseobjektiks. Kunst kunsti pärast on tundmatu inimsoo arengu põhi-
seadus. Renessansikunst oli katoliku kiriku ja paavstide teenistuses ning eks ka Shakespeare'i looming teeni Elisabethi aja Inglise ekspansiooni?

Vaimsete jõudude osatähtsust ideoloogilises võitluses on osatud õieti hinnata alles meie sajandil, mille algul, tänu tehnika arengule, maailm kiirelt küpses uueks ideoloogiliseks revolutsiooniks, mis on nüüd haaranud kogu maakera. Enam-
line liikumine Venes asetas kohe esimesil päevil kirjanikud ja kunstikud küsimuse ette: poolt või vastu. Kaasa läksid ainult üksikud nagu Maksim Gorki ja Aleksei Tolstoi — kõik teised, kes kõhklesid või olid vastu, on kadunud vene vaimuelu näi-
telavalt. Sama juhtus ka Saksas rahvussotsialistide võimuletulku järel. Venes põ-
letati kodanliku ideoloogiaga kirjandus ning Saksas süüdati tuleriitu juutlik-pluto-
kraatlik-demokraatlike kirjanike teostest.

Kuid enamlased 1940. aastal Eestis võimu haarasid, küsiti kohe ka kirjanikelt ning kunstnikelt nende usutunnistust. Vastused nähtavasti rahuldasid enamvähem ning kõik meie vaimsed jõud: kirjanikud, kunstnikud, muusikud ja teatriinimesed
rakendati uute ideede teenistusse. Muidugi paljud teesklesid alistumist, sest kasva-
des ja õppides oludes, kus looming ei olnud piiratud eeskirjade ja parteiprogram-
miga, oli neile ka uus kunstipoliitika seedimatu. Nagu kogu rahvas nii ka meie
vaimurahvas lootis, et enamlaste okupatsioon ei kesta igavesti. 1940—1941. a. a. olid
loominguvaesed eriti kirjanduse osas ja suuremaid propagandalisi tulemusi ei saa-
vutatud.

Sakslaste tungimine Eestisse 1941. a. tekitas ka elevust meie vaimumaailmas. Hellitati lootusi, et taas avaneb tee vabaks loominguks. Unustati aga, et rahvus-
sotsialism ja enamlus on kaksikõed ning mõlemad taotlevad kõigi vaimliste jõual-
likate vastuvaidlematut alistumist parteiideoloogiale ja selle propagandanõuetele.
1941—1944. a. a. valitses tühjus meie vaimlises loomingus nagu enamlaste ajalgi.
Nüüd elati lootuses nn. kolmandale võimalusele.

Rahvuslikust ideoloogiast läbi imbnud ja vabamates oludes arenenud eesti kunst ja kirjandus ei suutnud koduneda kummagi diktaatorliku režiimiga. Nagu kogu rahvas või rahva suur enamus püsisid ka meie kirjanikud ja kunstnikud passiivses vastasrinnas, osutamata loomisrõõmu ja loomistahet. Oodati paremaid aegu. Kuid paremate aegade asemel tuli katastroof.

Teise enamlaste okupatsiooni lähenemisel oli meie vaimutegelastel valida, kas jääda kodumaale ja katsuda end kohandada uue ideoloogiaga või asuda karmile pagulastele. Eesti kirjanike, kunstnike, muusikute ja teatritegelaste rõhuv enamus valis viimase tee. Osa neist siirdus koos Saksa okupatsioonivägedega Saksamaale ja osa otsis peavarju Rootsi erapooletul pinnal.

Eesti rahva vaimse selgroo murdmisel on enamlus ja rahvussotsialism ühisel jõul saavutanud üsna tõhusaid tulemusi. Eesti vaimutegelaste saatusest statistikat koostades selgub, et ligi 75 % kirjanikest, kunstnikest ja näitlejaist on välja juuritud eesti rahva keskelt. Kui arvesse võtta, et rahva poliitiline juhtkond on hävitatud ligi sajaprotsendiliselt, siis vaimuinimeste saatus polegi nii kohutav. Pealegi on nad füüsiliselt säilinud.

Kes meie kirjanikest, kunstnikest ja teatritegelastest on jäänud Eestisse, selle kohta puuduvad täpsemad andmed. Tallinna raadiosaateis on seni mainitud kirjanikest H. Raudsepa, Mait Metsanurk-Hubeli, Friedebert Tuglase, A. Jakobsoni, J. Semperi, J. Varese, A. Hinti, A. Pedaja, J. Sütiste (surnud) ja mõne noorema kirjanikepõlve esindaja nimesid. Kunstnikest on seni mainitud Eric Adamsoni, J. Sannamehe, A. Starkopfi, V. Melliku, N. Mey ja V. Agori (surnud) nimesid.

Näitlejaist on kohale jäänud Ruut Tarmo, Mari Möldre, Hugo Laur, Felix Moor, Raivo Opsoola, Andres Särev, A. Üksip, A. Kausi ja teised, ning Venemaalt on tagasi tulnud Paul Pinna, Ants Lauter ja Ants Eskola. Muusikainimest on mainitud G. Ernesaksa, E. Kappi, V. Alumäe, Lembade, Mart Saare ja T. Vettiku nimesid.

Kodumaale jäänud kunstnike, kirjanike, näitlejate ja muusikute kontingent on suuteline ainult osalt täitma oma ülesandeid, sest eriti vanem põlv on nõrgalt esindatud. Sõjaaegne järelkasv ei ole aga suuteline täitma tõsisemaid ülesandeid. Eriti raskesti on kannatanud eesti teater, mis on kaotanud paremiku oma jõududest. Kujutavad kunstnikud on püsinud kõige kindlamalt Eesti maakamaral ja nähtavasti lihtsalt sel põhjusel, et nende loomingut on raske mõõta parteiprogrammi mõõdupuudega ja tembeldada uue ideoloogiaga mittekooskõlastatavaks.

Suurim osa vaimuinimestest, kes valis maapagulase tee, on leidnud uue kodu Rootsis. Kirjanikest on saabunud Rootsi Marie Under, Aino Kallas, J. Lattik, A. Adson, A. Gailit, A. Mälk, Gustav Suits, Ants Oras, Joh. Aavik, Albert Kivikas, E. V. Saks, K. Ristikivi, B. Kangro, Joh. Voitek, V. Uibopuu, A. Kurlents, Ilmar Laaban, R. Kolk, H. Esko jne. Kunstnikest on Rootsis Ed. Ole, E. Jõesaar, Herman Talvik, Kaarin Luts, Juhan Grünberg, Ed. Pehap, A. Pallas, E. Haamer, Joh. Nõmmik, S. Trei, J. Saarniit. Teatritegelasist on saabunud direktorid Hanno Kompus ja Paul Olak, näitlejad Betty Kuuskemaa, M. PARIKAS, Teet Koppel, Joh. Romet, Lensi Rõmmer, Els Vaarman, E. Torokof-Tiedeberg, Eedo Karrisoo, Priit Hallap, Aarne Viisimaa, Milvi Laid, Mari Kamp, Harri Kaasik, Agnes Lepp, Vello Teder, K. Ernits, E. Kuus, Ene Ilves, Agnes Virkof, Silvia Tael, Liina Reimann (Soomes) jne. Tantsijaist on Rootsis Rahel Olbrei, Gerd Negro, Klaudia Maldutis, Ruth Vellner, Marta Jaago, Ada Ahi, Iris Ast, Evi Reisman, Kõks jne.

Muusikategelasist saabunute seas on Juhan Aavik, Olav Roots, Ed. Tubin, Kalju Raid, Verner ja Ilmar Nerep, Valentine Riives, Helmi Betlem, Priit Ardna, M. Paris, Ants Vihman, K. Laren, B. Milk-Barrot, C. Uhke-Aumere ja teised.

Saksamaale evakueeritute kunstnike, kirjanike ja näitlejate isikliku koosseisu ja arvu kohta on andmed suhteliselt puudulikud. Tallinna Ringhäälingu evakueerimisega asus Saksamaale eriti rohkesti teatri- ja muusikategelasi, kelledest esinesid enne Vene suurt pealetungi Saksa raadios mitmed lauljad ja näitlejad, nagu Meta Luts, V. Kask, A. Christiansen, Arno Niitof, Helmi Aren, Marta Pank, Salme Lott, Paul Tammeveski, Karin Prii-Raudsepp, Irma Kalvet, Maimu Teder, Kopli-Wiegand, Carmen Prii-Berendsen, Hub. Aumere, E. Kalam, K. Söödor, A. Piller, K. Tanilof, M. Mardi, F. Pettai, Ed. Kikas, E. Korjus, M. Raik, M. Suurallik, L. Kasemets, B. Blinoff j. t.

Saksamaale evakueeritute kirjanike ja kunstnike kohta ei ole lähemaid teateid. Kunstnik Eduard Viiralt oli Eesti kolmanda okupeerimise ajal Viinis. Luuletaja Henrik Visnapuu on peale laevaõnnetuse üleelamist pääsenud Saksamaale. Täpsed teated puuduvad kirjanik Karl-August Hindrest.

1940—44 aastavahemikul on kõige raskemalt küll kannatanud ajakirjanike pere. Eesti iseseisvuseaegseist ajakirjanikest ei ole Eesti pinnal peaaegu ühtegi nimekamat ajakirjanikku. Vanemast generatsioonist on siirdunud Rootsi umbes kümme-kond ja mõned ka Saksamaale. Kõik teised on hävinud või kadunud jäljetult. Suurem osa neist vangistati 1940—41. aastail ja deporteeriti Nõukogude Liitu.

Eesti 1940—1944. a. a. kultuuri-statistika, kui seda kord võidakse objektiivselt koostada, on veelgi süngem, kui arvesse võetakse ka selle aja jooksul kaduma läinud kultuurivarad ja loomata jäänud uued väärtused. Hoop on olnud sihitud eesti rahva südamesse ja see on tabanud ka märki. Eesti rahvusliku kultuuri kandjad on tehtud kahjutuks, nad on hävitatud füüsiliselt või pillatud laiali iga ilmakaare poole. Ja need, kes on jäänud rahva hulka, on hirmus ja kartuses sunnitud teenima uusi jumalaid. Eesti iseseisvuseaegne ohjeldamatu peegasus on rakendatud eesti rahva loomule võõraste ideede teenistusse.

Suurtes ususõdades, rasside ja suguharude vahelistes võitlustes on varemaltki hävitatud rahvaid ja kultuure. Nende varemeil on tõusnud uusi ja veelgi täiuslikumaid. Kuigi nüüdne maailmasõda või õigemini eri ideoloogiate vaheline võitlus elu ja surma eest on halastamata, karm, julm ja armutu, on siiski olemas see lootus-säde, et väikerahvaste füüsilist hävitamist siiski enam ei sallita. Kui ka eesti rahvas suudab säilitada oma füüsilise olemasolu, on päästetud ka eesti rahvuslik kultuur. Nagu foonikslind tubast, nii tõuseb ehk peagi ka eesti peegasus jälle vabalt lendu.

Eesti kultuuri ajaloo on alanud nüüd uus ajajärk. Nagu kogu rahvas, nii on ka meie loov vaim lõhutud kahte ossa. Enamus rahvast loovate jõudude vähemusega on juurtega kinni kodumaa maakamaras, rahva vähemus laiali võõrsil ja temaga kaasas loovate jõudude enamik. Paratamatult peavad rahvas ja ta loov vaim kodumaal elama ja end kohandama »generalnaja liinija» järgi. Need, kes aga valinud raske pagulastee, võivad jätkata oma tööd kitsastest oludest hoolimata eesti rahvusliku kultuuri traditsioonide vaimus. On tekkimas eesti pagulaskunst ja -kirjandus, millel saab olema suur tähtsus võitluses eesti rahva füüsilise olemasolu pärast. Võõrsil olevate eestlaste arv võrreldes ta hulgas olevate loovate jõudega on väike, kuid kui küsimuses on rahva olemasolu, siis peame ohverdama kõik, et vaimutuluke meie keskel ei kustuks.

H. V.

Muusikategelasist saabunute seas on Juhan Aavik, Olav Roots, Ed. Tubin, Kalju Raid, Verner ja Ilmar Nerep, Valentine Riives, Helmi Betlem, Priit Ardna, M. Paris, Ants Vihman, K. Laren, B. Milk-Barrot, C. Uhke-Aumere ja teised.

Saksamaale evakueeritute kunstnike, kirjanike ja näitlejate isikliku koosseisu ja arvu kohta on andmed suhteliselt puudulikud. Tallinna Ringhäälingu evakueerimisega asus Saksamaale eriti rohkesti teatri- ja muusikategelasi, kelledest esinesid enne Vene suurt pealetungi Saksa raadios mitmed lauljad ja näitlejad, nagu Meta Luts, V. Kask, A. Christiansen, Arno Niitof, Helmi Aren, Marta Pank, Salme Lott, Paul Tammeveski, Karin Prii-Raudsepp, Irma Kalvet, Maimu Teder, Kopli-Wiegand, Carmen Prii-Berendsen, Hub. Aumere, E. Kalam, K. Söödor, A. Piller, K. Tanilof, M. Mardi, F. Pettai, Ed. Kikas, E. Korjus, M. Raik, M. Suurallik, L. Kasemets, B. Blinoff j. t.

Saksamaale evakueeritute kirjanike ja kunstnike kohta ei ole lähemaid teateid. Kunstnik Eduard Viiralt oli Eesti kolmanda okupeerimise ajal Viinis. Luuletaja Henrik Visnapuu on peale laevaõnnetuse üleelamist pääsenud Saksamaale. Täpsed teated puuduvad kirjanik Karl-August Hindreyst.

1940—44 aastavahemikul on kõige raskemalt küll kannatanud ajakirjanike pere. Eesti iseseisvuseaegseist ajakirjanikest ei ole Eesti pinnal peaaegu ühtegi nimekamat ajakirjanikku. Vanemast generatsioonist on siirdunud Rootsi umbes kümme-kond ja mõned ka Saksamaale. Kõik teised on hävinud või kadunud jäljetult. Suurem osa neist vangistati 1940—41. aastail ja deporteeriti Nõukogude Liitu.

Eesti 1940—1944. a. a. kultuuri-statistika, kui seda kord võidakse objektiivselt koostada, on veelgi süngem, kui arvesse võetakse ka selle aja jooksul kaduma läinud kultuurivarad ja loomata jäänud uued väärtused. Hoop on olnud sihitud eesti rahva südamesse ja see on tabanud ka märki. Eesti rahvusliku kultuuri kandjad on tehtud kahjutuks, nad on hävitatud füüsiliselt või pillatud laiali iga ilmakaare poole. Ja need, kes on jäänud rahva hulka, on hirmus ja kartuses sunnitud teenima uusi jumalaid. Eesti iseseisvuseaegne ohjeldamatu peegatus on rakendatud eesti rahva loomule võõraste ideede teenistusse.

Suurtes ususõdades, rasside ja suguharude vahelistes võitlustes on varemaltki hävitatud rahvaid ja kultuure. Nende varemeil on tõusnud uusi ja veelgi täiuslikumaid. Kuigi nüüdne maailmasõda või õigemini eri ideoloogiate vaheline võitlus elu ja surma eest on halastamata, karm, julm ja armutu, on siiski olemas see lootussäde, et väikerahvaste füüsilist hävitamist siiski enam ei sallita. Kui ka eesti rahvas suudab säilitada oma füüsilise olemasolu, on päästetud ka eesti rahvuslik kultuur. Nagu foonikslind tuhast, nii tõuseb ehk peagi ka eesti peegatus jälle vabalt lendu.

Eesti kultuuri ajaloos on alanud nüüd uus ajajärk. Nagu kogu rahvas, nii on ka meie loov vaim lõhutud kahte ossa. Enamus rahvast loovate jõudude vähemusega on juurtega kinni kodumaa maakamaras, rahva vähemus laiali võõrsil ja temaga kaasas loovate jõudude enamik. Paratamatult peavad rahvas ja ta loov vaim kodumaal elama ja end kohandama »generalnaja liinija» järgi. Need, kes aga valinud raske pagulastee, võivad jätkata oma tööd kitsastest oludest hoolimata eesti rahvusliku kultuuri traditsioonide vaimus. On tekkimas eesti pagulaskunst ja -kirjandus, millel saab olema suur tähtsus võitluses eesti rahva füüsilise olemasolu pärast. Võõrsil olevate eestlaste arv võrreldes ta hulgas olevate loovate jõudega on väike, kuid kui küsimuses on rahva olemasolu, siis peame ohverdama kõik, et vaimutuluks meie keskel ei kustuks.

H. V.

Murranguajad ja Soome raamatuturg

Kuigi sõjaaastatel Soome ilukirjandus ei ole andnud erilisi tippteoseid, on kirjanduslik elu ometi kogu aja Soomes vilgas olnud. Raamatute tiraažid on viimaseil aastail kerkinud otse rekordilistele kõrgustele. Ka rahu saabumine ei toonud siin muudatust, vaid aastavahetus 1944/45 näitas veelgi suuremat elevust.

Seletada tuleb seda sellega, et sõjaaja kaupade nappus on ostujõulise publiku juhtinud raamatukaupluse ning et ka muude lõbustuste puudumine on õpetanud lugema ka neid, kes raamatust varem ei hoolinud.

Kuigi Soomes sõjaajal on sündinud järjest uusi kirjastusi ja uute raamatute pealevool on olnud pidev, oli raamatukauplustes 1945. a. algul märgata teoste kokku-kuivamist riulitel. Seda esmajoones küll kapitaalsete teoste, nagu heade sõnas-tikkude ja väliskirjanduse arvel. Aga ka uudisteoste trükke müüdi läbi sellise kiirusega, et hilisemad ostjad ilma jäid. Müüdavuse kiiruses püstitas küll rekordi Mika Valtari oma uue romaaniga »Tanssi yli hautojen», mida kahe nädalaga müüdi 35,000 eksemplari. Selliste tiraažide juures on Soome raamat juba ületamas Rootsi kirjastuste omi.

Muudelo teostele on nüüd Soome raamatukauplustes ruumi teinud Talvesõda käsitavad memuaarteosed ja sõjalise propagandaiseloomuga raamatud, mis on müügilt kõrvaldatud. Sõjaainele ongi nüüd kirjanduses liginenud teiste vahenditega kui siiani. Esimeseks teerajajaks oli Helmi Hämäläinen oma jõuluks ilmunud jutustusega »Kylä vaeltaa», mis on jõuline, kunstiliseks nägemuseks küpsenud maa-ling Karjala rajakihelkondade evakueerimisest, olles puhtasti väliste muljete kogum, ilma püüdetä õiguslikkude probleemide lahendamisele või nendest tulenevate konfliktide näitamisele.

Aastavahetuse kirjanduse hulgas on eriline koht soome-estl ühiskirjaniku Aino Kalda memuaarteosel »Löytöretkeillä Lontoossa», mis kohe ilmumise järele saavutas nii arvustuse kui ka publiku tähelepanu, kujunedes nõutavamaks raamatuks talvchooajal.

Huvi on osutatud ka Hella Vuolijoe vanglamälestustele »Enkä ollut vanki», mis on osaliselt kirjutatud juba vanglas, kus autor istus poliitilistel põhjustel, mille ligemaid üksikasju ta lubab valgustada teises teoses. Tähelepandav on, et raamatut ei ole kirjastanud mitte Soome vanemad ja suuremad kirjastused, vaid et see on ilmunud üsna vähetuntud »Tammi» kirjastuse väljaandel.

Hella Vuolijoe teos on esimene Soome pahempoolseilt kirjanikkudelt, pärast murrangut ühenduses rahuga, kui mitte arvestada jõuluks avaldatud n. n. »Kiila» rühma albumit, kus esines tosin pahempoolset kirjanikku, nendest mitu vanglas istunud. Selle eest on nad aga korraldanud rea avalikke esinemisõhtuid, kus on loetud ette vanglas kirjutatud luuletusi.

Jõuluks ilmus Soomes müügile ka lühikese ajaga suure populaarsuse võitnud Eesti ajalugu, »Viron historia» — nägus, pildirikas ja hästi toimetatud teos, mille kohta »Helsingin Sanomat» kirjutas, et seda vennasrahva ajalugu põhjani valgustavat teost võivat lugeda nagu huvitavaimat põnevusjuttu. Sellegi väljaande on kirjastanud WSOY, nagu peagu kõik muudki nimetamisväärsamad eestiainelised teosed viimaseil aastail Soomes.

Ühenduses murranguaastaga torkab aga silma, et soome raamat on viimasel ajal siiski pidanud ajaraskustele ohvrit tooma ja seda nimelt paberi poolest, mis tublisti on muutunud halvemaks endisajaga võrreldes. Ka trükivärvi puudus annab end tunda ning neil põhjusil on tublisti kahvatumana ilmunud ka suur koguteos, luule- ja pilditepõimik »Soome suvi«, kus on kõrvuti avaldatud soome luuletajate värsid ja fotodeseeriad Soome suvisest loodusest. Kuid sellisenagi teos võistleb Soomes nii kõrgele arenenud pilditeoste tasemega, olles peale kõige muu uudne ja erakordne.

Rahu saabudes on Soomes hakanud ilmuma kümnete viisi ka uusi perioodilisi väljaandeid — ajalehti ja ajakirju. Siiani puudusid Soomes peagu täielikult kunsti- ja kultuuriajakirjad, nüüd on neid hakanud ilmuma isegi mitmeid. Neist olgu nimetatud »Teatterilehti«, »Taide« ja »Taiteen maailma«, kõik kolm kuukirjad. Esimene on määratud teatrile, teine kujutavkunstile ja kolmas tahab haarata kõiki kunstialasid.

Murrangulised ajad leiavad Soomes ees elava raamatuturu ja lugemisjanulise publiku. Jääb üle vaid oodata, milliseid uusi värve projekteerib nüüd aeg sellele kangale.

V. U.

Varia

Eesti teaduslikkudel aladel töötavate pagulaste poolt asutati 8. veebruaril Stockholmis Eesti Teaduslik Selts Rootsis. Seltsi eesmärgiks on vastuvõetud põhikirja kohaselt eesti teadlaste omavahelise sideme hoidmine, teadmiste edendamine kõigil teaduste aladel, eestkätt aga Eesti maa ja rahva kohta, kuid ka üldisema iseloomuga vaimsete ja ideoloogiliste harrastuste viljelemine. Seltsi tegevuse piirkonnaks on kogu Rootsi riik, juhatuse asukohaks Stockholm. Seltsi liikmeskond jaguneb tegev-, toetav ja auliigeteks, kusjuures tegevliigeteks võetakse vastu eesti rahvusest akadeemilisi isikuid, kes oma uurimustega on viinud teadust edasi ja näidanud tõsisemat huvi teadusliku töö vastu. Seltsi esimesse juhatusse valiti esimehena piiskop Juhan Köpp, abiesimeheks prof. Kopilem, sekretäriks prof. Tuulse ja abiks mag. E. Krepp, laekuriiks õigusteadlane T. Grünthal ning ametita liikmeiks dr. phil. A. Soom ja prof. A. Mathiesen. Revisjonikomisjoni valiti prof. V. Koern, dots. H. Ronimois ja dr. R. Indreko.

*

Eesti pagulaspere Rootsis on kõigil aladel püüdnud omal jõul oma rahvuse elu-avalduste jätkamisele. Nii on ka vaimsete ja kultuuriliste huvide rahuldamisega. Informatsiooni ja lugemistarve katmiseks hakkas oktoobri lõpul 1944. a. Stockholmis ilmuma eestikeelne nädalaleht »Välis-Eesti«, mille vastutavaks peatoimetajaks on Harald Dikman, peatoimetajaks E. V. Saks ja toimetuse sekretäriks V. Uibopuu. Lühikest aega peale seda hakkas ilmuma veel teinegi eestikeelne nädalaleht »Teataja«, mille vastutava peatoimetaja kohal näeme prof. Wieselgreni ja toimetajana Oskar Mändi. Eesti lahkusulistele häälekandjana ilmub samuti 1944. a. sügisest alates vaimulik ajaleht »Kodumaa hääled«, Georg Korjuse toimetusel ja väljaandel. 1945. a. jaanuarist ilmub Vadstenas eestikeelne kuukiri »Kodukolle«, mille tegevtoimetajaks on E. J. Voitk. Raamatutest on siiani ilmunud H. Esterilt »Praktiline rootsi keele õpik« ja Välis-Eesti kirjastustoimkonna kirjastusel mag. Joh. Aaviku »Aabits ja emakeele lugemik«, milline on saanud lugemisraamatuna raudvaraks eesti koolidele Rootsis.

Lehekülg eestlastele

STOCKHOLMS-TIDNINGENis

Stockholms-Tidningen avaldab kaks korda nädalas oma natsionaal- (B) väljaandes erilise väljaande Rootsis asuvatele Eesti põgenikele. Igal kolmapäeval ja laupäeval see väljaanne sisaldab vähemalt ühe lehekülje eestikeelset teksti värskemate teadetega välismaalt, sõjarindeilt ja Rootsist.

Tellige endale Stockholms-Tidningeni lehekülg eestlastele, kirjutatades lehe talitusele: Stockholms-Tidningen, Distributionsavdelningen, Stockholm. Tellimishind on: 10 nr—it kr. 1.—, 20 nr—it kr. 2.— jne.

Stockholms-Tidningen on tuntud oma hea ja vaheldusrikka sisu ja oma võrdlematu välisreportaazi poolest. Uhegi ajalehe kaastöölise hulgas ei ole esindatud temale võrdne kultuureliit. Stockholms-Tidningen on Rootsi juhtivaid ajalehti.

Tasuta

saate Teie väljaande leheküljega eestlastele, kui Teie tellite igapäevase väljaande

STOCKHOLMS-TIDNINGENi

Stockholmi (A) väljaanne maksab kr. 4.— ja natsionaal- (B) väljaanne kr. 2.25 kuus. Tellimishinna võib maksta meie postiarvele 1501, kusjuures tuleb märkida, et Teie soovite saada tasuta ka väljaande eestlastele.

*Ajalehed, ajakirjad ja igasugu
äri- ja perekondlikud trükitooted
eesti keeles.*

A. S. Linkoln Blomi trükikoda

Gamla Brogatan 38, Stockholm

Eesti rahva hoiaku ja hea nime eest on valvel

Välis-Eesti

EESTLASTE poolt eestlastele

toimetatud ajaleht Rootsis.

*August Rei, Francis Balodis, Ignas J. - Scheynius
m. fl.*

medverka i

HA DE RÄTT ATT LEVA?

INFÖR DE BALTISKA FOLKENS ÖDESTIMMA

Utgiven av Baltiska kommittén

GEBERS

Illustrerad 11:50

FRITZES
KUNGL. HOVBOKHANDEL

Litteratur

och

Konst

Fredsgatan 2

tel.: "Fritzes Hovbokhandel"

1. AASTAKÄIK
(tuleviku bibliofiilne haruldus)
piiratud arvul saadaval.
Hind kr. 3:20 (köidetult).

Ainult väärtteoseid

üldtunnustatud autoritelt levitab Välis-Eesti!

1. Emakeele aabits ja lugemik.

(1. 2. õppeaasta) mag. phil. J. Aavik, illustreerinud
Karin Luts. Hind kr. 4: 40.

2. Inglise-eesti ja eesti-inglise sõnastik.

Fil. cand. H. Purre. Hind kr. 12:50. Kõide kr. 2:—.

3. Ilukirjanduslik koguteos

"Eesti Looming" 1., 2., 3.

Toimetus: prof. A. Oras, K. Ristikivi, E. V. Saks
(tegevtoimetaja) prof. G. Suits, V. Uibopuu. Hind
á kr. 4: 50.

4. Esimene eesti ajaleht Rootsis "Välis-Eesti".

Tellimine - 3 kuud kr. 5: 50, 6 kuud - kr. 10:—.

5. Prof. Jüri Uluotsa mälestusalbum.

(Ilmumas).

6. Uus Testament.

(Saabub pealattu).

VÄLIS-EESTI KIRJASTUSTOIMKOND

Stockholm, Linnégatan 20 n. b. ehk Gamla Brogatan 38
Postgirokonto 19 84 59

Teosed on müügil ka

FRITZES, kungl. hovbokhandel, Stockholm, Fredsgatan 2